

*Присвячується
20-річчю
Національної академії правових наук України*

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПРАВОВОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ВІДНОСИН

Монографія

Київ
Редакція журналу «Право України»

Харків
«Право»

2013

УДК 347(477)
ББК 67.9(УКР)304
А43

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Науково-дослідного інституту правового забезпечення
інноваційного розвитку Національної академії правових наук України
(протокол № 4 від 20 квітня 2012 р.)*

Рецензенти

М. І. Іншин, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України
О. І. Процевський, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук України
В. В. Резнікова, доктор юридичних наук, доцент кафедри господарсько-
го права юридичного факультету Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Колектив авторів

Р. П. Бойчук — розділ 1, **О. М. Вінник** — розділ 3, **О. М. Давидюк** — розділ 2,
А. В. Ковач — розділ 5, **В. Ю. Уркевич** — розділ 4, **І. Б. Чайкін** — розділ 7,
О. М. Ярошенко — розділ 6.

А43 **Актуальні питання правового регулювання інвестиційних відносин** : монографія / кол. авторів: Р. П. Бойчук, О. М. Вінник, О. М. Давидюк [та ін.]. — К. : Ред. журн. «Право України» ; Х. : Право, 2013. — 196 с. — (Наук. зб. «Академічні правові дослідження». Дод. до юрид. журн. «Право України»; вип. 26).

ISBN 978-966-458-518-4

Монографія присвячена дослідженню проблем правового регулювання інвестиційних відносин у різних секторах економіки з урахуванням їх інноваційної складової, зокрема питань створення та передачі технологій, упродовження інноваційних форм співпраці держави/територіальної громади з приватним бізнесом, правового забезпечення інноваційного розвитку державного сектору економіки тощо. Аналізуються особливості та необхідні умови здійснення інвестиційної діяльності в агропромисловому комплексі, легкій промисловості й на окремих ринках фінансових послуг. Особливу увагу приділено розгляду системи страхування як окремого інструмента захисту прав інвесторів.

Монографія розрахована на юристів — наукових і практичних працівників, студентів, аспірантів, викладачів вишів, а також спеціалістів у сфері інвестиційного та інноваційного права.

УДК 347(477)
ББК 67.9(УКР)304+67.304

ISBN 978-966-458-518-4 © Р. П. Бойчук, О. М. Вінник, О. М. Давидюк та ін., 2013
© Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України, 2013
© Редакція журналу «Право України», 2013
© «Право», 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	7
Розділ 1. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ	9
1.1. Інституційне визначення поняття державного сектору економіки	9
1.2. Склад державного сектору економіки.....	18
1.3. Основи нормативно-правового регулювання інноваційного розвитку державного сектору економіки в Україні.....	21
Розділ 2. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВЕСТУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ	31
2.1. Правовий режим технології як об'єкта інвестиційної діяльності.....	29
2.2. Особливості правового статусу суб'єктів та учасників відносин, пов'язаних з інвестуванням технологій в Україні.....	58
Розділ 3. ІННОВАЦІЙНІ ФОРМИ СПІВПРАЦІ ДЕРЖАВИ/ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ З ПРИВАТНИМ БІЗНЕСОМ	70
3.1. Державно-приватне партнерство як інноваційна технологія співпраці носіїв публічних інтересів з приватним бізнесом.....	70
3.2. Особливості правового регулювання відносин державно-приватного партнерства та напрями його вдосконалення	74
Розділ 4. СУТНІСТЬ ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	96
4.1. Поняття інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства	96

4.2. Характеристика правового регулювання інвестиційних відносин у сфері сільського господарства	101
4.3. Об'єкти інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства	105
4.4. Суб'єкти інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства, їх права та обов'язки	111
4.5. Державне регулювання інвестиційних відносин у сфері сільського господарства	116

Розділ 5. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВЕСТУВАННЯ ІННОВАЦІЙ В ТЕКСТИЛЬНУ ПРОМИСЛОВІСТЬ	122
--	------------

Розділ 6. НЕДЕРЖАВНІ ПЕНСІЙНІ ФОНДИ ЯК ПРОФЕСІЙНІ УЧАСНИКИ ІНВЕСТУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....	138
6.1. Система недержавного пенсійного забезпечення.....	139
6.2. Поняття й види недержавних пенсійних фондів	144
6.3. Пенсійні внески	150
6.4. Пенсійний контракт і пенсійна схема	152
6.5. Поняття й види пенсійних виплат. Умови і строки їх здійснення.....	155

Розділ 7. ДОГОВІР СТРАХУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ІНВЕСТИЦІЙ У СФЕРІ ІННОВАЦІЙ.....	159
7.1. Окремі положення про договір страхування.....	159
7.2. Особливості укладання, зміни та розірвання договору страхування у сфері інновацій	175
7.3. Зміст договору страхування у сфері інновацій	181

ВСТУП

Стрімкий розвиток науки та новітніх технологій докорінно й швидко змінили структуру світової економіки. Неспроможність України здійснити структурну перебудову економіки відповідно до нового технологічного укладу гальмує її розвиток, призводить до економічної деградації і відсуває на периферію світових економічних процесів. Перехід України на інноваційний розвиток є принципово важливим для підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки, потреба в якому особливо загострилася вступом до Світової організації торгівлі.

Формування інноваційної економіки України потребує значних фінансових ресурсів, залучення, акумулювання та правильне інвестування яких залежить від ефективності спеціальної інноваційної політики проривного типу, яка полягає в дієвому державному стимулюванні прогресивної структурної перебудови економіки та реформуванні сфер освіти, науки, інноваційної діяльності на основі наявного науково-технічного потенціалу та з урахуванням світових тенденцій науково-технологічного розвитку, що, у свою чергу, можливо тільки при досконалому законодавчому забезпеченні.

Певні кроки для реалізації переходу до інноваційної моделі розвитку зроблені. Ухвалено, зокрема, основу законодавчої бази, затверджено стратегічну програму розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів. Урядом також визначені основні засади науково-технологічного та інноваційного розвитку, сформульовані завдання з ефективного використання інтелектуального потенціалу нації, організовано роботу технопарків, затверджено низку державних цільових програм. Але величезною перешкодою на шляху розвитку інноваційної діяльності в Україні залишається законодавча база. Її значним недоліком є нескоординованість законодавчих актів

та їх невідповідність економічній ситуації в країні, насамперед у питанні щодо пріоритетних галузей економіки та основних напрямів їх розвитку, а також неврахування специфіки окремих галузей економіки. Орієнтування на невизначену пріоритетну інвестиційно-інноваційну складову не дало ніяких результатів, не привело до відчутного розширення інвестицій у виробничі галузі, а тільки послужило певним поштовхом для «відверточних» виробництв, які забезпечуються купівлею «збиральних» технологій. У зв'язку із цим, створюючи законодавчу базу у сфері інновацій, необхідно визначитися, в якому напрямку запроваджувати режим найбільшого сприяння — у напрямку розвитку національних високих технологій чи придбання іноземних технологій та впровадження їх у наше народне господарство, а також із пріоритетами виробничого призначення технологій.

Розвиток національної науки гальмується, зокрема, недосконалістю визначення правового статусу вченого, винахідника й захисту їх майнових прав на інтелектуальний продукт.

Стимування інноваційної діяльності промислових підприємств України також пояснюється обмеженістю джерел її фінансування, що пов'язано з фінансово-економічною нестабільністю в державі та кризовим станом багатьох підприємств, які змушені реалізовувати інноваційні процеси за рахунок власних коштів. На сьогодні бракує фінансових ресурсів для збільшення інвестицій в інноваційні проекти та широкомасштабного впровадження в господарський обіг результатів творчої праці. Без цього сталий поступ інноваційного розвитку неможливий, що зумовлює необхідність створення відповідних механізмів акумулювання коштів та інвестування в інновації, які б враховували галузеві особливості економіки.

Ще одне з найгостріших питань — це модернізація законодавчого регулювання державного сектору економіки, визначення його функцій на етапі переходу до інноваційної моделі розвитку, оптимальної частки. Шляхом до створення конкурентоспроможної економіки є активне використання наявної науково-технологічної бази в промисловості, тобто тісний зв'язок між науковими досягненнями та впровадженням створених нових технологій у виробництво.

Ця монографія присвячена окремим важливим проблемам удосконалення правового регулювання інвестування інноваційної діяльності з урахуванням специфіки певних галузей економіки.

Розділ 1

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

1. 1. Інституційне визначення поняття державного сектору економіки

Економіка (від грец. *oikonomiks*) — це в загальноприйнятому розумінні народне господарство, що охоплює галузі матеріального виробництва та невиробничої сфери [1]; система відносин між людьми, що пов'язані з використанням обмежених економічних ресурсів із метою найбільш повного задоволення потреб суспільства; сукупність економічних (виробничих) відносин певної суспільно-економічної формації, або економічний базис суспільства. Ефективне функціонування ринкової системи можливе лише за умови дійової структури економіки країни, але сама ринкова система не може цілеспрямовано її сформувати. Для створення ефективної структури економіки необхідним є концентрування важелів впливу в руках держави як єдиного центру управління. Основною метою державного регулювання економічної та соціальної ситуації в країні є стимулювання економічного зростання, тобто покращення якісних та кількісних характеристик ВВП України. Поліпшення якісних характеристик економічного зростання потребує максимізації зусиль для побудови оптимальної структури економіки України в усіх її аспектах. Більшість відомих зарубіжних економістів пов'язує структурні зрушення із циклічністю економічного розвитку країн (Й. Шумпетер, М. Кондратьєв, Г. Менш та ін.). На їх думку, сутність економічного зростання полягає не стільки в нагромадженні основного капіталу та залученні додаткової робочої сили (інтенсивних чинниках), скільки в перерозподілі наявного капіталу й робочої сили з менш ефективних сфер економічної діяльності до більш ефективних. Аналогічними є висновки більшості українських економістів, що визначають структурну перебудову як один із вагомих чинників поживлення економічної динаміки в країні та розв'язання багатьох соціальних проблем.

Структура (від латин. *structura* — побудова, порядок) — взаєморозташування й зв'язок складових частин чого-небудь, побудова [2]. Це сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечує його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних властивостей при різних зовнішніх та внутрішніх змінах [3]. Ефективна економічна структура повинна розв'язувати два основних завдання: 1) сприяти виготовленню широкого асортименту товарів та послуг відповідно до виробничих можливостей та споживчих потреб суспільства; 2) забезпечувати високі темпи економічного зростання. Національна система господарювання становить собою сукупність усіх суб'єктів господарювання України, які здійснюють виробництво й реалізацію продукції, виконання робіт, надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Структура національної системи господарювання залежно від форм власності поділяється на три сектори: державний, комунальний, приватний. Логіка побудови такої трисекторної моделі української економіки зумовлена представленими в економічному просторі формами власності. Це, у свою чергу, зумовлює, по-перше, необхідність інституційного закріплення в законодавстві України факту розподілу всіх суб'єктів національної системи виробництва на три сектори: державний, комунальний та приватний. По-друге, конструктивного визначення та законодавчого закріплення поняття державного та комунального секторів економіки. Приватний сектор економіки повинен бути виділений як залишок після віднімання від економіки України державного та комунального секторів. На основі трьох базових секторів мають визначитися суміжні поняття.

Методологічною основою визначення державного та комунального секторів є поняття організаційно-господарського управління юридичними особами — суб'єктами господарювання, під яким розуміється вплив з боку держави (територіальної громади) в особі уповноважених на це органів (осіб) на діяльність суб'єкта господарювання, спрямований на максимально швидке досягнення поставленої мети. На основі цього поняття легко дати визначення всіх секторів національної економіки. Так, під державним сектором економіки необхідно розуміти сукупність юридичних осіб (суб'єктів господарювання), організаційно-господарське управління якими здійснюється державою через органи влади. Організаційно-господарське управління юридичними особами (суб'єктами господарювання) державного сектору економіки здійснюється на основі державної власності на майно, яке закріплене за такими юридичними особами на праві го-

сподарського відання або оперативного управління. Комунальний сектор економіки необхідно визначити як сукупність юридичних осіб (суб'єктів господарювання), організаційно-господарське управління якими здійснюється на основі права власності територіальних громад, майно яких закріплене за такими суб'єктами господарювання на основі зобов'язального права. Державний і комунальний сектори економіки утворюють суспільний сегмент економіки країни. Основою таких визначень є те, що суб'єкт господарювання належить до державного або комунального секторів економіки тільки в тому разі, якщо держава або територіальна громада через своїх повноважних представників може здійснювати пряме управління їх діяльністю.

Виникає питання щодо належності орендних підприємств або підприємств, які передані в довірче управління до державного чи комунального секторів економіки. В основі лежить критерій організаційно-господарських повноважень власника майна та організаційно-господарського управління. У разі збереження права держави або територіальної громади на повернення всіх організаційно-господарських повноважень, а також повноважень на управління такими підприємствами, то вони не вибувають із державного сектору. Отже, основою поділу державного, комунального та приватного секторів економіки є організаційно-господарські повноваження власника майна в поєднанні з принципом неприпустимості зміни в початковому статусі підприємства.

Державне підприємництво в економічно високорозвинених країнах Заходу всупереч розповсюдженій в Україні деякими економістами, політиками, підприємцями думки про його неефективність і нежиттєздатність виконує важливі економічні та соціальні функції. Роль державного сектору економіки, за словами Р. Барра [4], полягає в тому, щоб сприяти функціонуванню національної економіки в умовах, близьких до економічного оптимуму: він має забезпечувати можливість більш ефективного використання ресурсів країни і збільшення сукупного продукту. Ці результати повинні досягатися при рівних або більш низьких затратах виробництва, ніж на підприємствах приватного сектору. Державний сектор економіки має подвійне значення. По-перше, він є компенсаційним щодо приватного сектору. В період депресії, наприклад, інвестиції в державний сектор замінюють недостатні приватні капіталовкладення. По-друге, він є ініціатором щодо приватного сектору. Державний сектор здійснює автономні дії, впливаючи на формування собівартості виробництва, установлення

більш низьких цін на окремі блага і викликаючи цим мультиплікаційний ефект у всій економіці країни. Таким чином, шляхом розвитку державного сектору економіки держава отримує інструмент управління національною економікою.

В умовах глобалізації виокремлюються суперечності, які впливають на державний сектор національної економіки: між процесами автономізації та інтеграції; визначеним світовим порядком й активними позиціями держави в захисті національних інтересів; між цілями провідних та ведених країн; інтересами ТНК та інших суб'єктів глобального ринку. Ці суперечності є похідними від суперечностей між потребами інтернаціоналізації виробництва й господарським життям у формі національно-державної організації. У таких умовах розмір державного сектору має забезпечувати економічний суверенітет на основі досягнення конкурентоспроможності й зовнішньоекономічної безпеки національної економіки; державний сектор повинен створювати умови для розвитку національної економіки, відкритої для міжнародного співробітництва й самодостатньої для забезпечення економічної безпеки; забезпечення технологічної конкурентоспроможності на базі структурно-технологічної перебудови національної економіки й переходу до інноваційного розширеного відтворення, розвитку внутрішньої інтеграції та внутрішнього ринку на основі створення ядра вертикально інтегрованих корпорацій, оптимізації галузевої структури національної економіки. У зв'язку із цим постає питання про законодавче закріплення функцій та завдань державного сектору економіки, принципів визначення питомої ваги державного сектору в господарській системі країни.

Правову основу в сфері національної безпеки України становлять Конституція, Закон України «Про основи національної безпеки» [5], міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти. Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» розробляються й затверджуються Президентом України Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України, інші доктрини, концепції, стратегії та програми, якими визначаються цільові настанови та керівні принципи воєнного будівництва, а також напрями діяльності органів державної влади в конкретній обстановці з метою вчасного виявлення, відвернення й нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України. Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктри-

на Україні є документами, обов'язковими для виконання, і основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної безпеки. Проте ні Закон України «Про основи національної безпеки», ні Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012 [6], не закріплюють завдань та функцій державного сектору економіки. Тільки абзацом 3 п 28 «Воєнної доктрини», затвердженої Указом Президента України від 15 червня 2004 року № 648 (у редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 390/2012) [7], передбачається залишення в державній власності стратегічно важливих для забезпечення обороноздатності держави підприємств.

Державний сектор економіки у цілому та його складові — суб'єкти господарювання — є специфічним об'єктом державного управління, які передбачають особливості відносин між ними та іншими учасниками господарських відносин. Ці особливості зумовлюються виконанням державою таких завдань, як управління, забезпечення обороноздатності, охорона громадського порядку, вирішення соціальних проблем; розвиток освіти, науки й охорони здоров'я; забезпечення екологічної безпеки, макроекономічного розвитку та структурних перетворень в економіці. Законом можуть бути визначені види господарської діяльності, яку дозволяється здійснювати виключно державним підприємствам, установам та організаціям.

Проте правове регулювання функціонування державного сектору економіки на сьогодні є фрагментарним. Розуміння державного сектору економіки традиційно зводиться до сукупності об'єктів державної власності, що й зумовлює основу законодавчого регулювання (норми Цивільного кодексу України [8], Господарського кодексу України [9], стаття 4 Закону України «Про підприємництво» [10], Закон України «Про приватизацію державного майна» [11], Закон України «Про управління об'єктами державної власності» [12], Декрет Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1992 року № 24-92 «Про впорядкування діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств» [13], постанова Верховної Ради України «Про управління майном підприємств, установ та організацій, що є у загальнодержавній власності» [14] тощо). Такий підхід не відображає всієї сукупності суспільних відносин як цілісної системи, які базуються на державній власності, які виникають із приводу виробництва, розподілу, обміну, споживання матеріальних і нематеріальних благ і послуг із метою задоволення загальнонаціональних потреб і за-

безпечення національної безпеки. Державний сектор економіки — це частина національної економіки, що ґрунтується на державній власності, матеріальна основа виконання державою своїх завдань (таких як управління, забезпечення обороноздатності, охорона громадського порядку, вирішення соціальних проблем, розвиток освіти, науки та охорони здоров'я, екологічна безпека, макроекономічний розвиток і структурні перетворення в економіці). Однією з основних переваг державного сектору є те, що завдяки його регулювальній функції зазвичай вдавалося запобігти кризових явищ в економіці (наприклад, за допомогою державних інтервенцій, захиститися від несподіванок стихії ринку).

Для забезпечення ефективного управління державним сектором економіки необхідно насамперед чітко визначити його як специфічний об'єкт державного регулювання. Без розмежування приватного, комунального та державного секторів економіки неможливий правильний вибір і застосування адекватних заходів впливу на їх функціонування. Із цією метою необхідно з'ясувати сутність державного сектору як особливого елемента економіки, а також визначити та проаналізувати його склад з урахуванням усіх господарських одиниць, які його утворюють. Чинне законодавство України не протиставляє державну і приватну власність, а розглядає їх як рівні форми власності, як дві складові економічних відносин власності, що не мають політичного забарвлення. Розвиток приватної власності під державним контролем, як і примноження державної власності, може й повинно бути вигідно всьому суспільству.

Зарубіжний досвід формування й розвитку державного сектору дав змогу виявити те, що його частка в економіці — величина динамічна, зумовлена фазою економічного циклу і стратегією соціально-економічного розвитку країни. У кожній країні вона має свої особливості, які визначені підходом до формування системи державного управління в цілому і коригуються у відповідь на зовнішні виклики. У кризові етапи розвитку економіки є тенденція до збільшення частки державної власності в економіці, що зумовлено функцією держави із забезпечення стійкості національної економічної системи.

Державна Програма приватизації на 2012–2014 роки, затверджена Законом України від 13 січня 2012 року № 4335-VI [15], формально ставить за мету сприяння оптимізації частки державного сектору економіки в умовах ринку, підвищення ефективності економіки та посилення її конкурентоспроможності. Але тільки в цій програмі пос-

тавлене завдання розроблення методики для визначення частки державного сектору в складі економіки, організації постійного моніторингу відповідних показників за результатами квартальної звітності. Здійснення процесу роздержавлення і приватизації власності дійсно зумовлює потребу визначення пропорції (співвідношення) між формами власності, особливо між державною і приватною. Але приватизація — це похідна причина визначення частки державного сектору в економіці. Основні причини визначення частки державного сектору в економіці зумовлені функціями держави, завданнями держави, і не тільки управління, а й забезпечення державного суверенітету, обороноздатності, продовольчої безпеки, соціальних гарантій малозахищених верств населення, інфраструктурне забезпечення макроекономічних процесів, проблеми довкілля забезпечення конкурентного середовища в економічному просторі.

Держава реалізує право власності в державному секторі економіки через систему організаційно-господарських повноважень відповідних органів управління щодо суб'єктів господарювання, які належать до цього сектору й здійснюють свою діяльність на основі права повного господарського відання або права оперативного управління.

Повноваження суб'єктів управління державним сектором економіки визначаються виключно законом. Відповідно до частини 3 статті 22 ГК України повноваження суб'єктів управління в державному секторі економіки визначаються Конституцією України (ст. 116), Законами України від 7 жовтня 2010 р. № 2591-VI «Про Кабінет Міністрів України» [16], від 21 вересня 2006 р. «Про управління об'єктами державної власності», від 4 березня 1992 р. «Про приватизацію державного майна», від 3 березня 1998 р. «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності», від 10 квітня 1992 р. «Про оренду державного та комунального майна», від 7 лютого 2002 р. «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу», Указом Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 р. [17], іншими нормативно-правовими актами. Суб'єктами управління в державному секторі економіки є: Кабінет Міністрів України, Фонд державного майна України, міністерства та інші органи виконавчої влади, органи, які здійснюють управління державним майном відповідно до повноважень, визначених окремими законами, державні господарські об'єднання, державні холдингові компанії,

інші державні господарські організації, юридичні та фізичні особи, які виконують функції з управління корпоративними правами держави, Національна академія наук України, галузеві академії наук.

Органам управління, які здійснюють організаційно-господарські повноваження стосовно суб'єктів господарювання державного сектору економіки, забороняється делегувати іншим суб'єктам повноваження щодо розпорядження державною власністю та управління діяльністю суб'єктів господарювання, за винятком делегування згаданих повноважень відповідно до закону органам місцевого самоврядування та інших випадків, передбачених Господарським кодексом України.

Згідно з Конституцією (ст. 113) КМУ є вищим органом у системі органів виконавчої влади, він забезпечує рівні умови розвитку суб'єктів господарювання всіх форм власності й здійснює управління в державному секторі економіки. Крім того, КМУ забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України, спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади.

Держава здійснює контроль за суб'єктами господарювання державного сектору економіки: у сфері планування — шляхом складання Державної програми економічного та соціального розвитку України, Державного бюджету України, а також інших державних програм із питань економічного й соціального розвитку; у сфері збереження та витрачання коштів і матеріальних цінностей суб'єктами господарських відносин — за станом і достовірністю бухгалтерського обліку та звітності; у сфері фінансових, кредитних відносин, валютного регулювання та податкових відносин — за додержанням суб'єктами господарювання кредитних зобов'язань перед державою і розрахункової дисципліни, дотриманням вимог валютного законодавства, податкової дисципліни; у сфері цін і ціноутворення — за додержанням суб'єктами господарювання державної дисципліни цін на продукцію та послуги; у сфері монополізму та конкуренції — за додержанням анtimoнопольного законодавства та законодавства про природні монополії; у сфері земельних відносин — за використанням та охороною земель; у сфері водних відносин і лісового господарства — за використанням та охороною вод і лісів, відтворенням водних ресурсів і лісів; у сфері виробництва і праці — за безпекою виробництва і праці,

додержанням законодавства про працю, за протипожежною, екологічною, санітарно-гігієнічною безпекою; за дотриманням стандартів, норм і правил, якими встановлено обов'язкові вимоги щодо умов здійснення господарської діяльності; у сфері споживання — за якістю й безпечністю продукції та послуг тощо.

Так, на сьогодні прийняті і є чинними програми: 1) Загальнонаціональна державна цільової програма розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року (Верховна Рада України; Закон, Програма, Паспорт, Заходи від 24 квітня 2012 р. № 4836-VI); 2) Державна програма приватизації (Верховна Рада України; Закон, Програма від 13 січня 2012 р. № 4335-VI); 3) Загальнодержавна програма розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року (Верховна Рада України; Закон, Програма, Паспорт, Заходи від 21 квітня 2011 р. № 3268-VI); 4) Загальнодержавна програма боротьби з онкологічними захворюваннями на період до 2016 року (Верховна Рада України; Закон, Програма, Заходи від 23 грудня 2009 р. № 1794-VI); 5) Загальнодержавна програма імунопрофілактики та захисту населення від інфекційних хвороб на 2009–2015 роки (Верховна Рада України; Закон, Програма, Паспорт, Заходи від 21 жовтня 2009 р. № 1658-VI); 6) Загальнодержавна цільова економічна програма проведення моніторингу залишків ветеринарних препаратів та забруднюючих речовин у живих тваринах, продуктах тваринного походження і кормах, а також у харчових продуктах, підконтрольних ветеринарній службі на 2010–2015 роки (Верховна Рада України; Закон, Програма, Паспорт, Заходи від 4 червня 2009 р. № 1446-VI); 7) Загальнодержавна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року (Верховна Рада України; Закон, Програма від 5 березня 2009 р. № 1065-VI); 8) Загальнодержавна програма забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009–2013 роки (Верховна Рада України; Закон, Програма, Заходи від 19 лютого 2009 р. № 1026-VI); 9) Загальнодержавна програма зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему (Верховна Рада України; Закон, Програма, Заходи від 15 січня 2009 р. № 886-VI); 10) Загальнодержавна цільова науково-технічна космічна програма України на 2008–2012 роки (Верховна Рада України; Закон, Програма, Заходи від 30 вересня 2008 р. № 608-VI); 11) Загальнодержавна цільова екологічна програма пово-

дження з радіоактивними відходами (Верховна Рада України; Закон, Програма, Паспорт, Заходи від 17 вересня 2008 р. № 516-VI); 12) Загальнодержавна цільова програма «Питна вода України» на 2011–2020 роки (Верховна Рада України; Закон, Програма, Паспорт, Заходи від 3 березня 2005 р. № 2455-IV); 13) Загальнодержавна програма реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2009–2014 роки (Верховна Рада України; Закон, Програма від 24 червня 2004 р. № 1869-IV); 14) Загальнодержавна комплексна програма розвитку високих наукоємних технологій (Верховна Рада України; Закон, Програма від 9 квітня 2004 р. № 1676-IV); 15) Загальнодержавна програма розвитку малих міст (Верховна Рада України; Закон, Програма, Перелік від 4 березня 2004 р. № 1580-IV); 16) Державна програма авіаційної безпеки цивільної авіації (Верховна Рада України; Закон, Програма від 20 лютого 2003 р. № 545-IV); 17) Національна програма сприяння розвитку малого підприємництва в Україні (Верховна Рада України; Закон, Програма, Заходи від 21 грудня 2000 № 2157-III); 18) Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки (Верховна Рада України; Закон, Програма від 21 вересня 2000 р. № 1989-III); 19) Національна програма інформатизації (Закон України від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР); 20) Концепція Національної програми інформатизації (Закон України від 4 лютого 1998 р. № 75/98-ВР) та ін.

Але вказані нормативні програмні документи не містять положень щодо функціонування та інноваційного розвитку державного сектору економіки.

1.2. Склад державного сектору економіки

Державна власність є основою державного сектору економіки. У державній власності знаходиться майно, в тому числі кошти, які належать державі Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади (ст. 326 ЦК України). Державна власність становить собою форму власності, що має на меті загальнонародне привласнення майна, відокремленого від майна інших організацій і фізичних осіб. Єдність загальнонародних і державних інтересів у сфері привласнення матеріальних благ ґрунтується на конституційному положенні, згідно з яким носієм і єдиним джерелом влади в Україні є народ (ст. 5 Конституції України). Право державної власності в об'єктивному сенсі є сукупність право-

вих норм, які закріплюють належність матеріальних благ Україні, правомочності щодо використання належного їй майна та забезпечують захист прав власника в разі їх порушення. У суб'єктивному розумінні право державної власності включає в себе правомочності щодо володіння, користування й розпорядження майном, здійснювані власником — державою в особі уповноважених органів на власний розсуд з урахуванням загальнонародних інтересів. Управління об'єктами державної власності — це здійснення Кабінетом Міністрів України та уповноваженими ним органами, іншими суб'єктами, визначеними цим Законом, повноважень щодо реалізації прав держави як власника таких об'єктів, пов'язаних із володінням, користуванням і розпорядженням ними, у межах, визначених законодавством України, з метою задоволення державних та суспільних потреб. Законодавство про управління об'єктами державної власності складається із Закону України «Про управління об'єктами державної власності», Господарського кодексу України, Закону України «Про захист економічної конкуренції», інших законів України, якими можуть бути встановлені особливості управління окремими об'єктами державної власності або їх видами, та інших нормативно-правових актів із питань управління об'єктами державної власності.

Для правильного розуміння та визначення складу державного сектору економіки необхідно виходити з того, що він є важливою складовою частиною економіки України, його функціонування направлене на розв'язання ключових соціальних та економічних завдань. Державний сектор економіки включає в себе всі економічні ресурси, якими володіє держава, всі організації, за допомогою яких здійснюється державне регулювання економіки.

Визначальна риса державного сектору економіки полягає в можливості держави здійснювати пряме та оперативне управління суб'єктами господарювання, які входять до його складу. Об'єктами управління державної власності є: 1) майно, яке передане казенним підприємствам в оперативне управління; 2) майно, що передане державним комерційним підприємствам, установам та організаціям; 3) майно, яке передане державним господарським об'єднанням; 4) корпоративні права, що належать державі в статутних капіталах господарських організацій (далі — корпоративні права держави); 5) державне майно, що забезпечує діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України; 6) державне майно, передане в оренду, лізинг, концесію; 7) державне майно, що перебуває на балансі господарських

організацій і не ввійшло до їхніх статутних капіталів або залишилося після ліквідації підприємств та організацій; 8) державне майно, передане в безстрокове та безоплатне користування Національній академії наук України, галузевим академіям наук; 9) безгосподарне та конфісковане майно, що переходить у державну власність за рішенням суду; 10) об'єкти власності Українського народу, визначені ч. 1 ст. 13 Конституції України; 11) об'єкти державної власності в оборонно-промисловому комплексі.

Законодавство України чітко не визначає межі державного сектору економіки. Проте це поняття не припустимо визначати через перелічення його складу, оскільки він може змінюватися залежно від обставин та соціально-економічних завдань держави, а сутність повинна залишатися незмінною. Тому в законі необхідно закріпити повну й чітку функціональну класифікацію.

Сформульовані ознаки державного сектору економіки дають змогу побудувати таку функціональну класифікацію юридичних осіб, що входять до складу державного сектору економіки:

1) державні комерційні підприємства; 2) казенні підприємства; 3) державні (бюджетні) установи; 4) господарські товариства, частка держави в яких перевищує 50 % відсотків, та їхні дочірні підприємства.

Залежно від мети здійснення господарської діяльності всі суб'єкти господарювання державного сектору економіки необхідно розділити на дві групи: 1) підприємства, які працюють в умовах ринку; 2) підприємства, що виражають специфічні інтереси суспільства.

Підприємства державного сектору економіки, які працюють в умовах ринку, становлять собою форму державного підприємництва, їх діяльність спрямована на формування державного бюджету за рахунок отриманого прибутку. Метою діяльності підприємств, що виражають специфічні інтереси суспільства, є завдання, пов'язані передусім із реалізацією соціальної політики держави.

З огляду на викладене, вважаємо вкрай необхідним законодавче врегулювання порядку формування, ефективного функціонування державного сектору економіки, визначення стратегії його розвитку на основі структурних змін в економіці, вибір його пріоритетами модернізацію та переозброєння на базі нових високих технологій, створення умов для наукової та науково-технічної діяльності, забезпечення конкурентних переваг національної економіки, що можливе лише на основі свідомого регулювання в масштабі всієї країни.

1.3. Основи нормативно-правового регулювання інноваційного розвитку державного сектору економіки в Україні

Розвиток конкурентоспроможного державного сектору під впливом глобалізації можливий лише шляхом активного впровадження інновацій в усі стадії виробництва, застосування найновіших наукових знань, технологій, високої кваліфікації працівників і менеджерів, у науковій організації праці, вивченні й прогнозуванні потреб у тій чи іншій продукції, у виборі найбільш оптимальних шляхів її реалізації.

Суб'єкти державного сектору економіки можуть бути висококонкурентними, ефективними тільки тоді, якщо вони функціонують в умовах конкуренції за законами ринкової економіки на основі впровадження інновацій.

Реалізація завдання щодо впровадження новітніх технологій у державному секторі економіки, забезпечення інноваційного розвитку державних підприємств можливе тільки за умови систематизації законодавства України з питань регулювання державного сектору економіки, що можна було б здійснити на першому етапі шляхом прийняття закону «Про державний сектор економіки», внесення відповідних змін до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Завдання щодо впровадження новітніх технологій у державному секторі економіки, забезпечення інноваційного розвитку державних підприємств необхідно закріпити в низці законів України: «Про управління об'єктами державної власності» [12], «Про центральні органи виконавчої влади» [18], «Про Кабінет Міністрів України» [16], «Про місцеві державні адміністрації» [19]. Ці завдання також необхідно закріпити в підзаконних актах, які визначають правовий статус міністерств, інших центральних органів влади.

Треба також зазначити, що забезпечення інноваційного розвитку державного підприємства, випуску інноваційної продукції повинно бути пріоритетним критерієм при призначенні керівника державного підприємства, що потребує відповідних змін до Постанови КМУ «Про застосування контрактної форми трудового договору з керівником підприємства, що є в державній власності» від 19 березня 1993 р. № 203, «Про типову форму контракту з керівником підприємства, що є у державній власності» від 2 серпня 1995 року № 597, «Про проведення конкурсного відбору керівників державних суб'єктів господарювання» від 3 вересня 2008 р. № 777.

Особливою проблемою є підвищення статусу наукового працівника, удосконалення порядку заохочення авторів винаходів, корисних моделей, промислових зразків у державному секторі науки, що потребує відповідних змін до ЗУ «Про наукову та науково-технічну діяльність», Податкового кодексу України (щодо оподаткування доходів ученого). Урегулювання прав наукового працівника на результати науково-технічної діяльності, створені за рахунок державного бюджету.

У літературі зазначаються такі недоліки функціонування державних підприємств:

- невизначеність господаря;
- поєднання економічних і соціальних цілей;
- неефективний менеджмент, значні розміри та бюрократична структура управління;
- обмежені можливості отримання прибутку;
- залежність від бюджетних коштів;
- в окремих випадках монопольне становище призводить до зниження ефективності державних підприємств, стимулюють їх перехід у приватне (акціонерне) володіння.

Ефективне функціонування державного сектору економіки зумовлюється правильним вибором концепції управління державною власністю на основі:

- розмежування функцій державного органу управління і функцій власника майна, запровадження контролю за органами, які уповноважені здійснювати управління державним майном;
- розроблення, затвердження та виконання галузевих програм інноваційного розвитку державного сектору;
- законодавчого закріплення принципів і завдань управління суб'єктами господарювання державного сектору економіки;
- прийняття Закону України «Про конкуренцію в державному секторі економіки»;
- запровадження інституту професійних менеджерів державних підприємств не на основі трудових відносин;
- удосконалення законодавства у сфері залучення до господарського обороту технологій подвійного призначення;
- законодавчо визначити порядок залучення до господарського обороту розробок і технологій цивільного призначення, які належать державі чи територіальним громадам, а також порядок використання ліцензійних платежів від реалізації таких розробок і технологій.

Господарська правосуб'єктність суб'єктів господарювання державного сектору економіки є специфічною, їх особливий статус має бути регламентованим в окремому законі.

Основним джерелом вітчизняних інновацій є державний сектор науки, який спрямований на забезпечення національної безпеки та розв'язання соціально-економічних завдань і є однією з найважливіших частин національної інноваційної системи. У сучасних умовах в Україні значимість державного сектору науки визначається його домінантною часткою в загальній кількості досліджень і в обсягах фінансування науково-дослідницької і дослідно-конструкторської робіт. Державний сектор науки є практично єдиним виконавцем військово-орієнтованих фундаментальних і прикладних досліджень, основна особливість яких полягає в неможливості їх імпортозаміщення. До складу державного сектору науки входять такі окремі сегменти, як академічний, галузевий, вузівський. Кожен із цих сегментів представлений окремим суб'єктним складом організацій державного сектору науки (наукові організації НАН України, галузевих академій наук, вищі навчальні заклади тощо). Для ефективного функціонування державного сектору науки необхідним є забезпечення законодавством України комплексу заходів для його підтримки і забезпечення конструктивної взаємодії з наукою приватного сектору та реальною економікою.

Насамперед у чинному законодавстві необхідно дати визначення державного сектору науки, його структури, основних завдань, прав та обов'язків його учасників. Відсутність такого визначення не створює основи для комплексного правового забезпечення функціонування державного сектору науки, усунення загроз його сталого розвитку, дає можливість використовувати таке поняття в різних значеннях. Потребує уточнення законодавче визначення поняття «державна наукова установа», яке б закріплювало відповідні якісні й кількісні критерії та відображало специфічні особливості наукової організації як суб'єкта господарської діяльності. Державні організації наукової та науково-технічної діяльності — це організації наукової та науково-технічної діяльності, які засновані на державній власності. Організації наукової та науково-технічної діяльності Автономної Республіки Крим — це організації наукової та науково-технічної діяльності, які створені на основі власності Автономної Республіки Крим.

Із метою активізації науково-технічної діяльності державних наукових установ уважаємо за необхідне, відповідно до світових тен-

денцій розвитку вищої освіти, запровадити організаційно-правові механізми їх автономізації. Лімська декларація «Про академічну свободу і автономію вищих навчальних закладів» від 10.09.1988 р., ухвалена на 68 Генеральній асамблеї Всесвітньої університетської служби [20], у преамбулі передбачає, що правом на освіту можна користуватися повністю лише в атмосфері академічної свободи та автономії ВНЗ. Під автономією в Декларації розуміється незалежність вищого навчального закладу від держави та інших суспільних сил приймати рішення стосовно внутрішнього управління, фінансів, адміністрації, встановлювати власну лінію поведінки у сфері освіти, науково-дослідної роботи, викладання й інших пов'язаних з цим видах діяльності. Аналогічні положення містяться й у Хартії університетів України «Академічні свободи, університетська автономія та освіта» від 12.06.2009 р. [21] (далі — Хартії). Зокрема, в Хартії вказується, що фундаментальна властивість університетської автономії — спроможність університетів адаптуватися та проявляти гнучкість, необхідну для реагування на зміни, що відбуваються в суспільстві (ч. 3 ст. 3). Університетська автономія передбачає зобов'язання університету керуватися у своїй діяльності Статутом, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України (відповідним керівним органом іншої країни), що виключає зовнішнє втручання (з боку органів управління або інших організацій) у питання внутрішньої організації та управління, розподілу фінансових ресурсів, отриманих із позабюджетних джерел, найму персоналу, визначення умов навчання, свободи викладання, проведення наукових досліджень та здійснення творчих проєктів (ч. 6 ст. 3 Хартії). Університетська автономія передбачає контроль над основними засобами, такими як майно та нерухомість, а також у сфері кадрової політики; готовність і повну підзвітність та відповідальність як перед внутрішньою академічною спільнотою, так і суспільством у цілому (ч. 7 ст. 3 Хартії). Таким чином, університетська автономія окреслює взаємозв'язок між урядом, суспільством і ВНЗ та за своєю сутністю означає право на самостійний вибір засобів реалізації завдань, поставлених перед ВНЗ або встановлених самим закладом освіти. Закцентуємо увагу на тому, що в чинному законодавстві України не подається визначення поняття автономії державних наукових установ. Але, як на нашу думку, одним із принципів управління такими установами має бути визнаний принцип автономії та самоврядування. Автономія повинна передбачати певний ступінь самостійності, у тому числі в ході реалізації державною науковою установою своїх

прав у сфері господарювання. При цьому ступінь (рівень) автономії державної наукової установи впливає на особливості реалізації права оперативного управління майном такої установи.

У зв'язку з викладеним доцільно було б закріпити в законодавстві України про державний сектор науки такі положення, які б забезпечували принцип автономії державних наукових установ та додаткові джерела фінансування.

Інноваційна діяльність може здійснюватися безпосередньо організаціями наукової та науково-технічної діяльності або через створені ними юридичні особи та/або шляхом участі в інших юридичних особах, предметом діяльності яких є доведення результатів наукової та науково-технічної діяльності зазначених організації до стану інноваційного продукту та їх подальша комерціалізація, в тому числі випуск інноваційної продукції. Вважаємо за доцільне надати право державним організаціям наукової та науково-технічної діяльності створювати згідно із законодавством України та установчими документами за попередньою згодою органу, до сфери управління якого належать, навчальні, навчально-наукові та навчально-науково-виробничі комплекси, які є унітарними юридичними особами державної форми власності, а також бути засновником (співзасновником) та/або учасниками інших юридичних осіб.

Державним організаціям наукової та науково-технічної діяльності необхідно надати право як внесок до статутного капіталу господарської організації передавати права на використання результатів інтелектуальної діяльності на підставі ліцензійного договору. Виключні права на результати інтелектуальної діяльності зберігаються за організацією наукової та науково-технічної діяльності. Права на використання результатів інтелектуальної діяльності, внесені до статутного капіталу господарської організації, яка створена та/або діє за участю організації наукової та науково-технічної діяльності, що заснована на державній власності, не можуть бути передані третім особам за договорами чи з інших підстав і в інший спосіб. Грошова оцінка прав, які вносяться організацією наукової та науково-технічної діяльності до статутного капіталу господарської організації, здійснюється згідно із Законом України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні».

Грошова оцінка прав, які вносяться до статутного капіталу господарської організації за ліцензійним договором, а також мінімальний розмір прибутку (дивідендів), який підлягає сплаті учаснику-органі-

зації наукової та науково-технічної діяльності, мають затверджуватися кваліфікованою більшістю вищого органу господарської організації.

Організація наукової та науково-технічної діяльності може залучати до створення господарської організації інших осіб за умови, якщо її частка в статутному капіталі товариства буде не менше ніж 25 відсотків. Частка осіб, залучених до участі в такому публічному акціонерному товаристві, повинна бути сплачена за рахунок коштів у розмірі не менш ніж 50 відсотків. Інша частина може бути сплачена правами на результати інтелектуальної діяльності, матеріалами, обладнанням або іншим майном, що необхідне для практичного втілення (впровадження) результатів інтелектуальної діяльності, виключні права або права на використання яких передаються як внесок до статутного капіталу публічного акціонерного товариства.

Організації наукової та науково-технічної діяльності, які засновані на державній власності, повинні мати право розпоряджатися своєю часткою в статутному капіталі господарської організації тільки за умови попереднього погодження і за попередньою згодою органу, до сфери управління якого належать. Організація наукової та науково-технічної діяльності, яка створена на основі державної власності, здійснює управління часткою в статутному капіталі господарської організації згідно із чинним законодавством України з урахуванням особливостей, передбачених цим законом. Права учасника господарської організації, що створена та/або діє за участю організації наукової та науково-технічної діяльності, заснованої на державній власності, здійснює керівник такої організації наукової та науково-технічної діяльності.

Частина прибутку господарської організації (дивіденди), отримана державною організацією наукової та науково-технічної діяльності від участі в діяльності такої господарської організації, може бути спрямована виключно на правову охорону результатів інтелектуальної діяльності, виплату винагороди їх авторам та здійснення статутної діяльності організації наукової та науково-технічної діяльності.

Господарські організації, які засновані організацією наукової та науково-технічної діяльності державної, комунальної власності або власності Автономної Республіки Крим (або за їх участю), можуть бути повністю або частково звільнені від оподаткування в порядку і розмірах, що визначаються законодавством України.

На сьогодні відсутні дійові організаційно-правові механізми й процедури залучення наукових організацій державного сектору науки

в інноваційні процеси. У зв'язку із цим важливими напрямками правового забезпечення використання державного сектору науки є:

– у системі державно-приватного партнерства у сфері науки та інновацій на основі поєднання результатів фундаментальних і прикладних досліджень та розробок із широкого спектру проблем із можливістю комерційного інвестування, захисту прав інвестора на використання інновацій. Інноваційний об'єкт, створений суб'єктом недержавного сектору економіки та/або фізичною особою за кошти держави або територіальної громади, належить державі або територіальній громаді, якщо інше не передбачено договором або законом, та знаходиться в управлінні органу, визначеного розпорядником відповідних бюджетних коштів;

– законодавче закріплення поняття інноваційних об'єктів держави та територіальних громад. Інноваційними об'єктами держави та територіальних громад є інноваційні розробки та інноваційні продукти, які створені або придбані за рахунок коштів держави або територіальної громади. Інноваційними об'єктами держави та територіальних громад є інноваційні розробки та інноваційні продукти, які передані державі або територіальній громаді на безоплатній основі;

– визначення розпорядників інноваційних об'єктів держави. Виключні права на результати інтелектуальної діяльності в державному секторі економіки належать державі. Держава в особі органу (розпорядника першого рівня), до сфери управління якого відноситься суб'єкт господарювання чи організація наукової та науково-технічної діяльності, надає розпорядникам другого рівня (державним суб'єктам господарювання чи організаціям наукової та науково-технічної діяльності) дозвіл на розпорядження невиключними правами на результати інтелектуальної діяльності. Ці дозволи варто поділити на декілька видів залежно від способу передачі невиключних прав на результати інтелектуальної діяльності та належності інформації до державної або службової таємниці:

– відкритий дозвіл, який надає право передачі невиключних прав на підставі ліцензійних угод відповідно до Порядку ціноутворення, що має визначатися КМУ;

– індивідуальний дозвіл — надає право на разову передачу невиключних прав на результати інтелектуальної діяльності до статутного капіталу господарської організації;

– спеціальний дозвіл — надає право на разову передачу невиключних прав у порядку, визначеному дозволом результатів інтелекту-

альної діяльності, які містять державну чи службову таємницю, або виключних прав на результати інтелектуальної діяльності.

Порядок видачі дозволів повинен визначатися Кабінетом Міністрів України.

Окремим напрямком удосконалення правового регулювання є захист інтелектуальних прав держав. Із цією метою необхідно, на нашу думку, запровадити Єдиний реєстр інноваційних об'єктів держави та територіальних громад як автоматизованої системи збирання, накопичення та опрацювання даних про інноваційні об'єкти держави й територіальних громад операції з ними. Такий захід дозволить забезпечити єдиний державний облік та ідентифікацію інноваційних об'єктів держави й територіальних громад; класифікацію інноваційних об'єктів держави й територіальних громад для отримання статистичної інформації у формалізованому вигляді; правову охорону інноваційних об'єктів держави й територіальних громад; проведення спостережень за структурними змінами в науковій та науково-технічній діяльності державних і комунальних ВНЗ та наукових установ, створенням інноваційних продуктів, ефективним використанням коштів держави та територіальних громад.

Література

1. *Словник економічних термінів* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.jobportal.com.ua>. — Заголовок з екрана.
2. *Гене́за ринкової економіки* (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка, економічний аналіз, економіка підприємства, менеджмент, маркетинг, фінанси, банки, інвестиції, біржова діяльність) : Терміни, поняття, персоналії [Текст] / уклад. : В. С. Іфтемічук, В. А. Григор'єва, М. І. Маниліч, Г. Д. Шута / за наук. ред. Г. І. Башнянина і В. С. Іфтемічука. — К. : Магнолія плюс, 2004. — С. 538.
3. *Мельник В. М.* Обмежувальна та стимулююча роль податків [Текст] / В. М. Мельник // *Фінанси України*. — 2006. — № 1. — С. 31–37.
4. *Барр Р.* Политическая экономия : в 2 т. : пер. с фр. [Текст] / Р. Барр — М. : Междунар. отношения, 1995.— Т. 1. — 608 с.
5. *Про основи національної безпеки України* [Текст] : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // *Відомості Верховної Ради України*. — 2003. — № 39. — Ст. 351.

6. *Про рішення* Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України» [Текст]: Указ Президента України від 8 червня 2012 р. № 389/2012 // Офіційний вісник України. — 2012. — № 45. — С. 1749.
7. *Про рішення* Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» [Текст]: Указ Президента України від 8 червня 2012 р. № 390/2012 // Офіційний вісник України. — 2012. — № 45. — С. 1750.
8. *Цивільний кодекс України* [Текст] : прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
9. *Господарський кодекс України* [Текст]: прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, 19–20, 21–22. — С. 144.
10. *Про підприємництво* [Текст] : Закон України від 7 лютого 1991 р. № 698-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 14. — Ст. 168.
11. *Про приватизацію* державного майна [Текст]: Закон України від 4 березня 1992 р. № 2163-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 24. — Ст. 348.
12. *Про управління* об'єктами державної власності [Текст] : Закон України від 21 вересня 2006 р. № 185-V // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 46. — Ст. 456.
13. *Про впорядкування* діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств [Текст] : Декрет Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1992 р. № 24–92 // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 11. — Ст. 94
14. *Про управління* майном підприємств, установ та організацій, що є у загальнодержавній власності [Текст] : Постанова Верховної Ради України від 14 лютого 1992 р. № 2116-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 20. — Ст. 274.
15. *Про Державну* програму приватизації [Текст]: Закон України від 13 січня 2012 р. № 4335-VI // Офіційний вісник України. — 2012. — № 10. — С. 13. — Ст. 359.

16. *Про Кабінет* Міністрів України [Текст]: Закон України від 7 жовтня 2010 р. № 2591-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 9. — Ст. 58.
17. *Про систему* центральних органів виконавчої влади [Текст]: Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1572/99 // Офіційний вісник України. — 1999. — № 50. — С. 8.
18. *Про центральні* органи виконавчої ради [Текст]: Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 38. — Ст. 385.
19. *Про місцеві* державні адміністрації [Текст]: Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 20–21. — Ст. 190.
20. *Лімська* декларація «Про академічну свободу і автономію вищих навчальних закладів» від 10 вересня 1988 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.rpd.univ.kiev.ua/bolon_gros/lima.php. — Заголовок з екрана.
21. *Хартія* університетів України «Академічні свободи, університетська автономія та освіта» від 12 червня 2009 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://moodle.kma.mk.ua/mod/forum/discuss.php?d=196>. — Заголовок з екрана.

Розділ 2

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВЕСТУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ

2.1. Правовий режим технології як об'єкта інвестиційної діяльності

Очевидним є той факт, що сучасний стан економічного розвитку національної економіки потребує залучення додаткового фінансування, нових інтелектуальних доробок (інвестування) з боку як суб'єктів господарювання, так і населення. Але недостатній рівень розвиненості чинного законодавства, яке визначає правові механізми захисту прав та законних інтересів учасників відносин, пов'язаних із залученням указаних ресурсів, фактично відлякує зацікавлених осіб від участі в них. Саме тому головним завданням юридичної науки є розроблення та апробація механізмів захисту прав і законних інтересів осіб, які вкладають належні їм кошти чи інтелектуальні доробки (інвесторів) у сферу господарювання та національну економіку України.

Спробуємо стисло визначити, що ж саме становлять собою інвестиції та які головні визначальні риси сучасного правового регулювання інвестиційних відносин.

Відповідно до положень статті 1 Закону України «Про інвестиційну діяльність», інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект [1]. Такими цінностями можуть бути:

- кошти, цільові банківські вклади, паї, акції та інші цінні папери (крім векселів);
- рухоме та нерухоме майно (будинки, споруди, устаткування та інші матеріальні цінності);
- майнові права інтелектуальної власності;

- сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навиків та виробничого досвіду, що необхідні для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентовані («ноу-хау»);
- права користування землею, водою, ресурсами, будинками, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права;
- інші цінності.

Інвестиції у відтворення основних фондів і на приріст матеріально-виробничих запасів здійснюються у формі капітальних вкладень [1].

В юридичній науці під інвестиціями прийнято розуміти майно та інтелектуальні цінності, що мають грошову оцінку та вкладаються в об'єкти господарської діяльності та інших сфер суспільного життя (науку, культуру, охорону здоров'я і т. ін.) [2, с. 7]; або ж майно та майнові права, а також інтелектуальну власність, які вкладаються інвесторами в передбачених законом формах в об'єкти інвестиційної діяльності з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту [3]; чи майнові або речові права, які передаються одним власником іншому для організації, підтримки чи вдосконалення виробництва, в більшості випадків для отримання прибутку [4, с. 52].

Як видно з усіх наведених визначень та нормативних понять, однією з головних та визначальних характеристик інвестиції є її інтелектуальна складова, що має майнове втілення чи грошову оцінку. Означеними властивостями наділені в першу чергу об'єкти інноваційних відносин, серед яких особливо виділяється технологія як специфічний об'єкт суспільних відносин, здатний кардинальним чином змінити існуючий спосіб виробництва.

Спробуємо розглянути те, що становить собою технологія та об'єктом яких відносин вона є. Чи достатньо наявних правових механізмів для повноцінного інвестування технологій у національну економіку?

Досліджуючи всю еволюцію технологічного розвитку та особливості використання поняття технології в галузях прикладних наук, ми спостерігаємо відсутність одноставного розуміння сутності й тлумачення цього поняття. Термін «технологія» походить від двох грецьких слів: *techne* — мистецтво, майстерність, уміння, ремесло; *logos* — слово, наука, вчити, знання, вчення, — отже, за етимологією терміна це наука про вміння, ремесло [5, с. 22].

В економічних науках технологію розуміють як сукупність методів впливу знарядь праці на різноманітні властивості предметів праці, в результаті якого відбувається активна взаємодія людини з природою [6]. Технологія ж оброблення будь-якого предмета праці виражається в технологічному процесі, тобто в процесі фізичного, хімічного, механічного впливу знарядь праці на предмети праці. Технологічні процеси визначаються домінуванням технологічного способу виробництва (єдність продуктивних сил і техніко-економічних відносин), у межах якого відбувається техніко-економічне поєднання працівника із засобами виробництва. Розрізняють технологічний спосіб виробництва («технологічний уклад», «технологічна система»), що базується на ручній, машинній і автоматизованій праці, а отже, і відповідну технологію [7, с. 7–10].

Іноді в економічних працях подається визначення технології як сукупності застосованих на виробництві наукових знань [8, с. 5]. Технологію у виробничій сфері розуміють як сукупність наукових і технічних знань про прийоми та засоби виробництва, його організацію та управління в умовах посилення розподілу праці, розвитку застосування машин для отримання продукції з певними споживчими якостями [8, с. 16]. Або ж розглядають її як сукупність виробничих методів та процесів у певній галузі виробництва, а також науковий опис способів такого виробництва [9] чи як сукупність: (1) знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь; (2) способів оброблення або перероблення матеріалів, виготовлення виробів, проведення різних виробничих операцій тощо [10].

У цьому ж секторі економіки поряд із поняттям «технологія» існує поняття технологічної системи, під якою розуміють об'єкт, який взаємодіє із зовнішнім середовищем, складається з великої кількості елементів, що взаємопов'язані між собою потоками й функціонують як єдине ціле із спільною метою — забезпечити економічно доцільне перероблення сировини на потрібну продукцію [11, с. 23]. У свою чергу, під потоками, що пов'язують між собою елементи технологічної системи, розуміють матеріальні, енергетичні, інформаційні функціональні зв'язки [5, с. 23].

У промисловості поняття «технологія» — це сукупність прийомів, способів отримання, обробки або переробки сировини, матеріалів, напівфабрикатів чи виробів, які використовуються в різноманітних галузях промисловості, в будівництві тощо. Під технологією також

(у цьому аспекті вона ототожнюється з технологічними процесами) розуміють самі операції добування, обробки, переробки, транспортування, складування, зберігання, які є основною складовою частиною виробничого процесу. До складу сучасної технології в промисловості також входить і технологічний контроль виробництва. Ще одним із значень указанного терміна є описи виробничих процесів, інструкції для їх виконання, технологічні правила, вимоги, карти, графіки та ін. [12]. Іноді технологію визначають як сукупність способів обробки або переробки матеріалів, виготовлення виробів, проведення різних виробничих операцій [13].

Питання, пов'язані з нормативним регулюванням технологій та особливостей їх обігу, не залишались поза увагою науковців. Але в юридичній науці не виробився однотайний підхід до розуміння сутності технології і жоден із науковців так і не подав цілісної моделі господарсько-правового регулювання відносин, пов'язаних зі створенням технологій, їх утіленням та обігом і подальшим інвестуванням, але певні теоретичні та практичні напрацювання щодо визначення окремих аспектів використання технологій зустрічаються в їх працях.

Так, Микола Тимофійович Пашута й Ольга Михайлівна Шкільнюк наводять поняття технології як спеціальної інформації, що необхідна для «розробки», «виробництва» або «використання» виробів [14, с. 58]. Це поняття є не повним, оскільки не характеризує всі її складники, не дає змоги визначити її як окремий об'єкт правового регулювання. Не можна зводити поняття технології лише до спеціальної інформації, оскільки при цьому ігнорується комплекс об'єктів, які фактично використовуються в складі технології. Це технологічні процеси, методи, способи виробництва, які, крім інформації, містять у собі цілу низку практичних напрацювань, а також усі прояви матеріального втілення технології.

При використанні такого підходу виникає закономірне запитання: якої форми набувають ці відомості, якщо вони практично втілені? Слід також сказати і про те, що згадані науковці визначають поняття «енергозбережної технології» як спеціальний метод виробництва продукції з раціональним використанням енергії.

В. В. Деречин, О. В. Богомолів, Є. І. Хреновський визначають технологію як сукупність методів оброблення, виготовлення, зміни стану, властивостей, форми сировини, матеріалу чи напівфабрикату, що використовуються в процесі виробництва для одержання готової

продукції [15, с. 6–9]. Автори вказують на те, що за своєю природою технологія як система взаємопов'язаних елементів, які втілюють у собі працю, її предмет та засоби (засоби виробництва), є складовою всієї цивілізації [15, с. 5–10]. Проте, роблячи акцент на інформаційному складникові технології, ці вчені не враховують матеріальний бік технології, їх майже нерозривний зв'язок, не наводять прикладів та критеріїв їх класифікації, але зазначають, що розвиток технологій є безперервним процесом удосконалення машин, механізмів, приладів, пристроїв у різних галузях промисловості, які спрямовані на полегшення умов праці, підвищення продуктивності, зручності, комфорту тощо [16, с. 9]. Це, у свою чергу, свідчить про поверховий аналіз змісту технології і додатково підтверджує відсутність єдиного методологічного підходу до розуміння його сутності.

Деякі вчені досліджують поняття технології в широкому та вузькому розумінні. Зокрема, П. І. Завлін акцентує увагу на тому, що під технологією в широкому сенсі слід розуміти явища та прийоми, які пов'язані з отриманням нових знань про процеси переробки, обробки різноманітних середовищ. До зазначених «середовищ» належать не тільки матеріальні ресурси (наприклад: метал, пластмаса, скло, хімічні речовини, рослинна сировина, устаткування), але й нематеріальні ресурси (інформація, управління, фінансові послуги, проєктні та наукові розробки) [17, с. 55]. У той же час технологією у вузькому сенсі автор називає операції з видобування, переробки, транспортування, складування, збереження, передачі прав, пов'язаних із володінням, продажем та ін., що складають підсистеми загальної системи виробничого процесу [17, с. 56]. З описаною точкою зору можна погодитися тільки частково, оскільки при такому розподілі поза межами технології залишаються прилади та устаткування, за допомогою яких вона виконує основне своє призначення — виробництво певної продукції або надання послуг. У широкому розумінні аналізується лише інформація, яка буде отримана в результаті використання зазначених об'єктів [17, с. 55]. Одночасно із цим необхідно підтримати точку зору, запропоновану цим автором, оскільки в найбільш «загальному» розумінні технологія є сукупністю наукових відомостей, науково-практичної інформації, корисних знань про процеси, явища, закономірності та їх властивості, що виникають у процесі використання спеціальних технічних прийомів, способів, конструкцій, устаткування, обладнання, особливих речовин, матеріалів та ресурсів.

При визначенні технології не можна забувати і про те, що у своєму складі вона є неоднорідною, у зв'язку із чим вчені-економісти виділяють декілька видів продуктів, що є її складовими.

Так, російські вчені С. Д. Ільєнкова, Л. М. Голберг, С. Ю. Ягудін виділяють у технології три основні складові: (1) матеріальний продукт; (2) енергетичний продукт; (3) інтелектуальний продукт. До матеріального продукту належать: сировина, з якої виробляється продукція за допомогою технології, матеріали, за допомогою яких ця продукція набуває певного зовнішнього вигляду (наприклад фарба), і продукція, що в незмінному вигляді входить до складу виготовленої продукції (наприклад чорнило для кулькової ручки). До інтелектуального продукту входять складові технології, які через свої характеристики можуть отримати правову охорону як об'єкти права інтелектуальної власності, та охоронні документи, за допомогою яких вони отримують правову охорону. Енергетичний продукт становить собою енергетичні ресурси, що були витрачені на виробництво одиниці або партії продукції за допомогою технології. До складу витраченої енергії входять: (1) електрична; (2) трудова; (3) теплова; (4) звукова тощо [18, с. 181–182].

Уважаємо за доцільне доповнити вказану точку зору в частині, що стосується матеріального продукту, а саме щодо визначення кола його складових. До вже зазначених необхідно віднести також і матеріальне втілення технології. При виготовленні експериментального зразка технології створений цілісний механізм також буде частиною технології. У будь-якому разі при впровадженні чи простому конструюванні матеріальне втілення технології буде містити в собі всю інформацію та відомості про її головні «секрети». В жодному разі не можна залишати поза увагою вже створену (у фізичному сенсі) технологію. Така форма її існування вже відображає всі головні секрети та таємниці того інтелектуального об'єкту, який лежить в основі технології. Саме тому матеріальне втілення технології має бути обов'язковим елементом та входити до складу технології як об'єкту господарських правовідносин. Також, матеріальне втілення технології має стати важливим елементом трансферу (передачі) технологій.

Валентин Васильович Титов, зокрема, вказує на те, що під технологією слід розуміти насамперед систему інформації, що містить у собі наукові відомості, результати експериментів та дослідів, а також інформацію про способи та порядок використання технології. При цьому автор вважає неправильно загальноприйняту концепцію, згідно з якою

технологією є конкретний об'єкт предметного типу, а вказаний предмет матеріальної природи за своєю суттю є інновацією [19].

Складність та неоднозначність внутрішньої природи технології потребує спеціалізованого індивідуального підходу до формування правового режиму її використання. Серед запропонованих науковцями правових моделей, пов'язаних із подібними явищами, найбільш вдалою, на нашу думку, є модель, у якій застосовано поняття «синтезованого» («синтетичного») об'єкта правового регулювання, що його використовують В. Пантелеєв та В. Наумов стосовно об'єктів права інтелектуальної власності. До такої категорії відносять ті об'єкти правового регулювання, що є окремими самостійними об'єктами правовідносин, які вже захищені відповідними правовими механізмами. Але в результаті їх об'єднання з'являється абсолютно новий за своїми властивостями об'єкт, що має особливу цінність і може існувати тільки як наслідок поєднання всіх його складових [20]. До таких об'єктів відносять пісню як «синтезований» об'єкт правового регулювання, в якому поєднуються авторські права на музику, текст і суміжні права у вигляді права на виконання, а також інтернет-сторінки як файли особливого формату, в яких поєднуються авторські права на зображення, текст, розміщення певних засобів індивідуалізації та ін. [21]. Кожна з названих складових є окремим об'єктом правового регулювання, а в результаті їх поєднання створюється новий об'єкт, який завдяки своїм властивостям має змогу задовольнити ті вимоги «споживача», які не здатний задовольнити жоден із перелічених складових елементів, узятих окремо [22]. Аналогічними характеристиками наділена і технологія. Вона також є поєднанням об'єктів, які можуть бути захищені в рамках інших галузей права, а результат такого поєднання набуває абсолютно нових якісних характеристик, що здатні задовольнити зовсім інші потреби безпосередніх споживачів таких об'єктів. На наш погляд, називати таке поєднання вказаних елементів «синтетичним» є не досить правильним. Більш доцільно використовувати термін «синтезований» об'єкт правового регулювання, оскільки це поняття вказує на появу нових його якостей та властивостей. При цьому також не можна повністю відкидати і властивість «синтетичності», оскільки такий об'єкт створений штучно, з усвідомленою метою досягти можливих результатів. Саме тому технологію можна визначити як «синтезований» об'єкт, наділений «синтетичними» властивостями, і така специфіка віддзеркалюється на всіх етапах їх трансферу — від моменту створення до використання (втілення).

Загальні засади правового регулювання відносин, пов'язаних із використанням та обігом технологій, закріплені в окремих законодавчих актах. Так, Закон України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 р. № 40-IV визначає її загальні особливості та природу, а Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» від 14 вересня 2006 р.

№ 143-V [23] визначає правові основи регулювання відносин, пов'язаних зі створенням, утіленням та передачею прав на нові технології. Існує також низка нормативно-правових актів, що визначають риси державного управління процесами реалізації та використання технологій. Зокрема, Закон України «Про загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій в Україні» від 9 квітня 2004 р. № 1676-IV [24] закріплює організаційні та економічні заходи, за допомогою яких має бути досягнуто впровадження наукоємних технологій до виробничого сектору національної економіки. Існує також ціла низка підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють окремі аспекти чи елементи тих суспільних відносин, що виникають із приводу створення, втілення та передачі прав на них. На жаль, ці нормативні документи не надають належного та цілісного правового регулювання всій сукупності суспільних відносин, що пов'язані з правовим режимом обігу технології. На сьогодні істотного вдосконалення потребують як основоположні методологічні аспекти та принципи правового регулювання вказаної галузі, так і окремі правові норми та механізми правозастосування, які стосуються окремих аспектів обігу технологій.

Слід зазначити, що чинні правові норми не відображають того змісту та не відповідають тим вимогам, що висуваються до них із боку суб'єктів господарювання [25]. Ще однією істотною проблемою господарського права на сьогодні є відсутність правового закріплення засобів, способів, прийомів державного регулювання створення, втілення, застосування «фундаментальних» технологій, організаційних та економічних важелів, направлених на державну підтримку їх використання, що в умовах постійної жорсткої конкуренції може призвести до втрати конкурентоспроможності національної продукції на світовому ринку.

Досліджуючи сутність та можливості технологій, слід згадати про їх поділ за критерієм ролі, яку вони відіграють чи можуть відігравати для суспільства та економічних відносин, з урахуванням їх значення в «технологічних укладах» (технологічних системах), а також внутріш-

нього «інноваційного потенціалу». На підставі зазначеного виділяють: 1) фундаментальні технології; 2) технології, що покращують вже наявні; 3) мікротехнології; 4) псевдотехнології [26, с. 9].

Найбільш корисними з них для економіки є ті, що мають фундаментальний (базовий, ключовий, визначальний) характер. Саме тому технологіям, що входять до складу такої групи, можна дати назву «фундаментальних». Спробуємо з'ясувати, у чому ж полягають їх фундаментальні властивості, за допомогою висвітлення найбільш характерних ознак, якими є:

(1) новизна (такі технології, як правило, базуються на нових відкриттях, що, у свою чергу, визначає потенційну здатність такої технології змінити наявний технологічний уклад);

(2) революційність (кардинальність змін, що настають з утіленням технології);

(3) незамінність (проявляється в тому, що без утілення та застосування такої технології не можливе настання позитивних змін та зрушень виробничого характеру);

(4) унікальність (кожна така технологія наділена певним комплексом позитивних характеристик і властивостей, яких не мають інші технології);

(5) неминучість настання економічних змін (проявляється в тому, що при реалізації технологій зміни суспільства та економічної системи обов'язково будуть). Як приклад втілення «фундаментальної» технології можна назвати застосування Г. Фордом технології виробництва автомобілів конвеєрним методом, що в подальшому були впроваджені майже в усі галузі економіки США; використання дифузійного апарата інженера Роберта (1865 р.) у цукровій промисловості; застосування процесу безперервного розливу сталі [19]. Виходячи з тієї ролі, яку відіграють «фундаментальні» технології, та їх потенціалу, першочерговим завданням державного управління економічним розвитком будь-якої держави є їх розробка, застосування і впровадження. У свою чергу, реалізацію вказаних процесів просто неможливо уявити без наявності чіткого правового середовища, яке б створювало належні засади такої реалізації та надавало б надійний захист прав та законних інтересів суспільних відносин, що безпосередньо з ними пов'язані.

Кожна технологія наділена потенційною здатністю змінити наявні економічні відносини, соціальні інститути і структуру суспільства. Кожна з них має власний внутрішній «потенціал», що є невід'ємною

ознакою її внутрішньої природи. Цей потенціал полягає в здатності технології бути основою для подальшого розвитку науково-технічного прогресу. Так, будь-яка технологія має привносити в економіку істотні позитивні зміни. Ці зміни направлені на створення нових товарів та послуг, суттєве зниження рівня витрат (ресурсних, енергетичних, трудових) для їх отримання (порівняно з наявним рівнем технологічного розвитку), що, у свою чергу, викликає необхідність зміни не тільки характеру праці, а й її ефективності та засобів. Такі зміни не можуть не почати взаємодію з науково-дослідною та освітньою сферами, які також не можуть функціонувати без істотного розвитку фундаментальних та прикладних наук. У результаті проходження всіх перелічених процесів ми отримуємо позитивні суспільно-економічні наслідки, настання яких привносить позитивні зрушення в життя цілої країни. Серед них слід виділити такі: (1) ускладнення засобів та системи праці потребує високоосвіченого персоналу, це стимулює розвиток спеціальної системи освіти та науково-дослідних установ; (2) істотне підвищення конкурентоспроможності виробленої продукції, товарів та послуг у кінцевому результаті приводить до залучення додаткового фінансового капіталу, що, у свою чергу, суттєво підвищує інвестиційний потенціал суб'єктів господарювання — резидентів; (3) зменшення витрат, пов'язаних із створенням того чи іншого товару або послуги, призводить до підвищеної «екологічності» самої технології.

Названий механізм «позитивності» впливу технології на економіку певної країни є загальним алгоритмом її використання, що неминуче повинен привести до настання вказаного вище суспільно-корисного результату. Саме він дозволяє окреслити «цінність» тієї чи іншої технології, а можливість досягти всі вказані результати або лише їх частину, ступінь «ймовірності» такого досягнення визначають її «ціну».

Особливо хотілося б зазначити, що в сучасному розумінні «технологія» — це ще і наука, і відповідна навчальна дисципліна, яка, використовуючи як загальнонаукові, так і спеціальні методи пізнання, визначає специфіку перебігу відповідних технологічних процесів. Можна зустріти таке визначення: технологія — це наука, яка займається питаннями отримання сировини та виготовлення з неї певної продукції й основне призначення якої — визначення фізичних, хімічних та інших закономірностей з метою використання у виробництві найбільш ефективних технологічних систем; як процесу послідовної зміни стану, властивостей, структури, форми та інших характерис-

тик предметів праці з метою виготовлення певної продукції [5, с. 23]. Предметом технології (як науки та навчальної дисципліни) є система уявлень, категорій, принципів та законів синтезу (проектування) ефективних технологічних процесів, які склалися в технології під час її становлення та розвитку [15, с. 13]. Ця наука вивчає параметричні, морфологічні (субстратні) та функціональні описи технології.

Ураховуючи те, що будь-яка технологія базується на нових знаннях, сучасних наукових роботах, результатах науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, очевидним є той факт, що технологія пов'язана з об'єктами права інтелектуальної власності. Цей зв'язок є настільки тісним, що, на перший погляд, технологія постає звичайним об'єктом права інтелектуальної власності, але при більш детальному вивченні бачимо цілий ряд суттєвих розбіжностей, що дозволяють дійти висновку про їх відмінність. Об'єкти права інтелектуальної власності насамперед самі утілюють результати наукової і творчої діяльності, є одними з найбільш «наукоємних» об'єктів господарського обороту, що наділені потенційною здатністю забезпечувати досягнення високих економічних результатів від їх безпосереднього використання. Але ця галузь законодавства і права не може охопити своїм регулюванням повністю всю творчу діяльність і всі її об'єкти. Навіть сама по собі творча діяльність є поняттям набагато ширшим, аніж поняття «інтелектуальна діяльність» [27, с. 29–32]. Інакше кажучи, певний шар уже наявних суспільних відносин, що виникають із приводу використання вказаних об'єктів, не врегульований за допомогою правових норм [27, с. 32].

Створення технологій, безсумнівно, є творчою діяльністю, але чинне законодавство України, яке регулює відносини, пов'язані з використанням об'єктів права інтелектуальної власності, не відносить технологію до їх числа. І в межах такої галузі немає жодних посилань, що прямо чи опосередковано дозволяють дійти висновку про можливість її віднесення саме до таких об'єктів. Крім того, нормативна невизначеність місця технології не дає й підстав говорити про відсутність відношення між нею та іншими об'єктами права інтелектуальної власності. Так, цікавою є думка щодо цього О. Д. Святоцького, який пропонує надавати такого роду відносинам правову охорону за допомогою інших, не спеціальних (стосовно права інтелектуальної власності) норм [28, с. 32]. Визначення місця технології як окремого об'єкта господарського обороту є дискусійним питанням, що жваво обговорюється науковцями. На сьогодні щодо цього висловлюють-

ся протилежні погляди. Учені цивілістичного напрямку вважають, що технологія — це лише сукупність об'єктів права інтелектуальної власності і тому має бути захищена саме в рамках цієї галузі права як новий або ж комплексний об'єкт правового регулювання. Зокрема, С. Ю. Погуляев поділяє цю точку зору і, визначаючи технологію, зводить її до сукупності об'єктів права інтелектуальної власності [29, с. 5]. Автор хоч і вказує на розуміння технології в широкому і вузькому значеннях, проте залишає поза увагою цілу низку таких важливих її характеристик, як цілісність, неможливість виділення окремих її частин без втрати її комерційної вартості та інтегративність.

І в широкому, і вузькому значенні науковець обмежує технологію лише сукупністю знань та інформації.

Представники господарсько-правової науки вважають, що технологія не може бути лише об'єктом права інтелектуальної власності, оскільки такий підхід є однобічним і не враховує те, що вона є основним об'єктом інноваційного права як подальша розробка об'єктів права інтелектуальної власності [26, с. 242–286]. Її правове регулювання має бути закріплене в межах інноваційного та господарського права для належної підтримки її втілення з боку держави.

Як уже було визначено, об'єкти інтелектуальної власності є складовими частинами технології. За своєю природою вони є дуже різноманітними та охоплюють широку сукупність суспільних відносин [28, с. 35]. Але не всі з них мають потенційну здатність бути складовою технології, а тим більше визначати її характер та особливості. У зв'язку із цим виникає питання, які ж саме з об'єктів прав інтелектуальної власності можуть бути використані при створенні технології і яке значення вони мають?

Відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність України» інновації — це, в першу чергу, новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, а потім уже продукція або послуги чи організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру. Отже, згідно із чинним законодавством України технологія належить до основних, визначальних об'єктів інноваційної діяльності. Тому важливим є встановлення співвіднесення інновацій та об'єктів права інтелектуальної власності.

Вадим Бабаєв, звертаючи увагу на прямий та безпосередній зв'язок між інноваційною діяльністю та інтелектуальною власністю, наводить класифікацію об'єктів права інтелектуальної власності за

таким критерієм, як ступінь залучення до інноваційної діяльності, та пропонує поділити всі об'єкти права інтелектуальної власності на три великі групи [5, с. 68–71]. Підсумовуючи, науковець виділяє об'єкти, що мають «потенційну» здатність увійти до складу інновацій, а саме: в авторському праві це: (1) науково-технічна інформація; (2) комп'ютерні програми; (3) компіляції баз даних; у промисловій власності: (1) винаходи; (2) корисні моделі; (3) промислові зразки; (4) комерційне (фірмове) найменування; (5) географічне зазначення походження товарів; (5) знаки для товарів та послуг; (6) топографії інтегральних мікросхем; (7) сорти рослин; (8) «ноу-хау» [30, с. 68–71].

На особливу увагу заслуговує точка зору, висловлена Юлією Євгенівною Атамановою, щодо співвідношення інновації та об'єкта права інтелектуальної власності [31, с. 62–90]. Автор вказує на те, що об'єкти права інтелектуальної власності є обов'язковими і визначальними складовими інновації. Інноваційний продукт має відповідати таким вимогам: (а) бути результатом науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської розробки; (б) супроводжуватися виготовленням експериментального зразка чи дослідної партії; (в) її визначальним елементом є певний об'єкт інтелектуальної власності; (г) він є результатом упровадження, реалізації такого об'єкта інтелектуальної власності; (г) на застосований об'єкт інтелектуальної власності повинен бути державний охоронний документ установленого зразка або ліцензія від його володільця; (д) такий об'єкт виробляється в країні вперше або якщо не вперше, то порівняно з іншим аналогічним продуктом, представленим на ринку, він є конкурентоспроможним і має суттєво вищі техніко-економічні показники [31, с. 67]. Говорячи про співвідношення об'єктів права інтелектуальної власності та інновацій, Ю. Є. Атаманова пропонує їх класифікацію за відповідністю інноваційним критеріям і, зокрема, виділяє такі види: (а) об'єкти права інтелектуальної власності, що повністю відповідають інноваційним критеріям (винаходи, корисні моделі, компонування (топографії) інтегральних мікросхем, сорти рослин, породи тварин); (б) ті, що потенційно можуть входити до інновацій (комп'ютерні програми, бази даних, «ноу-хау») [26, с. 272–280]. Такий погляд є обґрунтованим, оскільки відображає сутнісні характеристики як об'єктів права інтелектуальної власності, так і самої технології.

На нашу думку, є доцільним доповнити означену позицію та запропонувати власну класифікацію об'єктів права інтелектуальної власності залежно від тієї ролі, яку вони відіграють у визначенні фун-

кціональної спрямованості технології, і виділити серед них: (а) визначальні (кваліфікуючі) — винаходи, корисні моделі, нові сорти рослин та породи тварин; (б) другорядні — промислові зразки, «ноу-хау», твори, комп'ютерні програми; (в) допоміжні — засоби індивідуалізації товарів в обороті.

Саме така їх класифікація матиме вирішальне значення в ході конструювання державної технологічної політики і моделювання засобів безпосереднього впливу органів державної влади та місцевого самоврядування на суспільні відносини, пов'язані зі створенням, передачею прав і реалізацією технологій, з метою виявлення об'єктів впливу, підтримка яких дасть більший економічний ефект. Отримуючи певну градацію об'єктів права інтелектуальної власності, що потребують державного стимулювання в умовах нестабільного економічного розвитку, маємо реальну можливість спрямувати наявні засоби регулювання на ті об'єкти, які найбільше цього потребують.

Досліджуючи аспекти співвідношення технології та об'єктів права інтелектуальної власності, можна дійти висновку про те, що технологія не тільки нерозривно пов'язана з об'єктами права інтелектуальної власності, але й визначається останніми. Ступінь цього зв'язку настільки високий, що дозволяє віднести технологію до категорії саме таких об'єктів. При цьому виходимо з того, що технологія є цілісним об'єктом суспільних відносин, а на сьогодні в рамках права інтелектуальної власності технологія як окремий об'єкт — відсутня, вона може тримати захист лише за частинами в межах авторського права, права промислової власності, засобів індивідуалізації товарів і послуг, а також їх виробників у господарському обороті тощо. За своїми властивостями технологія розрахована на виробництво певного продукту (товару), що свідчить про наявність способів її комерціалізації ще на стадії планування та розробки.

У свою чергу, право інтелектуальної власності не дає можливості належним чином захистити права розробників технології при її впровадженні у виробничу сферу господарювання. У той же час технологія завжди складається з елементів — об'єктів права інтелектуальної власності. Їх властивості дозволяють здійснити всі необхідні дії для отримання відповідних охоронних документів та реалізації передбачених чинним законодавством засобів забезпечення і захисту належних їм прав та законних інтересів. Не можна також забувати і про такі її властивості, як системність, інтегративність, синтезований характер.

В юридичній науці є спеціальний термін, що характеризує специфічні об'єкти правового регулювання, які за своєю природою становлять систему інших об'єктів, тісно пов'язаних між собою. Мова йде про так звані синтетичні (синтезовані) об'єкти правового регулювання [20]. «Синтезованим» об'єктом правового регулювання є система об'єктів, що можуть бути відокремлено залучені до господарського обороту, проте їх спеціальне системне поєднання, ступінь внутрішньої інтеграції дозволяють їм у своїй сукупності задовольнити ті споживчі потреби, які вони не можуть задовольнити окремо.

При цьому їх поєднання має нерозривний характер, оскільки порушення цілісності системи складових «синтезованого» об'єкта призводить до повної втрати високого рівня споживчих якостей отриманого результату [22]. На нашу думку, технологія за своєю сутністю є «синтезованим» об'єктом права інтелектуальної власності, що має «синтетичний» характер. Ми виходимо з того, що, по-перше, технологія — це система складових, нерозривно поєднаних специфічними зв'язками, яка наділена ознаками «інтегративності». Це визначає повну автентичність характеристик «синтезованого» об'єкта і технології в частині системності поєднання й глибини взаємопроникнення складових. По-друге, всі частини технології поєднані між собою єдиним функціональним призначенням — виробництвом товарів/наданням послуг. Це вказує на особливий характер існуючих зв'язків та цільове (рольове) призначення елементів, що також підтверджує наявність спільних ознак порівнюваних об'єктів. У разі порушення встановленого порядку перебігу технологічних процесів таке призначення буде втрачено й не дасть можливості отримати очікуваний економічний ефект. По-третє, результат упровадження технології наділений такими споживчими властивостями, рівень яких не був відомий раніше, чи наявний рівень технологічного розвитку не давав можливості їх отримання; або ж використання технології дозволяє суттєво здешевити процес отримання такого результату; чи останній сам становить собою нову технологію. Такі властивості можуть бути досягнуті лише при цілісному використанні взаємопов'язаних внутрішніх елементів технології, що поєднані спеціальним чином на двох рівнях: (а) загальним алгоритмом її функціонування; (б) матеріально-просторовим поєднанням. Наявний результат використання вказує на особливу цінність поєднання частин у ціле, оскільки саме воно дозволяє отримати товар із підвищеними показниками конкурентоспроможності. По-четверте, поєднання складників технології

не є природним, воно створене внаслідок свідомих інтелектуальних дій її розробника, що вказує на її «синтетичний» характер. Об'єкт дослідження становить собою «штучний» об'єкт суспільних відносин, що був створений унаслідок науково-технічного розвитку і є продуктом діяльності людини. По-п'яте, технологія ґрунтується на об'єктах права інтелектуальної власності, які є її невід'ємною частиною та визначають основні техніко-економічні характеристики. По-шосте, об'єкти права інтелектуальної власності, внаслідок їх особливого поєднання та внутрішньої інтеграції, отримують свій подальший розвиток та практичне використання саме в складі технології. Вона надає можливість високого ступеня комерціалізації таких об'єктів, поєднує в одне ціле їх характеристики з метою отримання результату більш високого рівня, ніж той, що мав бути отриманий при розрізненому їх використанні.

Таким чином, технологія є синтезованим об'єктом права інтелектуальної власності, що має синтетичний характер; є системним поєднанням об'єктів права інтелектуальної власності, яке визначає найбільш істотні (сутнісні) характеристики технологічного процесу виробництва товарів чи надання послуг, полягає в подальшій розробці та вдосконаленні таких об'єктів, включає в себе конкретні шляхи його комерціалізації та отриманий досвід використання.

Слід звернути увагу, що фактично в ході розроблення (впровадження) технології може бути створено новий об'єкт права інтелектуальної власності — компонування складових (елементів) технології. Для належного функціонування технології недостатньо простого системного поєднання її складників, організації перебігу внутрішніх зв'язків, необхідно також дотриматися певних суворих правил компонування її частин в єдине ціле. У свою чергу, воно повинно мати два рівні: (1) функціональне поєднання складників визначене загальним алгоритмом роботи; (2) матеріально-просторове компонування елементів для втілення технології. Саме цей об'єкт містить у собі інформацію про основні техніко-фізичні особливості перебігу внутрішніх технологічних процесів, що в багатьох випадках визначатиме можливість відтворення головних складових технології. Порушення правил компонування технології призведе до відсутності ознак системності, цілісності, інтегративності. Правове регулювання компонування складових технології має відбуватися в рамках права інтелектуальної власності, оскільки за своєю природою воно є саме таким об'єктом, що здатний відтворити всі функціональні ас-

пекти технології внаслідок її високої інформаційної місткості. Цей об'єкт є одним із перспективних у своєму розвитку та необхідною передумовою створення ефективного правового поля для регулювання відносин, пов'язаних зі створенням, передачею прав та втіленням технології.

Визначаючи технологію як особливий об'єкт господарських правовідносин, передусім необхідно вказати, що сферою реалізації технології як окремого об'єкта правового регулювання має стати виробничий сектор економічних відносин, тобто, іншими словами, сфера господарювання — господарські правовідносини. Відповідно до положень ст. 3 Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», учасниками таких правовідносин є суб'єкти господарювання [23]. Слід сказати також і про те, що для відносин, пов'язаних зі створенням, передачею прав та втіленням технології, характерною є наявність специфічного об'єкта таких правовідносин — технології. Насамперед це сукупність систематизованої інформації, що містить у собі відомості про ті дії, які необхідно вчинити суб'єкту господарювання для її втілення, інформацію про процеси і послідовність перетворення речовин та енергії для досягнення визначеного технологією кінцевого результату. Таку інформацію доцільно поділити на декілька видів:

(1) науково-технічну інформацію про технологічні й конструктивні засоби, прийоми та методи реалізації технології;

(2) інформацію про той об'єкт права інтелектуальної власності, на якому базується така технологія;

(3) інформацію про характеристики останньої, наявність яких дозволяє зробити висновок про її цілісність і самостійність;

(4) інформацію, спрямовану на обґрунтування доцільності використання саме цієї технології, про її особливості та переваги, наявність попиту на результати її впровадження й аналогічних товарних пропозицій;

(5) інформацію про економічну раціональність реалізації (розрахунки потенційної здатності приносити прибутки, бізнес-плани, прогнози, аналітичні дослідження та ін.);

(6) інформацію про конкретні шляхи комерціалізації технології (мова йде про конкретні способи та прийоми впровадження індивідуально-визначеної технології в конкретний виробничий процес, що опосередковується у вигляді передавання спеціальних знань, навичок і вмій від розробників технології до осіб, що її реалізують);

(7) іншу специфічну інформацію, що пов'язана з окремим видом технології (наприклад, інформація, пов'язана з відповідністю технології наявним екологічним стандартам та вимогам).

Указані види інформації містяться в певних зовнішніх формах: записах, документах, технічних розрахунках, висновках, проектній документації, технічних описах, результатах науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт тощо — і опосередковують усі стадії технологічного циклу, починаючи з «ідеї» до рекомендацій, пов'язаних з особливостями її впровадження до виробничого сектору. Технологія на сучасному етапі має містити інформацію про її комерціалізацію, тобто про напрями, за допомогою яких здійснюється її впровадження у виробничу сферу, відомості про здатність результатів її реалізації (товарів та послуг) бути конкурентоспроможними на відповідних ринках. Мова йде про систему відомостей, які відображають розміри майбутнього економічного ефекту, що може бути отриманий від використання технології.

Для реалізації технології необхідно те, щоб вона містила відомості про особливості конструювання, використання, комерціалізації технології як товару та отриманої продукції, яка є її першою «товарною» формою участі в господарсько-правовому обороті. Сукупність відомостей, що входить до складу технології, вже дозволяє здійснити дії для її відтворення з урахуванням усіх конструктивних особливостей. З огляду на те, що інформаційне втілення технології вже містить усі її істотні та визначальні характеристики, вважаємо за необхідне визнання цього об'єкта зовнішньою формою (проявом) технології.

Слід урахувувати і те, що до складу технології входять і такі об'єкти, як прилади, верстати, устаткування, інші машини та механізми. Вони становлять собою реалізацію тієї інформації та відомостей, що були отримані внаслідок наукових та дослідно-конструкторських робіт. Іншими словами, це матеріальний бік, матеріальне втілення самої технології. Ця категорія охоплює як експериментальні зразки, так і конструювання (тиражування, серійне виробництво) самої технології її розробником чи власником прав на її відтворення та використання. Практичне втілення наукових знань, реалізація на рівні дослідних зразків чи серійного виробництва істотно підвищує комерційну здатність технології, надає їй ознаки «класичного» товару, знижує витратність її впровадження та ризикованість використання, підвищує її оборотоздатність. Але при цьому набагато зменшуються можливості захисту прав її розробників та втілювачів. Тому матеріальна форма ре-

алізації технології хоча й максимально відповідає інтересам суб'єктів господарських відносин, але її використання неможливе без створення належного спеціального правового захисту прав і законних інтересів осіб, що беруть участь у відносинах, пов'язаних зі створенням, передачею прав та втіленням технологій.

Ця проблема завжди залишалася поза увагою вчених, що досліджували суспільні відносини, пов'язані з обігом технологій. Розглядаючи загальні риси та властивості обігу технологій, робимо висновок, що матеріальне втілення технології є особливим «етапом» розвитку самої технології, оскільки її матеріальне конструювання дозволяє говорити про технологію в найбільш повному розумінні. Поєднання двох форм (інформаційного та матеріального втілення) є кінцевою стадією її розвитку, фінальним етапом, апогеєм розвитку.

Уважаємо за необхідне запропонувати певні форми матеріального втілення технології, що можуть бути використані в господарському обороті як окремі об'єкти господарських правовідносин.

По-перше, це технологія — як відокремлена, цілісна, закрита система верстатів, приладів, пристроїв, іншого устаткування і механізмів, що поєднані між собою одним технологічним призначенням — виробництвом товарів/наданням послуг — і безпосередньо пов'язані з переробленням певної сировини в кінцевий результат її функціонування. Такому об'єкту, на нашу думку, найбільше відповідає термін — «технологічна лінія». Необхідність її правової регламентації визначена тим, що технологія — це відносно закрита система складових, яка взаємодіє з навколишнім середовищем лише через потребу залучення енергії (рушійної сили) та постійного передавання інформації про хід перебігу внутрішніх процесів особі, що здійснює управління нею. Цим визначена й цілісна зв'язаність складових механізмів, які утворюють відокремлену та інтегровану сукупність, що й становить собою технологічну лінію.

По-друге, експериментальне конструювання (дослідний чи пробний зразок) є матеріальним втіленням технології в господарському обороті. Такий об'єкт не завжди буде схожий на технологічну лінію, оскільки може й не бути наділений її специфічними властивостями, але при цьому є технологією за своєю природою та функціональним призначенням.

По-третє, формою матеріального втілення є цілісний майновий комплекс суб'єкта господарювання разом із технологією, яка вже реалізована в його основних фондах. При цьому технологія не «розчи-

нуються» серед іншого майна підприємства; завдяки своїм високим економічним показникам вона, як правило, є центральним засобом виробництва будь-якого підприємства, на якому базуються всі його внутрішні відносини. Отримавши можливість контролювати такий цілісний майновий комплекс, її власник може контролювати і використання технології, яка вже впроваджена до її складу. Тим самим передача цілісного майнового комплексу суб'єкта господарювання, в якому вже реалізовано технологію, є повноцінним способом передачі технології в її матеріальному втіленні, але при цьому такий спосіб не є основним поряд із переліченими вище, а виконує допоміжну роль.

У «класичному» вигляді технологія становить собою об'єкт правового регулювання, що поєднує в собі інформаційну та матеріальну складову і дозволяє дійти висновку про її відокремленість від іншого масиву об'єктів господарських правовідносин. Ці властивості нерозривно поєднані та впливають із власної природи досліджуваного об'єкта. Як уже було зазначено вище, технології (а особливо фундаментальні та високі) можуть внести докорінні зміни до панівного способу виробництва, що, у свою чергу, зумовлено їх здатністю забезпечувати вироблення продукції/товарів, що мають високу конкурентоспроможність та/або навіть унікальні споживчі властивості. Упровадження технології в певний виробничий процес здійснюється з метою покращення результативності й підвищення економічних показників функціонування конкретних виробничих процесів. Значений об'єкт в інформаційному, а особливо матеріальному втіленні є дуже схожим на звичайний товар чи послугу, а його характеристики проявляються лише після безпосереднього застосування. Це потребує нормативного закріплення відповідних критеріїв розмежування, за допомогою яких можна виокремити технологію з-поміж звичайних технічних пристроїв та устаткування. Зважаючи на те, що найбільшу цінність технології становлять результати її реалізації, то для відмежування технології слід урахувати таке: 1) при впровадженні технології в певні виробничі процеси з'являється можливість отримати результат (у вигляді товарів чи послуг), що наділений споживчими властивостями, які не були відомі (чи недосяжні) раніше; 2) у результаті впровадження технології випускається продукція, що наділена споживчими властивостями, які значно переважають за своїми якісними характеристиками аналогічні об'єкти, що вже виготовляються в національній економіці; 3) при використанні технології

створюються об'єкти, що наділені властивостями технології (тобто результат її реалізації — поява нових технологій).

Економічний потенціал дозволяє отримати високий ступінь рентабельності виробництва, що, у свою чергу, визначає стратегічний інтерес до масового використання об'єкта дослідження у сфері малого, середнього та великого бізнесу, потребує наявності чіткого й органічного правового поля з дієвими механізмами захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, що розробляють, використовують і реалізують технологію. Одним з основних завдань законодавця на сьогодні є закріплення правового статусу технології як специфічної майнової основи господарювання. Як уже було зазначено вище, за своєю природою технологія становить собою «актив», тобто ресурси, які можуть бути контрольовані суб'єктом господарювання у зв'язку з певними подіями в минулому, що тягнуть за собою юридичні наслідки, і використання яких очікувано приведе до надходження певних економічних вигод у майбутньому [19]. При цьому технологія наділена таким величезним потенціалом, що її використання здатне докорінним чином змінити не тільки порядок здійснення господарської діяльності в межах одного суб'єкта господарювання, але й економічний уклад цілого суспільства та держави [5, с. 30–37]. Крім цього, така технологія може принести величезні прибутки її розробнику та особі, яка її втілює. Це визначає її особливе значення для економічних відносин та практики господарювання, а також актуальність і необхідність створення адекватного правового регулювання. Багатогранність природи технології, наявність двох основних форм її прояву — матеріальної та інформаційної — дозволяє зробити висновок про те, що її можна віднести як до матеріальних активів (матеріальне втілення технології, її експериментальне конструювання тощо), так і до нематеріальних (інформаційне втілення, результати науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, «ноу-хау» тощо). Можливість входження технології відразу до двох різновидів «активу» суб'єкта господарювання не є суперечністю її внутрішньої природи, а унікальною властивістю, що дозволяє вжити спеціальних заходів економічного стимулювання, спрямованих на розвиток виробничого сектору національної економіки, та забезпечити високий рівень науково-технічного-розвитку. В основі технології завжди буде лежати дві основоположні складові: інтелектуальна та складова капіталу, які, у свою чергу, визначатимуть специфічність (дуалістичність) усіх аспектів, пов'язаних із створенням, передачею прав та втіленням технології.

У матеріальному втіленні технологію необхідно (і потрібно) відносити до матеріального активу, оскільки саме в цій формі вона буде безпосередньо задіяна в певному виробничому процесі, спрямованому на створення товарів, робіт чи послуг. При цьому буде відбуватися фізичне зношування конструктивних частин і елементів, що потребує певних коштів, направлених на їх відновлення, іншими словами, мова йде про амортизацію технології.

Інформаційне ж утілення технології може бути віднесене до нематеріальних активів, оскільки її цінність при такій формі трансферу базується на правах володіння, користування та розпорядження без урахування її матеріального конструювання. Монопольне право на технологію дозволяє забезпечити економічну вигоду не тільки від її фактичного використання у виробництві, а й від можливості одноособового володіння та втілення.

Дуалістична внутрішня природа, здатність докорінним чином змінити наявні економічні відносини та досягти високих господарських показників результативності функціонування визначають особливу цінність технології, що, на нашу думку, є підставою для того, щоб уважати її особливим різновидом майнової основи господарювання. Технологія, з одного боку, є результатом функціонування суспільства та економіки, що підтверджується її «синтетичним» характером, але, з другого боку, водночас вона є основою для здійснення науково-технічного прогресу. Тим самим технологія — база для подальших перетворень, що зайвий раз підтверджує її особливу цінність.

Технологія як специфічна майнова основа господарювання повинна становити собою комплекс спеціальних можливостей власника (правомочностей), що закріплені у відповідних нормах права, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням технологією і базується на праві власності, повного господарського відання та оперативного управління інтелектуальними властивостями та характеристиками капіталу, що потенційно надають змогу кардинально змінити спосіб перебігу виробничих відносин певної сфери національної економіки.

Крім цього, аналізуючи чинне законодавство України, можна побачити, що суспільні відносини, які виникають із приводу створення, втілення та передачі прав на технологію, існують також у межах правового регулювання інноваційного права та законодавства, що є відповідною складовою частиною господарського права України.

Так, у ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» подається визначення поняття інновацій і вказується на новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукцію або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери. Наведене визначення свідчить про те, що законодавець розглядає технологію як об'єкт інноваційної діяльності.

В економічній науці склалося два головних підходи до розуміння сутності інновацій та визначення їх співвідношення з технологією. При вузькому розумінні інновація ототожнюється з новою технікою, технологією, промисловим виробництвом [31, с. 14]. Прибічниками цієї теорії є такі вчені-економісти, як Х. Рігс, Б. Санто, Б. Твісс, В. Хіппель, Ю. Яковець та ін [31, с. 14]. Інновація в широкому значенні становить собою прибуткове використання ідей, винаходів у вигляді нових продуктів, послуг, організаційно-технічних та соціально-економічних рішень виробничого, фінансового, комерційного характеру [31, с. 14]. Прихильниками цього погляду є Д. Бессант, П. Друкер, Ю. Морозов, К. Павітт, М. Портер, Д. Тідд [31, с. 14]. Іноді додатково виділяють ще одне розуміння інновації, а саме інновація, що впроваджена в практику господарювання [31, с. 14–15].

Як зазначає більшість науковців, що досліджували ці питання, поняття інновацій є дуже широким і тому не може бути використаним у ході забезпечення правового регулювання інноваційних правовідносин [26, с. 242–247]. Безпосередніми об'єктами господарського обороту, статусу яких можуть набувати інновації, чинне законодавство України називає такі, як інноваційний продукт та інноваційна продукція.

Закон України «Про інноваційну діяльність» визначає інноваційний продукт як результат виконання інноваційного проекту та науково-дослідну і (або) дослідно-конструкторську розробку нової технології (у тому числі інформаційної) або продукції з виготовленням експериментального зразка чи дослідної партії, що відповідає таким вимогам: (а) він є реалізацією (впровадженням) об'єкта інтелектуальної власності (винаходу, корисної моделі, промислового зразка, топографії інтегральної мікросхеми, селекційного досягнення тощо), на які виробник продукту має державні охоронні документи (патенти, свідоцтва) чи одержані від власників цих об'єктів інтелектуальної власності ліцензії, або реалізацією (впровадженням) відкриттів; при

цьому використаний об'єкт інтелектуальної власності має бути визначальним для цього продукту; (б) розробка продукту підвищує вітчизняний науково-технічний і технологічний рівні; (в) в Україні цей продукт вироблено (буде вироблено) вперше або якщо не вперше, то порівняно з іншим аналогічним продуктом, представленим на ринку, він є конкурентоспроможним і має суттєво вищі техніко-економічні показники. Із цього випливає однозначний висновок про те, що технологія може бути інноваційним продуктом, оскільки для них є спільними майже всі істотні ознаки.

Зазначене вище підтверджує і Юлія Євгенівна Атаманова, яка, досліджуючи питання, пов'язані з упровадженням інновацій, указує на особливий статус технології [26, с. 82–121]. Такий погляд підтримується абсолютно всіма вченими, які здійснюють свої дослідження у сфері інноваційної діяльності. На жаль, більшість із них оминула з'ясування особливостей співвідношення понять технологій і інновацій, але певні напрацювання є, і їх необхідно розглянути дещо детальніше.

Юлія Євгенівна Атаманова визначає технологію як кінцевий результат реалізації інноваційних продуктів поряд з інноваційною продукцією та інноваційним виробництвом [26, с. 252]. Із цією точкою зору можна погодитися тільки частково, оскільки технологія в такого роду відносинах має здатність виступати кінцевим результатом здійснення інноваційної діяльності (результатом упровадження інноваційних продуктів), а може набути статусу інноваційної продукції, в той же час технологія, яка існує до (або поза) інноваційним процесом, має можливість стати джерелом інших інновацій. Зводити поняття технології лише до результату реалізації інноваційних продуктів не можна, тому що її багатогранність та економічне й соціальне значення дають змогу ширше в подальшому використовувати.

Для того щоб більш чітко розмежувати поняття інноваційного продукту, продукції і технології, спробуємо розглянути їх у розрізі розподілу останньої на технології, що втілені в товарі (продукції), і технології, які призначені для виробництва (товари і послуги зі звичайним рівнем споживчих властивостей). Це дозволить не тільки визначити, який саме правовий режим їм необхідно надати в інноваційних відносинах, а й змоделювати механізми правової регламентації відносин, пов'язаних із створенням, передачею прав та впровадженням технологій.

Як уже зазначалося раніше, технології можна поділити на ті, що втілені в певному товарі, а також ті, за допомогою яких здійснюється

виробництво продукції. Ці різновиди технологій дуже тісно між собою пов'язані, оскільки взаємодіють у тих же виробничих відносинах і не дають змогу однозначно з'ясувати, який із них відіграватиме визначальну роль. Таким чином, неможливо встановити, яка технологія зумовлюватиме іншу — «виробнича» чи «товарна».

Ураховуючи те, що в результаті функціонування технології виникає товар, який наділений унікальними споживчими якостями, або ж товар із підвищеними показниками конкурентоспроможності чи товар, наділений властивостями нової технології, його «особливість» буде визначатися внутрішньою природою, в основі якої також може лежати технологія. У цьому разі мова йде про товари, що за своєю природою є матеріальним утіленням технології, яке через масове тиражування й розповсюдження набуває статусу товару на відповідному товарному ринку. Таку технологію доцільно визначити як інноваційну продукцію, а відповідне втілення технології як «товарно-функціональну технологію». При цьому ототожнити інноваційну продукцію зі звичайним товаром не можна, оскільки саме вона є фактичним відтворенням технології, має унікальні споживчі характеристики, які здатні змінити наявний виробничий сектор національної економіки України.

Наступним різновидом, про який ітиме мова, є технологія, за допомогою якої здійснюється виробництво продукції, безпосередньо пов'язаної з переробкою певної сировини. Її головне призначення та основна сфера використання, на нашу думку, дозволяє дати їй назву «промислова технологія» (або «технологія масового виробництва»). Результатом її функціонування не завжди є створення товарів, які наділені унікальними споживчими властивостями. В цьому випадку мова може йти про виробництво товарів із «рядовими» характеристиками, але використання технології такого роду дає можливість істотно підвищити рівень конкурентоспроможності отриманої продукції (послуг). Таким чином, промислова технологія (масового виробництва) може бути тісно пов'язана з товарно-функціональною або взагалі не взаємодіяти з нею. Як правило, таким об'єктом господарського обороту є матеріальне втілення технології у вигляді цілісної технологічної лінії (дослідного зразка чи експериментального конструювання).

Наявність промислової технології вказує на те, що в інноваційних відносинах цей об'єкт має можливість виступати як інноваційний продукт, що може бути реалізований у межах певного інноваційного

проекту. Поділяємо погляд Ю. Є. Атаманової стосовно того, що технологія може виступати і кінцевим результатом реалізації інших інноваційних продуктів (тоді мова йтиме про таку форму участі технології в господарському обороті, як технологія, впроваджена до фондів певного суб'єкта господарювання в ролі його майнової основи господарювання).

Ураховуючи те, що серед усіх інновацій технологія є єдиним об'єктом, функціонування якого безпосередньо пов'язане з переробкою певної сировини, це автоматично визначає її як «особливий об'єкт», що наділений потенційною здатністю привнести зрушення в наявний економічний уклад. На основі промислових та товарно-функціональних технологій, розвиток яких є найбільш простим засобом реалізації концепції технологічного прориву, повинні базуватися такі спеціальні засоби державної підтримки, як стимулювання розвитку інноваційного виробництва та інноваційних підприємств, про які йтиметься трохи далі.

Зважаючи на всі наведені твердження, робимо висновок про те, що технологія є специфічним інноваційним продуктом, який має здатність змінити суспільні відносини, у тому числі економічні, і посідає центральне місце в усій системі інноваційних об'єктів, а також потенційно може давати максимальний інноваційний ефект від свого впровадження у виробничий сектор національної економіки України.

Крім того, технологія в господарському обороті може набувати правових характеристик інноваційної продукції (коли мова йде про товарно-функціональну технологію) і водночас бути результатом реалізації інших інноваційних продуктів (у такому разі технологія — це результат інноваційної діяльності).

Виходячи з усіх наведених вище ознак, можна зробити узагальнювальний висновок про те, що під технологією слід розуміти актив суб'єкта господарювання, що є закритою системою послідовно взаємопов'язаних та взаємодіючих компонентів (системне поєднання об'єктів права інтелектуальної власності), а саме: виробничих методів і процесів; відомостей про послідовність окремих виробничих операцій, що ґрунтуються на результатах науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, зафіксованих у проектній документації; охоронних документах, які підтверджують правомірність використання об'єктів права інтелектуальної власності, що входять до її складу, а також утілених у механізмах, устаткуванні, приладах тощо,

нерозривно пов'язаних між собою матеріальними, енергетичними, інформаційними зв'язками, які в результаті дозволяють реалізувати спільну мету — виробництво нового продукту чи надання нової послуги, які за своїм впливом на систему економічних відносин підвищують науково-технічний рівень виробництва, включаючи рівень його технологічного укладу, та пов'язані з настанням різноманітних соціальних наслідків.

Усе вказане вище засвідчує те, що технологія наділена абсолютно всіма необхідними ознаками для того, щоб використовуватися як інвестиція. У ній є інтелектуальний і майновий складові як визначальні характеристики будь-якої інвестиції.

Але процеси інвестування технологій у національну економіку України майже не відбуваються. Основна причина криється в тому, що чинна нормативно-правова база регулювання господарських відносин не містить відповідних норм, які б «адекватно» впорядковували ті суспільні відносини, що пов'язані з передачею прав на технологію.

Указана проблематика перегукується з питанням фіксації технології в чинному господарському та цивільному законодавстві. Оскільки сама технологія як первинний об'єкт правового регулювання господарського та цивільного законодавства не знайшла свого належного відображення, то в жодному разі не можна говорити про її інвестування в якийсь із секторів національної економіки України.

На нашу думку, найбільш швидкими та оптимальними засобами усунення прогалин правового регулювання відносин інвестування технологій є:

- прийняття Інноваційного кодексу України, проект якого вже було розроблено фахівцями Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку, Національної академії правових наук України;
- прийняття спеціального нормативно-правового акта Закону України «Про технології», в якому слід закріпити основні та визначальні засади правового статусу технології як основного інноваційного об'єкта;
- відображення в Законі України «Про інноваційну діяльність» положень щодо технології як визначального об'єкта інноваційної діяльності [34];
- уведення до Цивільного кодексу України положень щодо технології як синтезованого (синтетичного) об'єкта права інтелектуальної власності;

- включення до Господарського кодексу України правових норм, пов'язаних із уведенням технології до складу об'єктів господарського обороту;
- внесення змін до чинних нормативно-правових актів із метою включення технології до складу інвестицій (об'єктів інвестиційних відносин);
- затвердження оновленої редакції наявного порядку державної реєстрації технологій (що буде базуватися на проведенні наукової експертизи технології), створення єдиного державного реєстру технологій, права на які можуть бути реалізовані їх розробниками.

Реалізація окреслених заходів нормативного розвитку чинного правового поля України дозволить забезпечити чіткий правовий статус технології, відмежувати її від схожого інтелектуального доробку, який не дасть змоги забезпечити досягнення аналогічного результату або й взагалі може призвести до абсолютної економічної недоцільності їх промислового використання.

У будь-якому разі наявне нормативне регулювання не здатне забезпечити розв'язання завдань, які ставляться виробничим сектором національної економіки, і потребує негайного докорінного реформування та вдосконалення.

2.2. Особливості правового статусу суб'єктів і учасників відносин, пов'язаних з інвестуванням технологій в Україні

Сучасна юридична наука досить багато уваги приділяє поняттю суб'єктів та учасників інвестиційних відносин. Серед досліджень слід назвати праці О. М. Вінник, Р. Б. Шишки, Ю. М. Жорнокуя. Але до цього часу ніхто з науковців не розробляв питання суб'єктів та учасників відносин, пов'язаних з інвестуванням технологій.

Оксана Мар'янівна Вінник, зокрема, відзначає, що суб'єктами інвестиційних правовідносин є інвестори та інші учасники інвестиційної діяльності. При цьому, посилаючись на положення ч. 2 ст. 5 Закону «Про інвестиційну діяльність», науковець визначає інвесторів як таких учасників інвестиційної діяльності, що приймають рішення про вкладення власних, позичкових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. У свою чергу, інвестори можуть виступати в ролі вкладників, кредиторів, покупців, а також

2.2. Особливості правового статусу суб'єктів і учасників відносин, пов'язаних...

виконувати функції будь-якого учасника інвестиційної діяльності. Залежно від виду інвестицій (портфельні, фінансові або стратегічні, внутрішні чи зовнішні) відповідно розрізняють портфельних, фінансових і стратегічних інвесторів, а також внутрішніх та іноземних.

О. М. Вінник наводить також класифікацію інвесторів, поділяючи їх на окремі категорії, а саме:

- 1) за Законом України «Про режим іноземного інвестування» — іноземний інвестор;
- 2) за Законом України «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту» (п. 1 ст. 11) — недержавний інвестор;
- 3) за Законом України «Про майнову відповідальність за порушення умов договору (контракту) про виконання робіт на будівництві об'єкта» (ст. 1) — інвестор у сфері капітального будівництва;
- 4) за Законом України «Про Державну програму приватизації» (ст. 10) — промисловий інвестор [7, с. 24].

Автор [2, с. 24] стверджує те, що, залежно від форми інвестування, необхідно виділяти певні види інвесторів, зокрема корпоративні, інвестори в капітальному будівництві, інвестори у сфері інноваційної діяльності, інвестори в процесі приватизації та інвестори-концесіонери тощо.

На думку О. М. Вінник, крім інвесторів, учасниками інвестиційних правовідносин можуть бути:

- виконавці — суб'єкти господарювання, що здійснюють практичні дії щодо реалізації інвестицій (наприклад, проектні, будівельні, впроваджувальні та інші організації, що виконують роботи, виготовляють продукцію, надають послуги, необхідні для реалізації інвестицій);
- банки та інші фінансові структури, що надають кошти для вкладення інвестицій;
- інвестиційні інститути, серед яких чільне місце посідають інвестиційні фонди та інвестиційні компанії, довірчі товариства (виконують роль фінансових посередників на ринку інвестицій);
- органи державного, регіонального, галузевого, міжгалузевого, господарського управління (господарські міністерства та відомства, виконкоми місцевих рад народних депутатів, господарські об'єднання тощо);

- органи державного регулювання у сфері інвестиційної діяльності (у т. ч. Державний комітет України у справах архітектури, містобудування та житлової політики) [2, с. 1–20].

Вивчаючи визначальні аспекти правового статусу суб'єктів та учасників інвестиційних відносин, Юрій Миколайович Жорнокуй указує на те, що головними суб'єктами інвестиційних відносин є інвестори і реципієнти інвестицій, що діють на принципах приватного права: юридичної рівності, свободи волевиявлення, свободи договору тощо [32, 37]. При цьому автор розподіляє всіх суб'єктів інвестиційних відносин залежно від функцій, які вони виконують, і виділяє такі їх категорії:

- інвестор;
- реципієнт;
- інвестор та реципієнт водночас;
- суб'єкти, що виконують допоміжні функції, пов'язані з наданням послуг або виконанням робіт із метою реалізації інвестиційних проектів [32, 37].

Юрій Миколайович Жорнокуй відзначає те, що особливе місце серед суб'єктів інвестиційної діяльності займає держава в особі уповноважених державних органів. Специфіка такого правового становища полягає у виконанні низки функцій, які, залежно від виду правовідносин, можуть мати різну правову спрямованість. Держава бере участь в інвестиційному процесі як безпосередньо, через державний сектор економіки, так і побічно, через свої інституції: органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, НБУ, Фонд державного майна, Антимонопольний комітет України.

Із такою позицією можна погодитися, особливо якщо виходити із змісту державного впливу, який має здійснюватись у сфері обігу технологій. Так, на сьогодні оголошений нашою країною шлях економічного розвитку відбиває стратегічний державний інтерес до масового впровадження високих (наукоємних) технологій у всі сфери суспільного виробництва, технологічного оновлення виробничих ресурсів, створення необхідних умов для появи «технологічного поштовху» розвитку національної економіки, закріплення правових, організаційних, економічних умов для визначення технології як комерційного товару, утворення інноваційної економіки, що ґрунтується на провідних у світовому масштабі технологіях. Реалізація такої мети зумовлює досить «жорсткі» за своєю природою важелі державного впливу на відносини, пов'язані з трансфером технологій. Так,

2.2. Особливості правового статусу суб'єктів і учасників відносин, пов'язаних...

чинне законодавство України в ст. 12 Господарського кодексу України визначає основні засоби регулюючого впливу держави на ті або інші суспільні відносини, у нашому випадку на відносини, пов'язані з трансфером технологій, а саме:

- (а) державне замовлення, державне завдання;
- (б) ліцензування, патентування, квотування;
- (в) сертифікація та стандартизація;
- (г) застосування нормативів та лімітів;
- (г) регулювання цін та тарифів;
- (д) надання інвестиційних, податкових чи інших пільг;
- (е) надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій.

Слід також зазначити те, що наведений у чинному законодавстві перелік заходів впливу є загальним. Це означає, що він є настільки широким і містким, динамічним і рухливим, що будь-які спроби закріпити його будуть марними. Перелік тих заходів, за допомогою яких держава може впливати на ті або інші відносини, збільшується постійно. Чим більший ступінь ускладнення в тих або інших відносинах, тим ширший діапазон засобів необхідно буде вжити для того, щоб урегулювати його.

У Законі України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», а саме в розділі III, наведено перелік форм державного регулювання діяльності у сфері трансферу технологій. У цьому нормативно-правовому акті вказано ще декілька додаткових засобів, за допомогою яких держава може впливати на відносини, пов'язані з трансфером технологій. Серед них можна назвати такі:

- (1) державна експертиза технологій;
- (2) державна реєстрація договору про трансфер технологій;
- (3) патентно-кон'юнктурні дослідження у сфері трансферу технологій;
- (4) державна акредитація фізичних та юридичних осіб на право здійснення посередницької діяльності у сфері трансферу технологій.

Як бачимо, наведений перелік можливих засобів державного впливу визначає досить суттєвий рівень регуляторного впливу на відносини, пов'язані з обігом технологій. А це, у свою чергу, вказує на те, що держава в особі своїх уповноважених органів державної влади та місцевого самоврядування є специфічним суб'єктом відносин, пов'язаних з інвестуванням технологій.

Крім того, на нашу думку, немає ніяких перешкод для того, щоб віднести до суб'єктів відносин, пов'язаних з інвестуванням технологій, і тих учасників інвестиційних відносин, які були названі вище і які за своєю суттю можуть бути віднесені до суб'єктів інвестиційних відносин у цілому.

Але існує ціла низка особливостей, на які слід звернути увагу, зважаючи на проблематику цього дослідження. Мова йде про те, хто ж із спеціальних учасників відносин, пов'язаних із трансфером технологій, може стати учасником відносин з їх інвестування. Для того щоб відповісти на це питання, необхідно розглянути, хто саме віднесений чинним законодавством України до цієї категорії. Відповідно до положень ст. 3 Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», суб'єктами трансферу технологій є:

- центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки, а також інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, які беруть участь у закупівлі, передачі та/або використанні технологій;
- Національна академія наук України і галузеві академії наук, установи науки, освіти, охорони здоров'я та інші установи, де створюються та/або використовуються технології і яким належать майнові права на технології;
- науково-виробничі об'єднання, підприємства, установи й організації незалежно від форми власності, де створюються та/або використовуються технології;
- фізичні особи, які беруть участь у створенні, трансфері та впровадженні технологій, надають інформаційні, фінансові та інші послуги на всіх стадіях просування технологій та їх складових на ринок;
- юридичні та фізичні особи, які є постачальниками складових технологій, що використовуються під час застосування технологій, які пропонуються до трансферу;
- юридичні та фізичні особи, що надають технічні послуги, пов'язані із застосуванням технологій;
- технологічні брокери.

Крім цього, в чинному нормативно-правовому полі використовується терміносполука — виконавець технології. Таке формулювання на сьогодні дає можливість певним чином захистити статус авторів технології. Але його існування в такій редакції і в такому обсязі, що зараз у нього вкладається, з нашого погляду, є недоціль-

ним. Так, право інтелектуальної власності дозволяє захистити окремі елементи досліджуваного об'єкта і, відповідно, їх творцю отримати статус автора таких об'єктів. Але ж технологія може в собі містити і ті об'єкти, які вже не зможе захистити вказана галузь права через відсутність таких обов'язкових ознак, як, наприклад, новизна та патентоспроможність. У такому разі мова повинна йти саме про автора технології або ж авторів. Поняття «виконавець» є новим для інноваційного права України. Як і для будь-якого нового поняття, процес його введення буде досить проблематичним із точки зору реалізації правових можливостей самих виконавців. На наш погляд, набагато доцільніше було б розглядати його як сукупність складових понять, наприклад: автор, замовник, розробник технології, – вживання яких є більш традиційним для нашого правового поля. Отже, це все говорить про те, що основна мета правового регулювання технології як об'єкта інноваційної діяльності полягає в утворенні за допомогою правових засобів цілісного захисту як технології в цілому, так і окремих її елементів.

Якщо, наприклад, узяти створення технології за договором про проведення науко-дослідних та (або) дослідно-конструкторських робіт, то особисті немайнові права виконавця (мається на увазі не тільки один виконавець, а й можливість того, що їх може бути декілька, та для простоти опису надалі буде вживатися термін «виконавець» в однині) як автора відповідних об'єктів права інтелектуальної власності можуть бути захищені лише на ті елементи технології, які у своєму складі містять ознаки, що дозволяють зареєструвати їх як відповідні об'єкти чи то авторського права, чи права промислової власності тощо. Стосовно технології ж у цілому, то можна говорити лише про майнові права на «технологічний продукт» і на ті елементи, які не можуть бути захищені як інтелектуальний продукт. При цьому не потрібно забувати, що майнові права можуть і не виникати в її безпосереднього творця, саме тому прийнято вживати термін «виконавець технології», хоча, проаналізувавши смислове навантаження цього терміна, можна дійти висновку, що виконавцем технології є тільки та юридична або фізична особа, яка безпосередньо займається впровадження технологій у виробництво в таких базових формах:

- запровадження випуску нової (суттєво вдосконаленої) продукції;
- застосування в традиційному для суб'єкта виробництві нових технологій та/чи обладнання;

- надання інноваційних робіт, послуг;
- змішаний варіант.

Майнові права на технологію за своєю правовою природою схожі на класичне суб'єктивне право власності в цивільному законодавстві. Зміст такого права розкривається через зміст права власника на дії: пряме та безпосереднє володіння річчю; виключне володіння особи річчю, абсолютність влади надається власнику покладанням обов'язку пасивного утримання всіх інших осіб від здійснення дій щодо речі, яка належить власникові; право власності легко пристосовується; володіння власника річчю має правовий характер, тобто не обов'язково пов'язане з фактичним володінням нею. Як бачимо, такий комплекс правомочностей повністю дозволяє власнику технології розпоряджатися нею будь-яким чином. Але виникає питання щодо способів захисту «технологічного продукту» від недобросовісної конкуренції.

На нашу думку, переважне право на втілення технології матиме той її виконавець, який першим встиг зареєструвати її як технологічний проект або ж технологічний продукт чи то в будь-якій іншій формі, що буде передбачена чинним законодавством такою, яка можлива для реєстрації чи передачі (наприклад, це може бути проста реєстрація технології у «фізичному вигляді», тобто змонтована та запроєктована), і внести відповідні відомості до Державного реєстру технологій України. При цьому той із виконавців, який встиг це зробити першим, може вимагати від іншого виконавця припинити використання технології та випуск продукції з її допомогою. У свою чергу, така нормативна вимога буде стимулювати виконавців реєструвати свої технології, відповідно, в державі буде точна й достовірна інформація про наявні у виробничій сфері технології, що дасть можливість найпотрібніші з них упроваджувати в економіку України, а тим особам, які бажають оновити своє виробництво за рахунок втілення нових технологічних розробок, достатньо буде отримати інформацію з такого реєстру й укласти відповідні договірні відносини з її безпосереднім творцем.

Усіх суб'єктів, пов'язаних із створенням, передачею прав та втіленням технологій, необхідно поділити відповідно до ролі, яку вони відіграють у ринкових відносинах: на простих (тих, що здійснюють безпосереднє виробництво технологій, і тих, що постачають їх складові частини) та професійних учасників (спеціалізованих та професійних посередників). До професійних суб'єктів слід віднести

технологічних брокерів, юридичних та фізичних осіб, що надають технічні послуги, пов'язані із застосуванням технологій тощо, та відповідні органи державної влади та місцевого самоврядування, на яких покладені обов'язки організувати обіг технологій та/або їх складових на належному рівні розвитку. Наявність нормативно-го закріплення такої класифікації є необхідною передумовою для створення диференційованого правового регулювання відносин, пов'язаних із створенням, передачею прав та втіленням технологій, що в подальшому дозволить застосувати індивідуальні засоби державної підтримки таких учасників і використовувати ефективні важелі господарсько-правового регулювання сфери обігу технологій.

Проаналізувавши наявний перелік суб'єктів трансферу технологій, їх правовий статус та функціональне призначення, найбільш доцільними вважаються такі висновки.

До категорії суб'єктів інвестиційної діяльності, пов'язаної з інвестуванням технологій, можна віднести:

по-перше, центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки, а також інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, які беруть участь у закупівлі, передачі та/або використанні технологій (у функції саме тих органів державної влади та місцевого самоврядування, через які держава Україна має реалізовувати державну політику в сфері інвестування технологій);

по-друге, Національну академію наук України і галузеві академії наук, установи науки, освіти, охорони здоров'я та інші установи, де створюються та/або використовуються технології і яким належать майнові права на технології (як установи, в яких зосереджено потенційні можливості щодо створення технологій та їх подальшого інвестування);

по-третє, науково-виробничі об'єднання, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, де створюються та/або використовуються технології (як головна категорія реципієнтів інвестицій);

по-четверте, фізичних осіб, які беруть участь у створенні, трансфері та впровадженні технологій (як категорія розробників та авторів технологій).

У свою чергу, до категорії учасників інвестиційних відносин, пов'язаних з інвестуванням технологій, на нашу думку, слід віднести:

- 1) фізичних осіб, що надають інформаційні, фінансові та інші послуги на всіх стадіях просування технологій та їх складових на ринок;

- 2) юридичних та фізичних осіб, які є постачальниками складових технологій, що використовуються під час застосування технологій, які пропонуються до трансферу;
- 3) юридичних та фізичних осіб, що надають технічні послуги, пов'язані із застосуванням технологій;
- 4) технологічних брокерів;
- 5) технологічний парк (технопарк);
- 6) компанії з управління активами.

Відповідно до положень Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», технологічний парк (технопарк) — юридична особа або група юридичних осіб (далі — учасники технологічного парку), що діють згідно із договором про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів для створення організаційних засад виконання проектів технологічних парків із виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції. За своєю суттю це утворення становить собою спеціальний режим здійснення господарської діяльності з упровадження технологій, проте, виходячи з його призначення та можливості функціонування, технопарк має бути віднесений до категорії учасників відносин, пов'язаних з інвестуванням технологій.

Згідно з українським законодавством, компанія з управління активами — це юридична особа, яка здійснює професійну діяльність з управління активами інститутів спільного інвестування на підставі ліцензії, яку видає Комісія з цінних паперів і фондового ринку.

Ця організація здійснює створення інститутів спільного інвестування (ІСІ), а також виконує інші функції, пов'язані з їх «життєдіяльністю», що знаходяться у сфері її управління. Основними функцій таких компаній є:

- розміщення цінних паперів ІСІ; залучення агентів, які розміщують цінні папери серед інвесторів;
- управління активами ІСІ. Після того, як кошти надійшли на рахунок ІСІ, КУА направляє їх на придбання активів для формування структури активів даного ІСІ, що вказана в Інвестиційній декларації;
- аналіз ринку цінних паперів, нерухомості та інших ринків, інструменти яких знаходяться в активах ІСІ;
- пошук нових об'єктів для інвестицій;

- щоденне переоцінювання активів відповідно до коливань цін на ринку;
- оформлення договорів із придбання і продажу активів, підготовка звітності в державні органи, що контролюють роботу КУА;
- здійснення поточної діяльності ІСІ.

Література

1. *Про інвестиційну діяльність*: Закон України від 18 вересня 1991 р. №1560-ХІІ [Текст] // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 47. — Ст. 646.
2. *Вінник О. М.* Інвестиційне право [Текст] : посібник / О. М. Вінник. — К. : Юрид. думка, 2005. — 568 с.
3. *Актуальні питання господарсько-правового забезпечення інноваційної політики держави* [Текст] : монографія / Д. В. Задихайло, Ю. Є. Атаманова, В. С. Мілаш, Д. К. Александров, О. М. Давидюк та ін. — Х. : СПДФО Вапнярчук Н. М., 2006. — 256 с.
4. *Шишка Р.* Инвестиционное право Украины [Текст] : учеб. пособие / Р. Б. Шишка. — Х. : 2000. — 176 с.
5. *Основи технологій виробництва в галузях народного господарства* [Текст] : навч. посіб. / Є. П. Желібо, Д. В. Анопко, В. М. Буслик та ін. — К. : Кондор, 2005. — 716 с.
6. *Економічна енциклопедія* [Текст] / відп. ред. С. В. Мочерний. — К. : Вид. центр «Академія», 2002. — 952 с.
7. *Система технологій* [Текст] : підручник / М. В. Остапчук, Л. В. Сердюк, Л. К. Овсянникова. — К. : Центр учбов. літ-ри, 2007. — 368 с.
8. *Антонюк Л. Л.* Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації [Текст] / Л. Л. Антонюк, А. М. Поручник, В. С. Савчук. — К. : КНЕУ, 2003. — 394 с.
9. *Большая советская энциклопедия* [Текст] : в 30 т. — 3-е. изд. / гл. ред. А. М. Прохоров.— М. : Сов. энциклопедия, 1976. — Т. 25. — 573 с.
10. *Словарь русского языка: 70 000 слов* [Текст] / ред. Н. Ю. Шведова. — М. : Рус. яз., 1991. — 917 с.
11. *Стабников В.Н.* Общая технология пищевых продуктов [Текст] / В. Н. Стабников, Н. В. Остапчук. — К. : Вища шк., 1980. — 327 с.

12. Новый тлумачний словник української мови [Текст] : в 4 т. / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. — К. : Аконіт, 2000. — Т. 4 : (РОБ–Я). — 2000. — 198 с.
13. *Советский* энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. А. М. Прохоров. — М. : Сов. энциклопедия, 1989. — 1632 с.
14. *Пашута М. Т.* Інновації: понятійно-термінологічний апарат, економічна сутність та шляхи стимулювання [Текст] / М. Т. Пашута, О. М. Шкільнюк. — К. : Центр навч. літ-ри, 2005. — 118 с.
15. *Деречин В. В.* Система технологій [Текст] : підручник / В. В. Деречин, О. В. Богомолів, Є. І. Хреновський — К. : Центр учбової л-ри, 2007. — 368 с.
16. *Денисюк В. А.* Напрямки розвитку венчурного фінансування в країнах ЄС та актуальність їх використання в Україні [Текст] / В. А. Денисюк, О. В. Красовська // Проблеми науки. — 2002. — № 11. — С. 9–20.
17. *Инновационный* менеджмент [Текст] / П. И. Завлин, А. К. Казанцев, Л. Э. Миндель и др.; под ред. П. И. Завлина. — М. : СУМСК, 1998. — 568 с.
18. *Инновационный* менеджмент [Текст] / С. Д. Ильенкова, Л. М. Голберг, С. Ю. Ягудин и др.; под ред. С. Д. Ильенковой. — М. : Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. — 327 с.
19. *Титов В. В.* Трансфер технологій [Електронний ресурс] / В. В. Титов. — Режим доступу : <http://www.metodolog.ru/00384/annot.htm>. — Заголовок з екрана.
20. *Степанов В. В.* Правовая охрана технологій [Електронний ресурс] / В. В. Степанов. — Режим доступу : http://www.russianlaw.net/law/doc/a133_1.htm. — Заголовок з екрана.
21. *Проблемы* реализации авторских прав в сети Интернет [Електронний ресурс] / В. Наумов. — Режим доступу : <http://www.russianlaw.net/law/doc/a09.htm>. — Заголовок з екрана.
22. *Интернет*: новые горизонты авторского права. Новые юридические проблемы и уникальные методы защиты авторских прав [Електронний ресурс] / В. Наумов. — Режим доступу : <http://www.internit.ru/1999/bs99/0011.html>. — Заголовок з екрана.
23. *Про державне* регулювання діяльності у сфері трансферу технологій [Текст] : Закон України від 14 вересня 2006 р. № 143-V // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 45. — Ст. 434.
24. *Про Загальнодержавну* комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій [Текст] : Закон України від 09 квітня

- 2004 р. № 1676-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 32. — Ст. 84.
25. *Кудрявцева В. В.* Проект інвестиційного кодексу України: місце в системі господарського законодавства [Текст] / В. В. Кудрявцева // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 6 — С. 81–84.
26. *Атаманова Ю. Є.* Господарсько-правове забезпечення інноваційної політики держави [Текст] : монографія / Ю. Є. Атаманова. — Х. : ФІНН, 2008. — 424 с.
27. *Право інтелектуальної власності* [Текст] : Академ. курс : підручник для студ. вищ. навч. закладів / О. А. Підпригора, О. Б. Бутнік-Сіверський, В. С. Дроб'язко, П. П. Крайнев та ін.; під ред. О. А. Підпригори, О. Д. Святоцького. — К. : Концерн «Видавн. Дім «Ін Юре», 2002. — 672 с.
28. *Правове забезпечення інноваційної діяльності в Україні: питання теорії та практики* [Текст] / О. Д. Святоцький, П. П. Крайнев, С. Ф. Ревуцький — К. : Концерн «Видавн. дім «Ін Юре», 2003. — 80 с.
29. *Погуляєв С. Ю.* Передача технології як вклад в просте товариство [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12:00:03 / С. Ю. Погуляєв. — Харків, 2002. — 19 с.
30. *Бабаєв В.* Види об'єктів інтелектуальної собственисти в інноваційній діяльності [Текст] / В. Бабаєв // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 9. — С. 68–71.
31. *Атаманова Ю. Є.* Теоретичні проблеми становлення інноваційного права України [Текст] : монографія / Ю. Є. Атаманова. — Х. : Факт, 2006. — 256 с.
32. *Жорнокуй Ю.* Інвестиційне право [Текст] : посібник / Ю. М. Жорнокуй. — Х.: Східно-регіональн. центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2011. — 192 с.
33. *Коссак В.* Іноземні інвестиції в Україні (цивільно-правовий аспект) [Текст] : монографія / В. Коссак. — Львів : Центр Європи, 1996. — 216 с.
34. Про інноваційну діяльність [Текст] : Закон України від 4 липня 2002 р. № 40-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 36. — Ст. 266.

Розділ 3

ІННОВАЦІЙНІ ФОРМИ СПІВПРАЦІ ДЕРЖАВИ/ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ З ПРИВАТНИМ БІЗНЕСОМ

3.1. Державно-приватне партнерство як інноваційна технологія співпраці носіїв публічних інтересів з приватним бізнесом

Інноваційний розвиток усіх сфер суспільного життя, включаючи й економіку, – визнаний Українською державою пріоритет, що є характерним для сучасного етапу розвитку суспільства й свідчить про появу нового напрямку в економічній політиці держави – інноваційного, який, на жаль, не зафіксований у відповідній статті Господарського кодексу України (далі – ГК), що визначає основні напрями економічної політики держави (хоча в ст. 328 ГК інноваційна діяльність визначається як складова інвестиційної та структурно галузевої політики) [1].

Слід, однак, зазначити, що вітчизняний законодавець акцентує увагу на інноваціях у сфері виробництва, закріплюючи визначення цього поняття як новостворених (застосованих) та/або вдосконалених конкурентоспроможних технологій, продукції або послуг, а також організаційно-технічних рішень виробничого, адміністративного, комерційного чи іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва та/або соціальної сфери. Господарський кодекс України, що містить окрему (34-у) главу – «Правове регулювання інноваційної діяльності», не закріплює поняття інновацій, хоча інноваційну діяльність пов'язує з виконанням науково-технічних програм і впровадженням науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя (ст. 325) [1].

Разом із тим, поняття інновацій уживається в більш широкому розумінні як нововведення в галузі техніки, технології, організації праці або управління, що базується на використанні досягнень науки і передового досвіду. При цьому розрізняють такі види інновацій: товарні (впровадження нового продукту), технологічні (впровадження

3.1. Державно-приватне партнерство як інноваційна технологія співпраці носіїв...

нового методу виробництва), ринкові (створення нового ринку товарів і послуг), маркетингові (освоєння нового джерела постачання сировини), екологічні (упровадження заходів із питань охорони довкілля), соціальні (упровадження заходів із метою покращення життя населення) і управлінські (вдосконалення/реорганізація структури управління).

Поняття інновацій зазвичай тісно пов'язане із суміжним поняттям — технологій (насамперед нових), яке також використовується в широкому розумінні (як сукупність методів, прийомів, процесів, матеріалів, що застосовуються в певній галузі діяльності), так і вузькому (щодо окремих сфер життя суспільства, включно з економікою).

Можна виділити також організаційно-господарські інновації, що передбачають застосування відповідних технологій, а серед них — інноваційні технології організації співпраці носіїв публічних інтересів (держави, Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування) із приватним бізнесом у формі державно-приватного партнерства.

Співпраця (як спільна з ким-небудь діяльність) — обов'язкова ознака життя в суспільстві. Це явище характерне і для сучасного господарського життя, якому притаманні різні варіанти поєднання публічних та приватних інтересів. Носіями перших зазвичай виступають держава в особі уповноважених органів та органи місцевого самоврядування, а других — приватний бізнес. Це дозволяє більш оптимально врахувати ці категорії інтересів щодо забезпечення соціального спрямування ринкової економіки як однієї з її конституційних засад. За певних обставин така співпраця може набувати ознак державно-приватного (або публічно-приватного) партнерства (далі — ДПП/ППП), основні засади якого визначені Законом від 1 липня 2010 р. «Про державно-приватне партнерство» (Закон України про ДПП). Доцільно виділити характерні риси та форми подібної співпраці, приділивши особливу увагу ДПП з огляду на новизну для України подібних відносин та брак теоретичних праць на теренах вітчизняної господарсько-правової науки [2].

Рушійною силою (поштовхом) до такої співпраці є обопільна зацікавленість сторін, хоча інтереси можуть відрізнятися: у держави/територіальної громади — задоволення відповідної категорії публічних інтересів, у представника приватного бізнесу — в одержанні вигод від такої співпраці (у формі різного роду сприяння з боку держави/орга-

ну місцевого самоврядування і в підсумку — отримання прибутку чи іншого соціально-економічного результату).

Таку співпрацю можна класифікувати за різними критеріями:

- за співвідношенням участі в співпраці носіїв (1) публічних та (2) приватних інтересів і відповідно — різним ступенем їх участі у співпраці — незначним (до 25 %), значним (понад 25 % до 50 %) і вирішальним (понад 50 %), що дозволяє визначати параметри співпраці та контролювати її перебіг;
- за ознакою кількості учасників співпраці: (1) двостороння: з одного боку, представник публічних інтересів — держава, або АРК, або територіальна громада, а з другого — представник приватного бізнесу; (2) багатостороння в різних модифікаціях (кілька носіїв публічних інтересів і приватного бізнесу); (3) співпраця за участю держави/органів місцевого самоврядування, приватного бізнесу та профспілок;
- за критерієм наявності чи відсутності паритету прав та обов'язків сторін: класичне партнерство, що передбачає рівність сторін; співпраця з домінуванням інтересів однієї із сторін (зазвичай носія публічних інтересів);
- за сферою економіки (транспорт, інноваційна діяльність, капітальне будівництво, житлово-комунальне господарство, енергетика тощо) чи трансформаційними процесами, що в ній відбуваються (приватизація; оренда державного/комунального майна; делегування окремих повноважень держави саморегульованими організаціям, що об'єднують професійних представників певного ринку).

Взаємодія держави з приватним бізнесом (представниками приватного підприємництва) досить поширена в Україні, хоча й не досить визначена на законодавчому рівні як система організаційно-майнових зобов'язань, що ґрунтуються на розвинутих товарно-грошових відносинах. Разом із тим, відповідна термінологія (публічно-приватне/ППП чи державно-публічне партнерство/ДПП) при цьому не використовувалася до прийняття у 2010 році Закону про ДПП.

У чинному вітчизняному законодавстві закріплено різні форми співпраці держави/органів місцевого самоврядування з приватними підприємцями/підприємницькими організаціями, а саме:

- договірна (договір концесії, угода/договір про розподіл продукції, договір оренди державного або комунального майна, договір купівлі-продажу об'єкта приватизації з інвестиційними

3.1. Державно-приватне партнерство як інноваційна технологія співпраці носіїв...

- зобов'язаннями покупця, договір про спільну діяльність щодо реалізації пріоритетного для держави/територіальної громади інвестиційного/інноваційного проекту);
- організаційно-правова (шляхом створення господарських організацій з участю в них держави та/або територіальної громади, зокрема (1) акціонерних товариств, створених у процесі корпоратизації чи приватизації, в яких зберігається істотна участь держави/територіальної громади, (2) господарських об'єднань за участю держави та приватних суб'єктів господарювання (прикладом яких може бути консорціум, у т. ч. за участю двох держав і приватних партнерів);
  - участь представників держави та приватного бізнесу в такому різновиді саморегульованих організацій, що відповідно до закону наділяються регулятивними та контрольними повноваженнями: Аудиторська палата та Національний депозитарій (останній має включати представників національної депозитарної системи);
  - шляхом запровадження спеціального (зазвичай сприятливого) правового режиму для суб'єктів господарювання, що реалізують пріоритетні інвестиційно-інноваційні проекти, у т. ч. на певних територіях (територіях пріоритетного розвитку), у спеціальних (вільних економічних зонах), виключній (морській) економічній зоні та/або в певних сферах діяльності (зокрема морській господарській діяльності, щодо якої Урядом затверджена Морська доктрина України, успіх реалізації якої пов'язується з ДПП);
  - делегування приватним або змішаним (створеним за участю держави та приватних осіб) організаціям окремих функцій щодо регулювання певного виду господарських відносин (ідеться про Аудиторську палату, створену за паритетної участі держави та представників аудиту; саморегульовані організації, яким за наявності передбачених законом умов державою делегується низка повноважень).

У міжнародних економічних відносинах також широко використовується співпраця двох і більше держав (відповідно — і суб'єктів господарських відносин) щодо спільних інвестиційних та інших проєктів (Програма партнерства у сфері регулювання енергетики, так зване Східне партнерство, у формі якого започаткована співпраця Євросоюзу з країнами Східної Європи (Республіка Білорусь, Респуб-

ліка Вірменія, Грузія, Республіка Молдова, Україна) та Республіки Азербайджан.

Таким чином, різноманітні форми співпраці держави та органів місцевого самоврядування з приватним бізнесом (вітчизняним та іноземним) широко використовуються в Україні з початку 90-х років минулого століття. ДПП як особлива модель такої співпраці також відоме нашому економічному життю. Це такі класичні договірні форми ДПП/ППП, як концесія та угоди про розподіл продукції, хоча поняття партнерства щодо згаданих відносин донедавна вітчизняний законодавець не застосовував. Це поняття починає використовуватися лише в прийнятих протягом останнього періоду (близько двох років) актах законодавства, про які ґрунтовно мова йтиме далі. Утім, тут доцільно зазначити, що в Законі України від 1 липня 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» поняття партнерства зустрічається ст. 7, яка визначає основні засади внутрішньої політики в економічній сфері, в тому числі розвиток механізмів державно-приватного партнерства з метою залучення інвестицій у модернізацію промислової та соціальної інфраструктури як однієї з основних засад внутрішньої політики в економічній сфері (ч. 1 ст. 7) [3].

3.2. Особливості правового регулювання відносин державно-приватного партнерства та напрями його вдосконалення

Хоча ДПП — одна з форм співпраці носіїв публічних та приватних інтересів у сфері економіки, проте, з огляду на її специфічні ознаки, потребує більш глибокого аналізу щодо визначення ефективності правового регулювання відносин, які складаються в процесі такої співпраці.

Якщо для України поняття ДПП (або ППП) є новим, то в країнах розвинених ринкових відносин та Центральної Європи — досить поширене. Перспектива використання такого партнерства вітчизняним законодавцем і, відповідно, правозастосовною практикою зросла з прийняттям 1 липня 2010 р. Закону України «Про державно-приватне партнерство» (далі — Закон про ДПП) [2], схвалення Концепції розвитку державно-приватного партнерства в житлово-комунальному господарстві (далі — Концепція ДПП у ЖКГ) [4] та закріплення в інших актах законодавства положень про таку форму співпраці держави/територіальної громади з приватним бізнесом (у вищезгадано-

му Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [3]; у Прогнозі показників зведеного бюджету України за основними видами доходів, видатків і фінансування на 2011–2013 роки, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2009 р. № 988 [5], — щодо спрямування державної політики в посткризовий період до 2013 р. за низкою напрямів, включаючи й сприяння створенню відповідних умов для реалізації інфраструктурних проектів на основі державно-приватного партнерства та концесій; у Бюджетній декларації на 2011 рік — щодо засобів досягнення цілей бюджету на 2011 рік, у тому числі активізації роботи з пошуку додаткових джерел фінансового забезпечення розвитку дорожнього господарства шляхом залучення коштів інвесторів, зокрема на умовах державно-приватного партнерства, в тому числі концесій (пп. 10 п. 2); упровадження державно-приватного партнерства в житлово-комунальному господарстві, що сприятиме залученню фінансових ресурсів на модернізацію та розвиток житлово-комунального господарства в умовах зменшення обсягів бюджетної підтримки галузі, залучення інвестицій і співпраці з міжнародними фінансовими установами та донорськими організаціями (пп. 11 п. 2); активізація роботи з відшукування додаткових джерел фінансового забезпечення освоєння стратегічних родовищ корисних копалин шляхом залучення коштів стратегічних інвесторів на умовах державно-приватного партнерства, зокрема угод про розподіл продукції (пп. 17 п. 2 та ін.) [5].

Отже, вітчизняний законодавець ДПП пов'язує переважно з такими класичними його видами, як концесії та угоди про розподіл продукції. Виникає цілком закономірне питання стосовно доцільності прийняття на додаток до цілої низки актів законодавства, що регулюють відносини співпраці держави з підприємництвом, ще й спеціального закону про ДПП, який передбачає вже відомі (вищезгадані) форми такої співпраці. Відповідь на це питання можна дати, визначивши специфічні ознаки ДПП, проаналізувавши зарубіжний досвід та вищезгадані вітчизняні правові документи про ДПП.

Франція, зіткнувшись з дилемою скорочення державних ресурсів з одночасним збільшенням потреб у всіх сферах суспільного життя (охорони здоров'я, освіти, безпеки тощо), знайшла вихід із цієї критичної суперечності в ППП, визначення якого закріплене в ст. 1 Ордонансу № 2004-599 від 17 липня 2004 р. («угоди про партнерство є адміністративними договорами, відповідно до яких держава або державна публічна установа передає іншій особі на період, що ви-

значається залежно від амортизаційного строку інвестицій або інших особливостей фінансування, загальну місію стосовно нематеріальних благ, споруд та устаткування, необхідних для публічних служб (послуг), будівництва або зміни споруд та обладнання, а також їх ремонту, підтримання в належному стані, експлуатації та управління, а в необхідних випадках — стосовно інших функцій, що здійснюється публічною особою, на яку покладено цю місію»).

Французький варіант ППП, по-перше, покликаний розв'язати три завдання (пошук приватного фінансування щодо будівництва, зміни, реновації об'єкта чи устаткування, ремонту, експлуатації та/або управління спорудами та устаткуванням, створення яких профінансовано в межах такого партнерства); по-друге, відрізняється від публічних поставок (хоча й спирається на них) такими рисами, як складність проекту та/або значні строки його реалізації, у зв'язку із чим публічна особа не спроможна самостійно визначити технічні засоби або здійснити фінансовий та юридичний супровід проекту; винагорода приватного партнера розподіляється в часі й зазвичай пов'язана з досягненням певної мети.

Сфери використання ППП, як свідчить зарубіжний досвід, досить різноманітні: освіта (будівництво та переобладнання шкіл, при цьому приватні компанії отримують право на забудову й розвиток навколишньої землі); транспорт (будівництво, експлуатація, обслуговування, запровадження систем руху та інші проекти на різних видах транспорту); нерухомість (будівництво та експлуатація громадських об'єктів та муніципального житла в обмін на право забудови й участі в комерційних проектах); громадський порядок (забезпечення безпеки на транспорті й у громадських місцях, що експлуатуються приватними компаніями (парки, громадські споруди), експлуатація майданчиків для паркування); охорона природи (обслуговування та розвиток заміських парків, заповідників, унікальних природних об'єктів в поєднанні з правом експлуатації природних ресурсів та отримання плати від відвідувачів, туристів); фінансовий сектор (участь приватних страхових компаній та компаній з управління активами, що мають досвід роботи зі споживачами на конкурентних ринках, в обов'язковому соціальному страхуванні та державному пенсійному забезпеченні).

Досвід і основні засади правового регулювання відносин ППП та реалізації проектів ППП відбито в правових документах ЄС, а також на теоретичному рівні. Узагальнивши результати проведених дослід-

жень та аналіз зарубіжного досвіду правового регулювання відносин ДПП/ППП, можна виділити ознаки цього партнерства:

- суспільна необхідність у реалізації складного та довгострокового проекту, для успішного здійснення якого державі чи територіальній громаді бракує можливостей, що й спонукає до встановлення ППП;
- сторони партнерства: одна із сторін — держава чи територіальна громада в особі уповноважених органів, друга — представник приватного бізнесу;
- партнерський (рівноправний) характер взаємовідносин ППП (хоча на етапі його встановлення провідну роль відіграє держава/територіальна громада, визначаючи доцільність, ефективність та параметри такого партнерства);
- наявність у сторін ППП спільної мети та чітко визначеного публічного інтересу певного рівня (загальнодержавного, регіонального, місцевого);
- об'єднання активів та управлінського досвіду/навичок учасників ППП;
- опосередкування відносин ППП за допомогою правових документів, насамперед договорів (контрактів), що укладаються в межах ППП;
- дотримання справедливості при розподілі ризиків між сторонами ППП та їх участі у використанні отриманих від такого партнерства результатів;
- захист інтересів економічної конкуренції з метою (а) попередження монополізації ринку, на якому узгоджено діють сторони ППП, зловживань із боку приватних партнерів, а також (б) для забезпечення ефективного використання останніми наданих їм можливостей згідно з принципом: «використовуй, а то втра тиш» / *«use it or lose it»*.

Зазначені принципи (їх поєднання) потребують примирення довгострокового бізнес-планування, необхідного для максимізації фінансових результатів, і надання вільного недискримінаційного доступу. Прагнення розв'язати це непросте завдання нерідко призводить до появи складних і надміру деталізованих схем ППП, до участі в яких рідко вдається залучити приватних партнерів. Крім того, існує блок проблем, пов'язаних із випадками банкрутства або відмови приватного партнера від подальшої реалізації проекту: державі доводиться самотужки рятувати проект за рахунок бюджетного фінансування

та здійснювати пошук нового приватного партнера, заохочуючи його додатковими привілеями з метою посилення привабливості збиткового проекту.

Отже, ДПП/ППП може дати позитивний ефект, але в разі прорахунків із визначенням параметрів партнерства та/або невиконання партнерами (принаймні одним із них) своїх зобов'язань проекти партнерства можуть зазнати невдачі з відповідними наслідками для партнерів (збитками зокрема).

Аналіз та узагальнення зарубіжного досвіду щодо використання ДПП свідчить про можливість застосування різних правових форм ДПП (договірної та інституційної), моделей кожної з них (залежно від виду договору і способу використання господарської організації для опосередкування відносин ДПП), модифікацій ДПП будь-якої форми та моделі за ознакою сфери суспільної діяльності, в якій започатковується ДПП (транспорт; житлово-комунальне господарство; охорона здоров'я; пошук, розвідка родовищ корисних копалин та їх видобування; туризм тощо) та спрямування проектів ДПП і, відповідно, обов'язків приватного партнера та його прав щодо об'єкта ДПП:

O&M: Operations and Maintenance (експлуатація та технічне обслуговування об'єкта партнерства);

OMM: Operations, Maintenance & Management (експлуатація, технічне обслуговування та управління об'єктом партнерства);

DB: Design-Build (проектування-будівництво об'єкта ДПП);

DBM: Design-Build-Maintain (проектування-будівництво-підтримання технічного стану збудованого об'єкта);

DVO: Design-Build-Operate (проектування-будівництво-експлуатація збудованого об'єкта);

DBOM: Design-Build-Operate-Maintain (проектування-будівництво-експлуатація-підтримання);

DBFOM: Design-Build-Finance-Operate-Maintain (проектування-будівництво-експлуатація-підтримання);

DBFOMT: Design-Build-Finance-Operate-Maintain-Transfer (проектування-будівництво-фінансування-експлуатація-передача-підтримання): модель ДПП подібна до попередньої (DBFOM); крім того, збудований об'єкт залишається в активах приватного партнера до закінчення строку контракту ДПП, коли право власності переходить до державного сектору);

BOT: Build-Operate-Transfer (будівництво-експлуатація-передача: об'єкт, збудований відповідно до погодженого державними партне-

ром проекту, використовується приватним партнером до завершення строку контракту, з чим пов'язується передача об'єкта державному партнерові);

ВОО: Build-Own-Operate (будівництво-володіння-експлуатація: приватний партнер — підрядник будує та експлуатує відповідно до угоди ДПП суспільно необхідний об'єкт без передачі права власності на нього державі);

ВВО: Buy-Build-Operate (купівля-будівництво-експлуатація: одна з форм продажу державних активів приватному партнерові, який включає відновлення або розширення наявного об'єкта, з обов'язком його використання за визначеним державним партнером (призначенням) та ін.

Доцільно проаналізувати вітчизняний Закон про ДПП та Концепцію ДПП в ЖКГ [2; 4], у тому числі з точки зору ступеня забезпечення ефективності такого партнерства.

Відповідно до зазначеного закону ДПП є співробітництвом між державним партнером і приватним партнером на основі договору в установленому законодавством порядку (абз. 1 ч. 1 ст. 1) [2]. Характерні риси українського варіанту ДПП:

- учасники партнерства: державний партнер і приватний партнер; від імені державного партнера діють уповноважені органи держави, АРК, органи місцевого самоврядування; приватним партнером може виступати не лише індивідуальний підприємець чи юридична особа, а й об'єднання таких осіб без прав юридичної особи (в цьому випадку учасники такого об'єднання несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, передбаченими договором, що укладається в рамках ДПП);

- кваліфікуючі ознаки ДПП, що дозволяють виділити його з інших форм співробітництва держави та приватного бізнесу: (1) забезпечення більш високих техніко-економічних показників ефективності діяльності, ніж у разі здійснення такої діяльності державним партнером без залучення приватного партнера; (2) довготривалість відносин (від 5 до 50 років); (3) передача приватному партнеру частини ризиків у процесі здійснення ДПП; (4) внесення приватним партнером інвестицій в об'єкти партнерства з джерел, не заборонених законодавством.

- сфери застосування ДПП (частини 1 і 2 ст. 4): пошук, розвідка родовищ корисних копалин та їх видобування; виробництво, транспортування і постачання тепла та розподіл і постачання при-

родного газу; будівництво та/або експлуатація автострад, доріг, залізниць, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури; машинобудування; збір, очищення та розподілення води; охорона здоров'я; туризм, відпочинок, рекреація, культура та спорт; забезпечення функціонування зрошувальних та осушувальних систем; оброблення відходів; виробництво, розподілення та постачання електричної енергії; управління нерухомістю; інші сфери діяльності, крім видів господарської діяльності, які відповідно до закону дозволяється здійснювати виключно державним підприємствам, установам та організаціям;

- функції ДПП (ч. 3 ст. 4), що здійснюється у вищезазначених сферах: проектування; фінансування; будівництво; відновлення (реконструкція, модернізація); експлуатація; пошук; обслуговування; інші функції, пов'язані з виконанням договорів, укладених у рамках ДПП;

- принципи ДПП (ст. 3): рівність перед законом державних та приватних партнерів; заборона будь-якої дискримінації прав приватних чи державних партнерів; узгодження інтересів державних та приватних партнерів із метою отримання взаємної вигоди; незмінність протягом усього строку дії договору, укладеного в рамках ДПП, форми власності об'єктів, що є в державній чи комунальній власності або належать АРК, переданих приватному партнеру; визнання державними та приватними партнерами прав та обов'язків, передбачених законодавством України та визначених умовами договору, укладеного в рамках ДПП; справедливий розподіл між державним та приватним партнером ризиків, пов'язаних із виконанням договорів, укладених у рамках ДПП; визначення приватного партнера, як правило, на конкурсних засадах;

- договірна форма здійснення ДПП (ст. 5), що передбачає використання таких видів договорів, як договір концесії, договір про спільну діяльність, договір про розподіл продукції та ін.; вид договору, що укладається в рамках ДПП, визначається органом, який приймає рішення про здійснення ДПП, а договірні відносини — регулюються актами законодавства про відповідний вид договору з урахуванням положень Закону про ДПП;

- об'єкти ДПП (ст. 7) — це об'єкти, що є в державній чи комунальній власності або належать АРК: наявні, зокрема, відтворювані (шляхом реконструкції, модернізації, технічного переоснащення)

об'єкти, у тому числі ділянки надр; створювані чи придбані об'єкти (проте не можуть бути об'єктами ДПП ті об'єкти, щодо яких прийнято рішення про приватизацію); право власності на об'єкти ДПП не переходить до приватного партнера і вони (об'єкти) не можуть бути приватизовані протягом усього строку здійснення ДПП; після припинення дії договору, укладеного в рамках ДПП, зазначені об'єкти підлягають поверненню державному партнеру; ДПП застосовується з урахуванням особливостей правового режиму щодо окремих об'єктів та окремих видів діяльності, установлених законом;

• прийняття рішення про здійснення ДПП (статті 10–13) передбачає такі етапи:

- 1) підготовка пропозиції про здійснення ДПП, розробка яких має забезпечуватися ініціатором/ініціаторами встановлення партнерства — майбутніми партнерами (особами, які можуть ними бути — ст. 10);
- 2) аналіз ефективності здійснення ДПП та виявлення можливих ризиків, пов'язаних з його реалізацією (ст. 11), що проводиться в установленому порядку уповноваженим органом (щодо об'єктів державної власності — центральним органом виконавчої влади, уповноваженим КМУ; комунальної власності — виконавчим органом місцевого самоврядування, уповноваженим відповідною сільською, селищною, міською, районною чи обласною радою; Автономної Республіки Крим — органом, уповноваженим Радою міністрів АРК);
- 3) обґрунтування соціально-економічних та екологічних наслідків здійснення ДПП (ст. 12), що проводиться за результатами аналізу: (а) економічних та фінансових показників реалізації партнерства; (б) соціальних наслідків реалізації партнерства; (в) ризиків, пов'язаних із реалізацією партнерства, з урахуванням різних засобів їх розподілу між державними та приватними партнерами і впливу відповідного розподілу ризиків на фінансові зобов'язання державного партнера (має здійснюватися відповідно до встановленої методики); (г) екологічних наслідків реалізації партнерства з урахуванням можливого негативного впливу на стан довкілля;
- 4) прийняття рішення про здійснення ДПП, проведення конкурсу та затвердження результатів конкурсу з визначення приватного партнера (ст. 13) уповноваженим органом, який повинен протягом 25 днів із дня прийняття відповідного рішення (по-

зитивного чи негативного) повідомити про нього особу, яка подала пропозиції про здійснення ДПП;

- конкурентні засади (крім випадку наявності одного претендента, що подав заявку на участь у конкурсі) визначення приватного партнера (статті 14–17), відповідно до затвердженого Урядом порядку проведення конкурсу і з урахуванням положень законодавства про договори, які опосередковують ДПП;

- етапи проведення конкурсу з визначення приватного партнера (ст. 15): (1) визначення уповноваженим органом основних параметрів ДПП (відбувається при прийнятті рішення щодо здійснення ДПП); (2) оприлюднення оголошення про проведення такого конкурсу у визначених законом офіційних друкованих засобах інформації — державних (газетах «Урядовий кур’єр» чи «Голос України») або органу місцевого самоврядування, а також на офіційному веб-сайті державного партнера; (3) проведення конкурсу та визначення переможця; (4) оприлюднення інформації про результати проведення конкурсу з визначення приватного партнера; (5) укладення договору в рамках ДПП з переможцем конкурсу (ст. 17) органом, який прийняв рішення про здійснення ДПП, на умовах, установлених конкурсом із визначення приватного партнера; (6) надсилання відповідного повідомлення державним партнером органу виконавчої влади з питань ДПП, уповноваженому на ведення обліку договорів, укладених у рамках ДПП; (7) реєстрація зазначеним органом договору, укладеного в рамках ДПП;

- особливості правового становища приватного партнера в межах здійснення ДПП: (1) національний режим інвестиційної та господарської діяльності для вітчизняних й іноземних партнерів (як загальне правило); (2) державні гарантії для приватних партнерів (ст. 20), у тому числі гарантія додержання державою встановлених законодавством України умов для провадження діяльності приватних партнерів, пов’язаних із виконанням договорів, укладених у рамках ДПП, дотримання їх прав і законних інтересів; гарантія невтручання державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність приватних партнерів, пов’язану із здійсненням ДПП, крім установлених законом випадків; цінові гарантії, відповідно до яких приватний партнер має право на відшкодування своїх втрат у порядку, визначеному законодавством, у разі якщо ціни (тарифи) на послуги, що надаються у процесі здійснення ДПП, установлені в розмірі, нижчому від розміру економічно обґрунтованих витрат на їх виробництво

(надання); гарантія стабільності умов укладених у межах ДПП договорів, відповідно до якої до таких договорів (у т. ч. до прав і обов'язків сторін) протягом строку їх (договорів) дії має застосовуватися законодавство України, чинне на день їх укладення; гарантія повного відшкодування збитків, завданих унаслідок (а) прийняття органами державної влади або органами місцевого самоврядування рішень, що порушують права приватних партнерів, (б) дій, бездіяльності або неналежного виконання органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами своїх обов'язків, передбачених законодавством України; гарантія заборони приватизації об'єкта ДПП протягом усього строку дії договору, що опосередковує таке партнерство (ст. 7); гарантія забезпечення державним партнером приватному партнеру права користування земельною ділянкою, а також сервітутів — якщо умовами договору ДПП передбачено користування земельною ділянкою та/або використання (експлуатація та/або управління) ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій, щодо прокладання та експлуатації яких установлений сервітут (ст. 8);

- обов'язки, пов'язані з ДПП: належне виконання укладених у межах ДПП договорів; вчасне надання відповідним державним партнерам інформації про виконання таких договорів, у порядку та згідно з формою, що затверджені КМУ (ч. 2 ст. 21); дотримання вимог законодавства, передбачених для суб'єктів господарювання, щодо використання природних ресурсів, найманої праці, прав та законних інтересів інших осіб (споживачів зокрема) тощо (статті 46, 49 ГК України) [1].

Державне регулювання відносин щодо ДПП має дві складові:

(1) надання державної підтримки (ст. 18) з метою стимулювання потенційних приватних партнерів до участі в ДПП; може надаватися відповідно до встановленого КМУ України порядку за рішенням уповноваженого органу (ч. 2 ст. 18) шляхом: надання державних гарантій, гарантій Автономної Республіки Крим та органу місцевого самоврядування; фінансування за рахунок коштів державного чи місцевих бюджетів та інших джерел згідно з загальнодержавними та місцевими програмами; в інших формах, передбачених законом;

(2) установлення обмежень (для забезпечення врахування публічних інтересів) у формі вимог до ДПП (визначення основних параметрів ДПП, вимог до приватних партнерів, порядку їх обрання, укладення з ними договорів у межах ДПП, виконання договірних та

інших зобов'язань), контролю за дотриманням вимог (із метою забезпечення досягнення суспільно-необхідного результату), що має здійснюватися уповноваженим органом виконавчої влади з питань ДПП із наділенням його низкою повноважень щодо ДПП (ст. 22): організація перевірки виконання договорів, укладених у рамках ДПП; підготовка пропозицій та здійснення заходів щодо формування та реалізації єдиної державної політики у сфері ДПП; проведення моніторингу ефективності діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері ДПП; розроблення концепції та проектів державних цільових програм питань щодо сприяння поширенню ДПП, ужиття заходів для їх виконання; сприяння захисту законних прав та інтересів державних і приватних партнерів у процесі здійснення ДПП; ведення обліку договорів, укладених у межах ДПП; подання позовів про розірвання договорів, укладених у рамках ДПП, у разі істотних порушень приватними партнерами під час виконання таких договорів; здійснення інших повноважень, передбачених законом. Уповноваженим органом із питань ДПП визнано Міністерство економічного розвитку та торгівлі України (Мінекономрозвитку), основні функції якого закріплено в ст. 22 Закону «Про державно-приватне партнерство» [2] та затвердженому Указом Президента України Положенні [6]. Разом із тим, деякі повноваження щодо ДПП закріплено і за Державним агентством з інвестицій та управління національними проектами (Держінвестпроект), а саме: забезпечення реалізації державної політики у сфері інвестиційної діяльності, ДПП та управління національними проектами; розробка у визначеному законодавством порядку пропозицій щодо здійснення проектів на умовах ДПП; участь (відповідно до законодавства) в укладенні та виконанні договорів концесії, інших договорів, забезпечення розробки та реалізації проектів ДПП.

З огляду на викладене, ДПП — це не будь-яке співробітництво держави та приватного бізнесу, а таке, що зумовлено суспільними потребами в реалізації складних та/або довгострокових інвестиційних/інноваційних проектів, які носій публічних інтересів (держава, АРК, територіальна громада) неспроможний реалізувати самостійно (без залучення приватних партнерів) через відсутність необхідних коштів та інших складових, необхідних для виконання таких проектів (досвіду, кваліфікованого персоналу, новітніх технологій тощо).

Попри закріплення принципу рівності сторін ДПП (ст. 3), державний партнер на етапі встановленні відносин ДПП відіграє ключову

роль, оскільки визначає параметри партнерства, вимоги до приватного партнера, умови конкурсу з відбору претендента на виконання обов'язків приватного партнера та договору, що укладається з переможцем конкурсу, керуючись при цьому вимогами чинного законодавства та суспільною потребою в такій співпраці.

Концепція ДПП у ЖКГ передбачає особливості застосування ДПП в окремій сфері економіки — житлово-комунальному господарстві (ЖКГ) — з урахуванням його специфіки (високої соціальної значущості ЖКГ з огляду на мету його діяльності — задоволення щоденних життєво-необхідних потреб населення та пов'язаних із цим нагальних проблем), визначаючи:

- причини використання ДПП (кризовий стан ЖКГ; високий рівень зношення виробничих фондів, недосконала система використання первинних ресурсів, висока енергоємність та низька ефективність комунальних систем і, відповідно, потреба їх модернізації; фактична відсутність у сфері надання житлово-комунальних послуг ринкових відносин, а саме: тарифи не покривають собівартості послуг; у них відсутня інвестиційна складова, що стимулює модернізацію ЖКГ; обмеженість бюджетної підтримки, що неспроможна забезпечити розв'язання фінансових проблем галузі;

- варіанти розв'язання проблем ЖКГ: (1) збереження існуючого порядку фінансування, тарифоутворення на житлово-комунальні послуги й постійне збільшення розмірів бюджетної підтримки галузі, що вже довело свою неефективність та потребує збільшення податкового тягаря; (2) використання механізмів ДПП: об'єднання зусиль держави та територіальних громад із приватними партнерами та їх фінансових можливостей за умов справедливого розподілу між ними прибутків та ризиків дозволить забезпечити вирішення вищезгаданих проблем,

- мета ДПП в ЖКГ: забезпечення (економічне, організаційне та правове) модернізації та відновлення житлового фонду і житлово-комунальної інфраструктури, адаптація системи господарства до ринкових умов, підвищення його енергоефективності та якості послуг, що надаються;

- можливість застосування різних модифікацій ДПП залежно від (1) його форми (надання консалтингових послуг; передача в оренду, управління, концесію об'єктів житлово-комунального господарства; утворення спільних підприємств у сфері тепло- і водопостачання та водовідведення; використання змішаних форм ДПП); (2) мети ДПП (реалізація пріоритетних проектів модернізації ЖКГ шляхом залу-

чення фінансових ресурсів та встановлення новітнього обладнання; впровадження спеціального менеджменту, яким володіє приватний сектор, для виконання великих комплексних програм та реалізації проектів у ЖКГ; упровадження нових технологій у цій галузі; спільна участь держави, органів місцевого самоврядування та приватного партнера в наукових дослідженнях, розробленні нормативно-правової бази тощо); при цьому для кожного конкретного проекту має бути обрана своя форма ДПП з урахуванням мети залучення приватного бізнесу та збалансованого розподілу ризиків;

- умови залучення до проектів ДПП приватних інвесторів, готових вкладати кошти і витратити час на реалізацію проектів ДПП із дотриманням при цьому публічних (державних та регіональних) інтересів: формування концептуальних засад розвитку галузі на довгострокову перспективу; передбачуваність та прогнозованість тарифної політики на середню та довгострокову перспективу; визначення принципів підтримки прибутковості ЖКГ на період приведення тарифів на житлово-комунальні послуги до економічно обґрунтованого рівня; нормативно-правове врегулювання механізму ДПП (концесія, оренда, управління, лізинг, спільна діяльність тощо), у тому числі механізму соціального партнерства бізнесу та влади; визначення приватного партнера шляхом проведення прозорих конкурсних процедур; забезпечення захисту прав власності та прав інвесторів; визначення пріоритетних сфер залучення приватних інвестицій у ЖКГ та форм і засобів надання бюджетної підтримки; визначення критеріїв, відповідно до яких надається бюджетна підтримка розвитку ДПП на середньострокову перспективу; фінансова підтримка наукової діяльності, а також діяльності з розроблення нормативно-правової бази та заходів, спрямованих на реформування ЖКГ; стимулювання залучення до ЖКГ приватних інвестицій та кредитів міжнародних фінансових організацій, реалізації пілотних проектів та поширення набутого досвіду, утворення спільних підприємств для реалізації проектів загальнодержавного значення;

- основний принцип, на якому має базуватися бюджетна підтримка ЖКГ: надання такої підтримки у формі допомоги на поворотній основі [4].

Отже, Концепція ДПП в ЖКГ в основному ґрунтується на загальних засадах, що знайшли відображення в Законі про ДПП [2]. Попри врахування вітчизняним законодавцем ключових ознак ДПП, зазначений закон не містить низки важливих положень, спрямованих на (а) цільове й ефективне використання приватним партнером

об'єктів, що надаються відповідно до договорів, які укладаються в межах ДПП, та (б) належне виконання договірних зобов'язань. Зокрема, в ньому неவிправдано проігноровані:

- основні вимоги до приватного партнера (його майнової бази/активів, менеджменту, ділової репутації, досвіду участі в реалізації пріоритетних інвестиційно/інноваційних проектів тощо);
- підстави для дострокового розірвання договору ДПП через неналежне виконання його приватним партнером та/або недосягнення запланованих результатів від ДПП з вини приватного партнера, визнання його банкрутом тощо (в ч. 4 ст. 17 Закону передбачається істотна зміна обставин як підстава зміни, припинення, розірвання в судовому порядку договору ДПП, якими сторони керувалися в процесі його укладання, проте не розкривається зміст поняття істотної зміни обставин) [2];
- санкції за невиконання/неналежне виконання сторонами своїх зобов'язань (за типові для будь-яких форм ДПП порушення договірних зобов'язань);
- положення, спрямовані на захист економічної конкуренції та споживачів, оскільки відносини ДПП можуть завдавати їй істотної шкоди, створюючи монополні чи близькі до них утворення за участю держави/органу місцевого самоврядування та приватного бізнесу;
- форми співпраці спеціально-уповноваженого органу з питань ДПП з іншими уповноваженими органами, які опікуються державним регулюванням ринків, на яких устанавлюється ДПП чи які задіяні в реалізації проектів ДПП (житлово-комунальних послуг; фондового ринку; транспорту тощо), а також з антимонопольними органами, оскільки ДПП зазвичай позначається на стані економічної конкуренції;
- основні засади поєднання ДПП із соціальним партнерством, а також участі в одному партнерстві кількох публічних партнерів (держави, АРК, органів та органів місцевого самоврядування) та/або кількох приватних партнерів, включаючи й іноземних інвесторів (можливість розширення суб'єктного складу ДПП передбачена ст. 2.1.3 проекту Інноваційного кодексу України) [7];
- положення, які визначають частку проекту, що реалізовується в межах ДПП, у разі неспроможності приватного партнера виконувати свої договірні зобов'язання;

- заходи, спрямовані на попередження такого банкрутства приватного партнера, за якого він виявиться неспроможним відшкодувати державному партнеру збитки, завдані невиконанням (неналежним виконанням) договірних зобов'язань;
- обов'язки посадових осіб державних партнерів та уповноважених органів у разі наявності в них конфлікту інтересів щодо ДПП та наслідки неповідомлення про такий конфлікт та/або використання службового становища при встановленні відносин ДПП на користь певної особи як приватного партнера.

Крім усунення зазначених прогалин Закону про ДПП шляхом доповнення його відповідними положеннями, доцільно також скорегувати назву самого партнерства з огляду на участь у ньому не лише держави, а й органів місцевого самоврядування та Автономної Республіки Крим: замість терміна «державно-приватне партнерство» доцільно використовувати інше — «публічно-приватне партнерство» як таке, що віддзеркалює можливість участі в партнерстві носія публічних інтересів різних рівнів (загальнодержавного, регіонального, місцевого).

Не варто забувати й про можливість використання для такого партнерства форми акціонерного товариства, оскільки в ст. 5 Закону про ДПП закріплено відкритий перелік форм такого партнерства, а в Концепції ДПП у ЖКХ неодноразово згадується акціонерне товариство як можлива форма, що опосередковує таке партнерство.

Прикладом регулювання корпоративної форми ДПП може бути Закон Республіки Словенія «Про публічно-приватне партнерство» від 23 листопада 2006 р., який (статті 106–131) передбачає такі шляхи використання згаданої форми ДПП:

- заснування відкритого/публічного акціонерного товариства за участю публічного партнера та приватного партнера-інвестора;
- продаж приватному партнеру-інвестору акцій у державному акціонерному товаристві;
- викуп публічним партнером акцій товариства, створеного приватними особами.

При застосуванні такої форми партнерства приватний партнер визначається, як правило, на конкурсних засадах, а особливості правового становища товариства (порядку формування його капіталу, визначення часток партнерів; вимог до статуту; порядку управління проектами ДПП, що реалізуються товариством; прав та обов'язків

акціонерів як (а) безпосередніх учасників ДПП та (б) інвесторів, що набули акції подібного товариства без обтяження зобов'язаннями щодо ДПП та ін.) визначаються вищезгаданим Законом Словенії.

Використання в межах ДПП акціонерного товариства дозволяє, з одного боку, об'єднати партнерів у рамках створеної за їх участю господарської організації, а з другого — залучити додаткові інвестиції за рахунок емісії додаткових акцій із подальшою їх реалізацією інвесторам, зберігаючи при цьому за державним та приватним партнерами контроль над таким товариством.

Відносини ж між партнерами в цьому випадку можуть опосередковуватися або засновницьким договором, або договором, що в зарубіжній практиці отримав назву акціонерної угоди (*Shareholders Agreement*). Вітчизняний Закон «Про акціонерні товариства» (ст. 29) передбачає можливість укладення подібних угод, проте уникає ґрунтового регулювання відносин, що при цьому виникають [8].

Хоча в праві різних країн згадані угоди мають деякі особливості, все ж таки, узагальнивши їх основні риси, можна визначити акціонерну угоду як угоду акціонерів (потенційних акціонерів), яка визначає особливості реалізації їх корпоративних прав, у т. ч. права на управління товариством та порядку вирішення так званих патових ситуацій (у разі неможливості прийняття рішення загальними зборами через паритетність — 50:50 — голосів акціонерів із протилежними інтересами).

Якщо російський законодавець установлює значні обмеження щодо укладення таких угод (у т. ч. дотримання вимог закону та статуту товариства) (ст. 32-1 Закону РФ «Про акціонерні товариства») і це підтримується правовою доктриною, то американський варіант акціонерної угоди дозволяє це робити в певних межах з обов'язковим забезпеченням поінформованості наявних та потенційних акціонерів про таку угоду (стаття 7.32 Модельного закону «Про підприємницьку корпорацію»).

З огляду на специфіку ДПП і придатність акціонерної форми для реалізації проектів ДПП, із прийняттям Закону про ДПП доцільно було б внести відповідні зміни і в Закон «Про акціонерні товариства», передбачивши можливість установлення особливих вимог до договору засновників як учасників ДПП (щодо його змісту та строку дії), договору акціонерів за участю державного та приватного партнерів (у разі, якщо в рамках ДПП використовується вже наявне акціонерне товариство, акціонерами якого є державний та приватний партнери) [8].

Разом із тим, установа відносин ДПП у такому випадку має накладати свій відбиток на договір засновників (щодо його дії протягом усього строку існування партнерства), закріплення за засновниками-партнерами додаткових обов'язків, пов'язаних із партнерством (бути держателями пакетів акцій, розмір яких визначається в засновницькому договорі, протягом усього строку дії партнерства; забезпечувати свою частину реалізації проекту в межах ДПП; вчасно попереджувати про обставини, які свідчать про їх неспроможність реалізувати свою частину проекту), до статуту товариства (щодо мети його створення та діяльності; наявності угоди ДПП та її обов'язкового врахування при прийнятті товариством рішень, що прямо чи опосередковано впливають на реалізацію проектів ДПП, та ін.), а також передбачити додаткові підстави припинення такого товариства, зокрема в разі невиконання партнерами чи одним із них (як акціонерами товариства) своїх обов'язків у межах ДПП, що негативно позначається на реалізації інвестиційних проектів, або їх неспроможність виконувати такі обов'язки, що виявляється в процесі реалізації проектів ДПП.

Окремої уваги заслуговує договір ДПП як основна угода його сторін щодо встановлення відносин ДПП та укладення в межах партнерства інших договорів, спрямованих на забезпечення реалізації проектів ДПП.

Так, Законом про ДПП (ст. 5) передбачена договірна форма ДПП з визначенням відкритого переліку договорів (концесії, про розподіл продукції, про спільну діяльність, про державні закупівлі та ін.), але без встановлення вимог до договорів такого партнерства [2].

Разом із тим, в акті Уряду, що визначає порядок проведення конкурсу з визначення приватного партнера для здійснення ДПП закріплено положення про обов'язковість зазначення в рішенні про проведення конкурсу з визначення приватного партнера змісту істотних умов договору, в тому числі визначених за результатами проведення аналізу ефективності здійснення державно-приватного партнерства (п. 6), а також переліку істотних умов такого договору (п. 7): найменування державного партнера та об'єкта державно-приватного партнерства; зобов'язання сторін, у тому числі обсяг і форма фінансової участі державного та приватного партнерів у здійсненні зазначеного партнерства; перелік, обсяги і строки виконання передбачених договором робіт; вимоги до якості товарів, робіт послуг, що виконуються згідно з договором; розподіл ризиків, виявлених за результатами проведення аналізу ефективності здійснення державно-приватного партнерства

між партнерами та форми управління такими ризиками; порядок та умови отримання переможцем конкурсу права на користування земельною ділянкою для здійснення державно-приватного партнерства (у разі необхідності); умови, розмір і порядок внесення платежів, якщо такі передбачено умовами здійснення зазначеного партнерства; порядок та умови розподілу між сторонами договору про партнерство доходу та/або продукції, якщо такий розподіл передбачено умовами здійснення зазначеного партнерства; вимоги щодо повернення після припинення дії договору про партнерство об'єкта державно-приватного партнерства та земельних ділянок, що надані для потреб, пов'язаних із здійсненням такого партнерства; зобов'язання щодо відшкодування витрат на проведення аналізу ефективності здійснення державно-приватного партнерства та/або екологічної експертизи; умови внесення змін до договору про партнерство; відповідальність сторін за його невиконання; порядок розгляду спорів; строк дії договору про партнерство, дата, місце підписання та порядок набрання ним чинності.

Хоча підзаконний нормативно-правовий акт у цьому випадку заповнює прогалини Закону про ДПП, але істотні умови договору ДПП мають установлюватися на рівні закону. Це також стосується наслідків недотримання вимог щодо таких умов (не лише недійсність договору, але й недійсність самого партнерства), основних засад відповідальності в разі невиконання/неналежного виконання сторонами зобов'язань за договором ДПП, наслідків для партнерства та його учасників на випадок подібних порушень, що мають залежати від добросовісності (чи навпаки) зазначених осіб. Орієнтиром для запровадження подібного регулювання можуть бути закони про публічно-приватне партнерство таких країн, як Словенія, Латвія, Хорватія та інших, із досить ґрунтовними положеннями щодо угод партнерства.

Пропонується також у Законі України «Про акціонерні товариства» більш ґрунтовно врегулювати відносини, пов'язані з угодами акціонерів, зокрема:

- закріпити в ст. 2 поняття акціонерної угоди як договору між засновниками, акціонерами та/або ймовірними акціонерами (особами, які підписалися на акції додаткового випуску (додаткові акції), виявили бажання придбати в товариства викуплені ним акції власних емісій), спрямованого на визначення особливостей реалізації сторонами договору корпоративних прав;

- визначити: (1) відкрите коло відносин, що можуть регулюватися такою угодою; (2) форму угоди — повна письмова; (3) умови її дійсності: відсутність суперечностей із законодавством, статутом товариства, а також дотримання добросовісності при укладенні такої угоди, тобто уникнення зловживання сторонами угоди своїми правами, наприклад, на шкоду міноритарним акціонерам, за винятком передбачених законом випадків, зокрема укладення таких угод у межах ДПП; (4) форми відповідальності, що можуть застосовуватися до порушників умов акціонерної угоди, і можливість судового захисту інтересів сторін договору в разі невиконання учасником/учасниками договірних відносин своїх зобов'язань за такою угодою; (5) наслідки для товариства в разі укладення, невиконання чи припинення/розірвання акціонерної угоди; (6) підстави припинення акціонерної угоди; (7) наслідки відчуження стороною угоди своїх акцій і, відповідно, перехід до набувача акцій прав та обов'язків за такою угодою; (8) види акціонерних угод за суб'єктивним складом: акціонерні угоди засновників (не повинні включати згадані в ч. 3 ст. 9 Закону «Про акціонерні товариства» обмеження щодо строку дії засновницького договору), акціонерні угоди власників акцій, акціонерні угоди за участю потенційних акціонерів (осіб, які підписалися на акції або які їх набувають у акціонерного товариства, що продає раніше викуплені в акціонерів акції); (9) можливість визначення спеціальними законами особливих вимог до акціонерних угод у разі їх застосування в межах ДПП при реалізації пріоритетних інвестиційно-інноваційних проєктів, що фінансуються державою, в акціонерних товариствах зі значною (скажімо, понад 25 %) часткою держави тощо [8].

Законодавцєві також слід урахувати і складність системи органів, що здійснюють державне регулювання відносин ДПП, адже крім спеціально-уповноваженого органу з питань ДПП — Мінекономрозвитку України низку повноважень має Державне агентство з інвестицій та управління національними проєктами України, а в разі встановлення відносин ДПП у певних галузях економіки на певних товарних ринках — органи, що ними опікуються (Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку — при використанні акціонерного товариства за інституційного ДПП, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства — щодо проєк-

тів ДПП, які передбачають будівництво та/або реновацію будівель та споруд, їх комплексів тощо) і в більшості випадків — антимонопольні органи, оскільки відносини ДПП зазвичай позначаються на стані економічної конкуренції. Отже, в Законі про ДПП слід закріпити (з критичним використанням зарубіжного досвіду) технології співпраці (а) органів, що здійснюють державне регулювання відносин ДПП, (б) партнерів — публічних (Української держави, Автономної Республіки Крим — в особі уповноважених органів, територіальних громад в особі органів місцевого самоврядування, іноземних держав у разі їх залучення до партнерства) та приватних (суб'єктів підприємства — як вітчизняних, так і іноземних, а в разі встановлення відносин ДПП для реалізації інвестиційно-інноваційних проектів у сферах охорони здоров'я, культури, спорту тощо, — також і відповідних організацій). При цьому слід визначити рівні та органи державного регулювання відносин ДПП, їх основні повноваження у сфері ДПП і порядок координації діяльності зазначених органів, їх відповідальність за невиконання/неналежне виконання покладених на них функцій щодо ДПП.

Ефективність технологій управління ДПП залежить від визначення на рівні Закону про ДПП основних засад такого управління, а на рівні договору — врахування специфіки відносин певного ДПП (складу учасників — партнерів; спрямованості та вартості проектів ДПП; залучення до їх реалізації виконавців, що не є партнерами ДПП; галузей та сфер економіки, задіяних у реалізації проектів ДПП, тощо). Тому доцільно на рівні акта Уряду закріпити примірну угоду ДПП (із зазначенням у Законі про ДПП такого повноваження Кабінету Міністрів України та право сторін ДПП включити до угоди, що опосередковує відповідні відносини ДПП, додаткові положення, що віддзеркалюють специфіку відносин партнерства), а також передбачити відкритість (як загальне правило) інформації про угоди ДПП (з огляду на участь у них носіїв публічних інтересів та використання ресурсів загальнодержавного та/або регіонального значення). Публічність (інформаційна відкритість) ДПП має створити певний кордон для корупційних зловживань на етапі встановлення відносин ДПП і реалізації проектів такого партнерства та, відповідно, сприяти їх реальній соціальній орієнтації, що є однією з найбільш характерних ознак ДПП і свідчить про посилення публічних засад у сучасній економіці та її правовому забезпеченні.

Подібні заходи, з одного боку, забезпечать ґрунтовність регулювання відносин ДПП на рівні закону та дозволять розширити межі

використання такого партнерства за рахунок корпоративної його форми, а з другого — запровадять правові механізми щодо попередження зловживань із боку учасників ДПП, забезпечивши тим самим більшу ефективність партнерства за участю держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад та приватних інвесторів, і в цілому створять правові умови для започаткування ДПП різних форм (договірної, корпоративної) та моделей реалізації проектів такого партнерства з дотриманням при цьому пріоритету суспільних інтересів.

На рівні Господарського кодексу також доцільно визначити основні засади ДПП (гл. 2), а також особливості використання для встановлення відносин ДПП договірної (глави 20, 40) та корпоративної (гл. 9) форм партнерства.

На теоретично-правовому рівні, попри появу низки серйозних наукових праць (включаючи й захищені в 2010–2011 роках кандидатські дисертації), потребують ґрунтовного дослідження позитивні та негативні сторони ДПП, визначення та обґрунтування оптимальних вимог до ДПП, форм та моделей останнього, прогнозування можливих шляхів розвитку ДПП та, відповідно, шляхів удосконалення правового регулювання відносин, що складаються в процесі започаткування ДПП, реалізації його проектів, припинення ДПП та застосування інноваційних організаційно-господарських технологій, що забезпечать ефективність такого партнерства для економіки країни та інших сфер життя суспільства.

Література

1. *Господарський кодекс України* [Текст] : затв. від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11. — Ст. 462.
2. *Про державно-приватне партнерство* [Текст] : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2404-VI // Офіційний вісник України. — 2010. — № 58. — Ст. 1988.
3. *Про засади внутрішньої і зовнішньої політики* [Текст] : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI // Офіційний вісник України. — 2010. — № 55. — Ст. 1840.
4. *Про схвалення Концепції розвитку державно-приватного партнерства у житлово-комунальному господарстві* [Текст] : розпо-

-
- рядження КМУ від 16 вересня 2009 р. № р1184-р // Офіційний вісник України. — 2009. — № 78. — Ст. 2650.
5. *Про схвалення* Прогнозу показників зведеного бюджету України за основними видами доходів, видатків і фінансування на 2011–2013 роки [Текст] : Постанова КМУ від 12 вересня 2009 р. № 988 // Офіційний вісник України. — 2009. — № 72. — Ст. 2483.
  6. *Про Міністерство* економічного розвитку і торгівлі України [Текст] : Указ Президента України від 31 травня 2011 року № 634/2011 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 41. — Ст. 1666.
  7. *Проект* Інноваційного кодексу України. — Х.: Право, 2011. — 136 с. — П79 (Серія «Інноваційне суспільство і розвиток законодавства»).
  8. *Про акціонерні товариства* [Текст] : Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI // Офіційний вісник України. — 2008. — № 81. — Ст. 2727.

Розділ 4

СУТНІСТЬ ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

4.1. Поняття інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства

Сільське господарство є однією з найважливіших галузей національної економіки, що виробляє унікальну й незамінну сільськогосподарську продукцію. Незважаючи на те, що впродовж майже 20-ти років уживаються заходи для його реформування, аграрна галузь економіки поки що не вийшла на належний рівень функціонування. Такий стан речей зумовлений багатьма чинниками, одним з яких є відсутність достатніх інвестицій у сільськогосподарське виробництво. Негативно впливає, крім іншого, і неналежне правове регулювання інвестування сільського господарства.

З огляду на це вивчення поняття та сутності інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства має важливе як теоретичне (для подальшого вдосконалення теорії аграрного права), так і практичне (для вирішення правозастосовних проблем) значення. Хоча деякі науковці вже зверталися до характеристики сутності інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства [1], на сьогодні існує потреба в їх додатковому розгляді.

Інвестиційні відносини, що виникають у сфері сільського господарства, є різновидом суспільних відносин. Зрозуміло, що ці відносини пов'язані з інвестиціями, які згідно зі ст. 1 Закону України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. № 1560-ХІІ визначаються як усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект.

Унаслідок урегулювання нормами права названі відносини набувають форми правових, або ж правовідносин. У теорії права традиційним уважається визначення правовідносин як суспільних відносин,

4.1. Поняття інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства

урегульованих нормами права. Звідси й інвестиційними правовідносинами можна вважати відповідні суспільні відносини, урегульовані нормами права.

Для з'ясування сутності інвестиційних правовідносин, уважаємо, слід звернутися до характеристики елементів їх складу. Останніми, як відомо, виступають їх суб'єкти, об'єкти і зміст.

Щодо суб'єктів інвестиційних правовідносин, то в ст. 5 Закону України «Про інвестиційну діяльність» вони визначаються як інвестори та учасники, якими можуть бути громадяни і юридичні особи України та іноземних держав, а також держави.

При цьому інвесторами вважаються суб'єкти інвестиційної діяльності, які приймають рішення про вкладення власних, позичкових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. Учасниками інвестиційної діяльності можуть бути громадяни та юридичні особи України, інших держав, які забезпечують реалізацію інвестицій як виконавці замовлень або на підставі доручення інвестора.

В аграрно-правовій літературі зазначається, що суб'єктами інвестиційних правовідносин, які вкладають інвестиції в сільське господарство, є держава, органи законодавчої і виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, іноземні держави, вітчизняні та іноземні юридичні особи, які зацікавлені в розвитку сільського господарства [2, с. 28].

До суб'єктів (учасників) інвестиційних відносин, які використовують інвестиції, належать виробники сільськогосподарської продукції. Звісно, передусім йдеться про сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм — сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства, аграрні господарські товариства, приватні, державні й комунальні сільськогосподарські підприємства. Проте не виключеним є використання інвестицій у сільському господарстві й фізичними особами, зокрема суб'єктами господарювання.

Об'єктами інвестиційної діяльності ст. 4 Закону України «Про інвестиційну діяльність» визначає будь-яке майно, в тому числі основні фонди та оборотні кошти в усіх галузях і сферах народного господарства, цінні папери, цільові грошові вклади, науково-технічну продукцію, інтелектуальні цінності, інші об'єкти власності, а також майнові права. Тому можна погодитися з В. І. Семчиком, який зазначає, що в галузі АПК об'єктами інвестиційної діяльності можуть бути: будь-яке майно, земельні ділянки, основні виробничі фонди, призначені для виробництва сільськогосподарської продукції та її первинної переробки, зберігання, транспортування й реалізації виробленої продук-

ції, науково-технічні досягнення, прогресивні технології, паливні та енергетичні ресурси, хімічні засоби захисту рослин і тварин, підвищення родючості ґрунтів, кошти, праця робітників і спеціалістів сільського господарства [2, с. 31].

Змістом інвестиційних правовідносин є права та обов'язки їх суб'єктів. З аналізу ст. 7 Закону України «Про інвестиційну діяльність» випливає, що суб'єкти інвестиційної діяльності, у тому числі й у сфері сільського господарства, теж мають такі права. Так, інвестори мають право: (а) розміщувати інвестиції в будь-які об'єкти, крім тих, інвестування в які заборонено або обмежено актами законодавства України; (б) самостійно визначати цілі, напрями, види й обсяги інвестицій, залучати для їх реалізації на договірній основі будь-яких учасників інвестиційної діяльності, у тому числі шляхом організації конкурсів і торгів; (в) передавати права володіння, користування й розпорядження інвестиціями, а також результатами їх здійснення іншим громадянам та юридичним особам у порядку, встановленому законом; (г) залучати кошти у вигляді кредитів, випуску в установленому законодавством порядку цінних паперів і позик; (ґ) використовувати своє майно для забезпечення зобов'язань; (д) володіти, користуватися і розпоряджатися об'єктами та результатами інвестицій, включаючи реінвестиції та торговельні операції на території України, відповідно до законодавчих актів України; (е) придбавати необхідне майно в громадян і юридичних осіб безпосередньо або через посередників за цінами й на умовах, що визначаються за домовленістю сторін, якщо це не суперечить законодавству України, без обмеження за обсягом і номенклатурою. Отже, як бачимо, розглядувана стаття Закону України «Про інвестиційну діяльність» закріпила права лише таких суб'єктів інвестиційних відносин, як інвестори.

Уважаємо, що учасники інвестиційних відносин, які використовують інвестиції (у нашому випадку сільськогосподарські товаровиробники), мають право на отримання від інвестора інвестицій, а також — права володіння, користування й розпорядження інвестиціями та результатами їх здійснення.

Обов'язки суб'єктів інвестиційної діяльності визначені в ст. 8 Закону України «Про інвестиційну діяльність». Так, інвестор зобов'язаний: (а) подати фінансовим органам декларацію про обсяги і джерела здійснюваних ним інвестицій; (б) одержати дозвіл на виконання будівельних робіт у випадках та порядку, встановлених Законом України «Про регулювання містобудівної діяльності»; (в) одержати позитивний

4.1. Поняття інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства

комплексний висновок державної експертизи щодо додержання в інвестиційних програмах та проектах будівництва чинних нормативів із питань санітарного й епідемічного благополуччя населення, екології, охорони праці, енергозбереження, пожежної безпеки, міцності, надійності та необхідної довговічності будинків і споруд, а також архітектурних вимог, за винятком об'єктів цивільного та виробничого призначення, для затвердження проектів будівництва яких комплексний висновок державної експертизи не є обов'язковим.

Усі суб'єкти інвестиційної діяльності й відповідних інвестиційних правовідносин зобов'язані: (а) додержувати державних норм і стандартів, порядок встановлення яких визначається законодавством України; (б) виконувати вимоги державних органів і посадових осіб, що пред'являються в межах їх компетенції; (в) подавати в установленому порядку бухгалтерську і статистичну звітність; (г) не допускати недобросовісної конкуренції і виконувати вимоги законодавства про захист економічної конкуренції; (д) сплачувати податки, збори (обов'язкові платежі) в розмірах та в порядку, визначених законами України; (е) одержати відповідну ліцензію для проведення господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню.

Виникають інвестиційні правовідносини на підставі певних юридичних фактів. Так, ч. 1 ст. 9 Закону України «Про інвестиційну діяльність» визначає те, що основним правовим документом, який регулює взаємовідносини між суб'єктами інвестиційної діяльності, є договір (угода). Укладення договорів, вибір партнерів, визначення зобов'язань, будь-яких інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству України, є виключною компетенцією суб'єктів інвестиційної діяльності.

Характерними підставами виникнення інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства є такі юридичні факти, як вчинення відповідного правочину щодо інвестування (укладення інвестиційного договору, контракту), а також передача відповідного майна до статутного капіталу суб'єктів аграрного господарювання.

Звідси в спеціальній літературі цілком обґрунтовано називаються такі основні риси інвестиційних правовідносин у сфері сільськогосподарства: це певний вид суспільних відносин, урегульованих нормами права (аграрного та інших галузей); вони мають комплексний характер; виникають, змінюються та припиняються у сфері сільськогосподарського виробництва; мають специфічний суб'єктний склад [3, с. 7].

Наведене щодо елементів складу інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства та їх особливостей дозволяє розглянути їх поняття. Так, наприклад, Я. М. Грущинський визначає агроінвестиційні правовідносини як урегульований нормами аграрного та інших галузей права комплекс суспільних відносин, що виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками та іншими суб'єктами господарювання на підставі юридичних фактів (укладення агроінвестиційних договорів, формування статутних капіталів (фондів) суб'єктів підприємництва), здійснення спільної діяльності щодо реалізації інвестицій у сільськогосподарському виробництві з метою отримання прибутку або досягнення певного соціального ефекту [3, с. 4]. Щодо наведеної дефініції, зазначимо, що в ній безпідставно відсутня вказівка на об'єкти інвестиційної діяльності у сфері сільського господарства, а також на зміст відповідних інвестиційних правовідносин. Уважаємо також те, що потребує додаткової аргументації вживання терміна «агроінвестиційні правовідносини».

Отже, інвестиційна діяльність у сфері сільського господарства та відповідні інвестиційні правовідносини мають свою специфіку та особливості. Останні проявляються в існуванні специфічних суб'єктів, між якими вони виникають, об'єктів інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства, особливих правах та обов'язках їх учасників, а також специфічних юридичних фактах, що викликають до життя вказані правовідносини.

Інвестиційні правовідносини у сфері сільського господарства можна визначити як урегульований нормами права (аграрного та інших галузей) комплекс суспільних відносин, що виникають на підставі юридичних фактів (учинення правочинів щодо інвестування, передача відповідного майна до статутного капіталу суб'єктів аграрного господарювання) між сільськогосподарськими товаровиробниками та інвесторами з приводу певних об'єктів (майна, земельних ділянок, основних виробничих фондів, призначених для виробництва сільськогосподарської продукції та її первинної переробки, зберігання, транспортування і реалізації виробленої продукції, коштів, праці робітників і спеціалістів сільського господарства, науково-технічних досягнень, прогресивних технологій, паливних та енергетичних ресурсів, хімічних засобів захисту рослин і тварин, підвищення родючості ґрунтів), змістом яких є права й обов'язки їх учасників у сфері сільськогосподарського виробництва, що здійснюються з метою отримання прибутку або досягнення певного соціального ефекту.

4.2. Характеристика правового регулювання інвестиційних відносин у сфері сільського господарства

Інвестиційні відносини, тобто відносини, що виникають із приводу майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект, складаються в різних сферах економіки України, не є винятком і сільське господарство. Оскільки вкладення інвестицій у вказану сферу має першочергове та пріоритетне значення з огляду на незамінність вироблюваної сільськогосподарської продукції, то характеристика питань правового регулювання інвестиційних відносин саме у сфері сільського господарства має важливе як теоретичне, так і практичне значення.

У працях учених-юристів правові питання інвестиційного розвитку сільського господарства висвітлені поки що недостатньо. Існують дослідження лише окремих аспектів правової регламентації вкладення інвестицій у сільське господарство, зокрема, стосовно договорів на використання науково-технічної продукції в сільському господарстві та інноваційно-інвестиційних напрямків розвитку економіки сільськогосподарського землекористування [4], залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села [5]. І навіть незважаючи на видання колективної монографії «Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання» [2], а також проведене дисертаційне дослідження Я. М. Грушинським на тему «Правове регулювання агроінвестиційної діяльності в Україні» [3], питання інвестування в сільське господарство, а також правової регламентації відповідних відносин за законодавством України охарактеризовані в юридичній літературі все ще недостатньо.

Відзначимо, що Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. № 1560-ХІІ, який визначає загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності на території України і спрямований на забезпечення рівного захисту прав, інтересів і майна суб'єктів інвестиційної діяльності незалежно від форм власності, а також на ефективне інвестування народного господарства України, розвиток міжнародного економічного співробітництва та інтеграції, майже не містить окремих приписів щодо особливостей інвестиційної діяльності у сфері сільського господарства. Закон визначає поняття інвестицій та інвестиційної діяльності, об'єктів і

суб'єктів названої діяльності, права й обов'язки суб'єктів інвестиційної діяльності, гарантії прав названих суб'єктів, заходи державного регулювання інвестиційної діяльності та ін.

Зокрема, у ст. 11 розглядуваного Закону зазначається, що державне регулювання інвестиційної діяльності здійснюється з метою реалізації економічної, науково-технічної та соціальної політики. Воно визначається показниками економічного й соціального розвитку України, республіканськими і регіональними програмами розвитку народного господарства, республіканським і місцевими бюджетами, передбачуваними в них обсягами державного фінансування інвестиційної діяльності. При цьому створюються пільгові умови інвесторам, що здійснюють інвестиційну діяльність у найбільш важливих для задоволення суспільних потреб напрямках, насамперед соціальній сфері, технічному і технологічному вдосконаленні виробництва, створенні нових робочих місць для громадян, які потребують соціального захисту, впровадженні відкриттів і винаходів, в агропромисловому комплексі, в реалізації програм ліквідації наслідків Чорнобильської аварії, у виробництві будівельних матеріалів, у галузі освіти, культури, охорони культурної спадщини, охорони навколишнього середовища і здоров'я. Отже, як бачимо, для інвесторів в агропромисловому комплексі державою передбачено пільгові умови.

Зазначимо, що на виконання наявних законодавчих приписів щодо інвестування у сферу сільського господарства України було прийнято низку підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, можна назвати такі постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Державної програми розвитку виробництва вітчизняних малолітражних дизельних двигунів та силових і енергетичних установок для агропромислового комплексу на 2006–2010 роки» від 7 червня 2006 р. № 798, «Про затвердження Державної програми розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу на 2007–2010 роки» від 26 вересня 2007 р. № 1181, «Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для здешевлення кредитів, фінансування інвестиційних проектів та підтримки окремих проектів в агропромисловому комплексі» від 13 травня 2009 р. № 463, «Про затвердження Порядку проведення державних випробувань, державної реєстрації та перереєстрації, видання переліків пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні» від 4 березня 1996 р. № 295, «Про затвердження Порядку етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіко-

4.2. Характеристика правового регулювання інвестиційних відносин у сфері...

вані організми або вироблені з їх використанням та вводяться в обіг» від 13 травня 2009 р. № 468 та ін. Названі нормативні акти передбачають для здійснення відповідних заходів у сфері сільського господарства залучення певної кількості державних інвестиційних ресурсів.

Важливі положення в аспекті нашого дослідження вміщено в Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, що була затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158. Відповідно до названого документа, в Україні має сформуватися інвестиційно-інноваційна модель розвитку сільського господарства, що зумовлено посиленням конкурентної боротьби на ринку сільськогосподарської продукції та інтеграції України в міжнародний економічний простір.

Формування зазначеної моделі забезпечується, зокрема, шляхом: (а) розроблення та виконання державних, регіональних та інших програм розвитку галузі; (б) досягнення випереджувальних темпів приросту інвестицій за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел; (в) розвитку ринку інноваційної продукції; (г) створення інноваційних парків на базі наявних аграрних науково-дослідних установ та навчальних закладів; (г) формування інвестиційної підтримки фермерських господарств із першочерговим її спрямуванням на реалізацію інноваційних проектів; (д) використання на конкурсних засадах бюджетних коштів для інвестиційних проектів соціально-економічного розвитку села; (е) спрямування однієї третини надходжень до дорожніх фондів на інноваційний розвиток шляхової мережі в сільській місцевості; (є) створення економічних умов для розвитку органічного землеробства; (ж) надання переваги сільськогосподарським товаровиробникам у процесі конкурентного відбору інноваційних проектів для їх фінансової підтримки за рахунок коштів держави та ін. Передбачається, що здійснення заходів, спрямованих на формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку сільського господарства, забезпечить надходження близько 20 млрд гривень інвестицій у галузь із 2015 року.

У розглядуваній Державній програмі одним із заходів, що може сприяти залученню інвестицій в аграрний сектор, названо формування ринку земель сільськогосподарського призначення. З приводу необхідності запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення як сукупності правовідносин щодо обігу відповідних земельних ділянок дискусії тривають не один рік. Проте вже є очевидним, що саме обіг земель сільськогосподарського призначення, мож-

лівість передавання названих земель в іпотеку, може бути потужним фактором залучення інвестицій (у тому числі й іноземних) до сфери сільського господарства.

Державною програмою також передбачено (а) удосконалити систему лізингу сільськогосподарської техніки та обладнання, розширити обсяги підтримки державних лізингових компаній, активізувати лізингову діяльність інших фінансових установ і машинобудівних підприємств, створити сприятливі умови для широкого залучення вітчизняних та іноземних інвестицій; (б) сприяти залученню іноземних інвестицій для забезпечення впровадження сучасних технологій, менеджменту, розвитку кооперації та вертикальної інтеграції, підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринку; (в) створити умови для залучення до аграрного сектору прямих іноземних інвестицій і кредитних ресурсів із метою розвитку аграрного виробництва та сприяння розвитку сільської місцевості, започаткування спільних інвестиційних проектів.

У 2011 році Кабінетом Міністрів України було також затверджено Програму розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні [6]. Цією Програмою визначено те, що базовими галузями економіки, в яких реалізуються інвестиційні та інноваційні проекти, є, зокрема, агропромисловий комплекс, а пріоритетами розвитку названих базових галузей економіки є: виробництво, перероблення та зберігання сільськогосподарської продукції, виробництво альтернативних джерел енергії, сільськогосподарської техніки.

Отже, вважаємо, у законодавстві України, у тому числі й аграрному, наявна певна сукупність правових норм, що регулюють інвестиційні відносини у сфері сільського господарства та визначають їх особливості.

На думку Я. М. Грущинського, зважаючи на те, що «агроінвестиційні відносини є однорідними за своїм змістом, регулюються нормами аграрного та інших галузей права, вони можуть бути об'єднані в окремий інститут аграрного права, який є комплексним за своєю природою» [3, с. 6]. Із приводу наведеного міркування зазначимо, що, відповідно до положень загальної теорії права, інститутом права є система відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних відносин. Інститут права — необхідна ланка в цілісній системі права. Головне призначення інститутів права — у межах своєї групи однорідних

4.3. Об'єкти інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства

суспільних відносин забезпечити суцільне, відносно закінчене регулювання [7, с. 248, 249].

Слід указати, що в аграрному праві виділяється певна система правових інститутів, до яких дослідники пропонують відносити, наприклад, інститути правового регулювання агроінноваційної діяльності [8, с. 9], аграрних бірж, відповідальності за порушення аграрного законодавства, якості сільськогосподарської продукції, продовольчої безпеки населення, аграрного ринку, кредитування сільського господарства України, бюджетного фінансування АПК України [9, с. 125]. Проте, на наше переконання, про формування того чи іншого правового інституту в аграрному праві слід вести мову передусім при існуванні відповідних аграрно-правових норм, закріплених на рівні закону. Такі норми мають становити основу відповідного правового інституту, бути його серцевиною, навколо якої об'єднуються норми права, вміщені в інших нормативно-правових актах, зокрема підзаконних.

З огляду на викладене навряд чи можна стверджувати те, що існує такий галузевий інститут саме аграрного права як інститут агроінвестиційної діяльності. У чинному аграрному законодавстві України закріплюється певна сукупність правових норм, що визначають особливості інвестиційних відносин та інвестиційної діяльності у сфері сільського господарства, але вони належать до різних галузей права. Отже, інститут правового регулювання інвестиційних відносин має міжгалузевий характер, а нормами аграрного права здійснюється спеціалізація правового регулювання суспільних інвестиційних відносин у сфері сільського господарства.

4.3. Об'єкти інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства

Наукові дослідження правових проблем інвестування у сферу сільського господарства є нечисленними, а праці, присвячені саме об'єктам інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства, взагалі відсутні. Зважаючи на це, необхідно схарактеризувати об'єкти інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства й дати їх класифікацію.

У ст. 4 Закону України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. № 1560-ХІІ, що визначає загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності на території України,

указано, що об'єктами інвестиційної діяльності може бути будь-яке майно, в тому числі основні фонди й оборотні кошти в усіх галузях та сферах народного господарства, а також цінні папери, цільові грошові вклади, науково-технічна продукція, інтелектуальні цінності, інші об'єкти власності, а також майнові права. Отже, як бачимо, законодавець закріплює дещо ширше коло об'єктів інвестування, що безпосередньо торкається і сфери сільського господарства.

З аналізу зазначеного законодавчого припису науковці роблять висновок про те, що об'єктами інвестиційних правовідносин, по-перше, є інвестиції, тобто майно, у тому числі основні фонди та оборотні кошти, якікладаються у сільськогосподарське виробництво. До оборотних коштів належать: цільові грошові внески, цінні папери, науково-технічна продукція, об'єкти інтелектуальної власності, менеджмент (управлінська діяльність). По-друге, об'єктом інвестиційних правовідносин є сфера підприємницької діяльності, в розвиток якоїкладаються інвестиції. Такими об'єктами в сільському господарстві можуть бути: сільськогосподарське виробництво — рослинництво і тваринництво, виробництво, закупівля сільськогосподарської техніки, транспорт, підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, її зберігання, транспортування і реалізації [3, с. 7].

Щодо характеристики названих об'єктів, то, наприклад, В. І. Семчик зазначає, що в галузі АПК об'єктами інвестиційної діяльності можуть бути: будь-яке майно, земельні ділянки, основні виробничі фонди, призначені для виробництва сільськогосподарської продукції та її первинної переробки, зберігання, транспортування і реалізації виробленої продукції, науково-технічні досягнення, прогресивні технології, паливні та енергетичні ресурси, хімічні засоби захисту рослин і тварин, підвищення родючості ґрунтів, кошти, праця робітників і спеціалістів сільського господарства [2, с. 31]. Охарактеризуємо названі об'єкти детальніше.

З приводу майна як об'єкта інвестиційних правовідносин зазначимо, що відповідно до ч. 1 ст. 190 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. № 435-IV майном вважаються: окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Свого часу В. М. Єрмоленко цілком слушно запропонував застосування терміна «майно сільськогосподарського призначення», яке науковець порівняно з іншим майном вирізняє за низкою специфічних ознак: (а) застосовується тільки в сільськогосподарському виробничому процесі; (б) неможливо перепрофілювати для інших видів господарської діяльності в пер-

4.3. Об'єкти інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства

вісному, незмінному вигляді; (в) проектується спеціалізованими конструкторськими бюро й проектно-кошторисними відділами; (г) випускається спеціалізованими виробниками; (г) підлягає обов'язковій сертифікації чи експертизі як сільськогосподарське [10, с. 170]. Зрозуміло, що до такого майна належить сільськогосподарська техніка, що використовується в рослинництві й тваринництві. Вважаємо, що наведені ознаки дозволяють досить чітко виокремити особливі майнові об'єкти (майно сільськогосподарського призначення) інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства серед інших об'єктів.

Звісно, інвестувати у сфері сільського господарства можна і в інше майно, що не належить до сільськогосподарського, а також в основні виробничі фонди (тобто засоби праці, які багаторазово беруть участь у виробничих процесах, зберігають при цьому натуральну форму, поступово, в міру зношування переносять свою вартість на вартість виготовленої продукції та служать більше одного року), призначені для виробництва сільськогосподарської продукції та її первинної переробки, зберігання, транспортування і реалізації виробленої продукції, а також шляхом надання коштів як інвестицій.

Отже, майно як об'єкт інвестиційних правовідносин узагальнено можна схарактеризувати як певні матеріальні цінності й кошти, які вкладаються інвесторами та використовуються учасниками в процесі інвестиційної діяльності й спрямовуються на виробництво продукції і розвиток певної галузі економіки з метою отримання прибутку чи певного соціального результату [2, с. 31].

Інвестувати можна також і в майнові права у сфері сільськогосподарського виробництва. Це можуть бути права користування певними майновими об'єктами, природними ресурсами або ж навіть і право на майновий пай. Тому й майнові права слід вважати об'єктами інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства.

Одним із найважливіших інвестиційних об'єктів у сфері сільського господарства є земельні ділянки, і насамперед сільськогосподарського призначення. За твердженнями фахівців, землі аграрного сектору України оцінюються в грошовому еквіваленті в сумі понад 100 млрд дол. США. І саме ринкова вартість землі є основним засобом «протягування» інвестицій, у тому числі й іноземних, у сферу сільськогосподарського виробництва. Найбільше іноземних інвестицій у сферу сільськогосподарського виробництва — понад 40 дол. США на 1 га сільськогосподарських угідь — змогли залучити країни з найглибши-

ми ринковими перетвореннями в аграрному секторі економіки (Естонія, Литва, Латвія). Рівень же таких інвестицій в Україні у розрахунок на 1 га сільськогосподарських угідь становить близько 19 дол. США [11, с. 131]. Як ж заходи слід ужити для підвищення інвестиційної привабливості земель сільськогосподарського призначення?

На думку П. Ф. Кулиничча, в окресленій сфері необхідно: (а) запровадити систему організаційно-правових заходів щодо консолідації земель сільськогосподарського призначення; (б) створити Державну службу охорони ґрунтів; (в) вдосконалити правовий режим сільськогосподарських угідь із багаторічними насадженнями (садів, виноградників, хмільників тощо); (г) удосконалити правове регулювання меліорації земель [2, с. 114—137]. На наш погляд, до усього викладеного слід додати необхідність запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення, зокрема, з метою залучення інвестиційних ресурсів у вигляді грошей під заставу (іпотеку) таких земель.

Щодо такого об'єкта інвестування, як підвищення родючості ґрунтів, то він безпосередньо пов'язаний із використанням земель сільськогосподарського призначення і полягає не лише в дотриманні правил сівозмін, визначених у проекті землеустрою відповідного аграрного суб'єкта господарювання (як це передбачено Законом України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 р. № 858-IV та постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах» від 11 лютого 2010 р. № 164), а й у необхідності законодавчого закріплення пільг (передусім податкових) для тих товаровиробників, які інвестують у підвищення родючості ґрунтів.

Важливими об'єктами інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства є науково-технічні досягнення, прогресивні технології, тобто результати науково-технічної діяльності, селекційні досягнення (як у рослинництві, так і в тваринництві), що забезпечують прогресивний розвиток виробництва. До таких об'єктів інвестування, що є об'єктами права інтелектуальної власності певної особи, у сфері сільського господарства належать сорти сільськогосподарських рослин і породи сільськогосподарських тварин.

В аграрно-правовій літературі справедливо стверджується, що якщо проаналізувати зміст Цивільного кодексу України та Закону України «Про племінну справу у тваринництві», то можна зробити висновки про відсутність тотожності між визначенням суб'єкта права ін-

4.3. Об'єкти інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства

телектуальної власності та суб'єкта племінної справи у тваринництві. Зокрема, суб'єктами, що можуть володіти правами інтелектуальної власності на породу тварин можуть бути як автор, так й інші особи, які набули майнових прав інтелектуальної власності на породу тварин за договором чи законом [12, с. 403]. Більше того, спеціальне законодавство про винахідництво не визнає породу тварин винаходом, тому вона не підлягає процедурі патентування. На відміну від цього, згідно із ч. 1 ст. 3 Федерального Закону Російської Федерації «Про селекційні досягнення», підлягають патентуванню і селекційні досягнення. Частина 1 ст. 1003 Цивільного кодексу Республіки Білорусь передбачає, що права на нові породи тварин охороняються за умови видачі патенту. Слід погодитися з тим, що це свідчить про повну беззахисність власників селекційних досягнень у тваринництві на міжнародному ринку перед споживачами і селекціонерами-дослідниками тих країн, які поширили режим патентування на результати селекційної діяльності. Будь-який селекціонер зазначених країн може скористатися досягненнями українських колег, видати їх за свої власні, закріпивши права на них патентом. Наша країна змушена буде купувати по суті вітчизняні результати селекційної роботи [10, с. 207]. Зазначені проблеми також стримують інвестування в селекційні досягнення для їх запровадження в сільськогосподарське виробництво.

Серед об'єктів інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства слід назвати й різноманітні матеріально-технічні ресурси (паливні та енергетичні ресурси, хімічні засоби захисту рослин і тварин, насіння, добрива та ін.). Адже навіть за наявності земель сільськогосподарського призначення без наявних матеріально-технічних ресурсів виробництво сільськогосподарської продукції здійснювати неможливо.

Непересічне значення як об'єкт інвестування у сфері сільськогосподарського виробництва має праця робітників і спеціалістів сільського господарства. Адже безпосередньо завдяки фізичній активності названих осіб, їх навичкам, здібностям та вмінням, здатності до праці «приводяться в рух» землі сільськогосподарського призначення, наявне майно, матеріально-технічні ресурси з метою виробництва сільськогосподарської продукції.

Як вказує О. М. Браніцький, саме сьогодні, коли подальший розвиток науково-технічного потенціалу є чинником дедалі більшого використання досягнень науки в сільському господарстві, зростає необхідність у збільшенні використання праці спеціалістів

сільського господарства. Так, ураховуючи процеси реформування сільськогосподарських підприємств, необхідність нарощування обсягів виробництва, середньорічну плінність фахівців, заміщення вакантних посад та кількість осіб передпенсійного віку, розрахункова потреба в підготовці спеціалістів сільського господарства різних рівнів становить близько 50 тис. чол. на рік. Звідси слід запровадити сприятливий клімат для залучення інвестицій у трудові ресурси на селі, що дозволить отримати якісний результат — високоосвічених, висококваліфікованих селян [13].

Законодавство України містить і певні заборони щодо об'єктів інвестиційних правовідносин. Так, згідно із ч. 2 ст. 4 Закону України «Про інвестиційну діяльність» забороняється інвестування в об'єкти, створення і використання яких не відповідає вимогам санітарно-гігієнічних, радіаційних, екологічних, архітектурних та інших норм, установлених законодавством України, а також порушує права та інтереси громадян, юридичних осіб і держави, що охороняються законом.

Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 15 Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 р. № 1103-V забороняється промислове виробництво та введення в обіг генетично-модифікованих організмів, а також продукції, виробленої із застосуванням ГМО, до їх державної реєстрації, то й інвестувати в ці об'єкти до їх державної реєстрації не можна.

Проведене дослідження дозволяє підсумувати, що об'єктами інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства може виступати широке коло об'єктів, — будь-яке майно (у тому числі й майнові права), земельні ділянки, основні виробничі фонди, призначені для виробництва сільськогосподарської продукції та її первинної переробки, зберігання, транспортування і реалізації виробленої продукції, кошти, праця робітників і спеціалістів сільського господарства, науково-технічні досягнення, прогресивні технології, паливні та енергетичні ресурси, хімічні засоби захисту рослин і тварин, підвищення родючості ґрунтів.

Усі названі об'єкти інвестування залежно від їх сутнісних характеристик можна класифікувати на такі групи: (а) майно (у тому числі майно сільськогосподарського призначення, основні виробничі фонди, використовувані для виробництва сільськогосподарської продукції та її первинної переробки, зберігання, транспортування і

реалізації виробленої продукції, кошти, майнові права); (б) земельні ділянки (передусім сільськогосподарського призначення), а також підвищення родючості ґрунтів; (в) результати науково-технічного прогресу, селекційні досягнення (об'єкти права інтелектуальної власності, сорти сільськогосподарських рослин, породи сільськогосподарських тварин); (г) матеріально-технічні ресурси (паливні та енергетичні ресурси, хімічні засоби захисту рослин і тварин, насіння, добрива); (г) праця робітників і спеціалістів сільського господарства. Не можуть бути об'єктами інвестування у сфері сільського господарства, зокрема, генетично-модифіковані організми до їх державної реєстрації.

4.4. Суб'єкти інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства, їх права та обов'язки

Як уже зазначалося, інвестиційні правовідносини у сфері сільського господарства мають свою структуру, а їх елементами є об'єкти, суб'єкти й зміст (права й обов'язки учасників). Вивчення питання про суб'єктів інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства має важливе значення, оскільки безсуб'єктні правовідносини існувати взагалі не можуть.

Стосовно стану наукової розробки питання про суб'єктів інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства, то слід зазначити, що про таких суб'єктів згадувалося при загальній характеристиці названих правовідносин [14]. Але окремі дослідження саме суб'єктного складу інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства поки що не проводилися.

Стаття 5 Закону України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. № 1560-ХІІ визначає суб'єктів інвестиційної діяльності (а тому й відповідних правовідносин) як інвесторів і учасників, якими можуть бути громадяни і юридичні особи України та іноземних держав, а також держави. Отже, чітко виділяються дві групи суб'єктів — інвестори та учасники інвестиційних правовідносин.

У загальному розумінні інвесторами вважаються суб'єкти інвестиційної діяльності, які приймають рішення про вкладення власних, позичкових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. Інвестори можуть виступати в ролі вкладників, кредиторів, покупців, а також виконувати функції будь-якого учасника інвестиційної діяльності.

Учасниками інвестиційної діяльності можуть бути громадяни та юридичні особи України, інших держав, які забезпечують реалізацію інвестицій як виконавці замовлень або на підставі доручення інвестора.

В аграрно-правовій літературі зазначається, що суб'єктами інвестиційних правовідносин, які вкладають інвестиції в сільське господарство, є держава, органи законодавчої і виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, іноземні держави, вітчизняні та іноземні юридичні особи, які зацікавлені в розвитку сільського господарства [2, с. 28].

Держава як суб'єкт інвестиційних відносини в АПК здійснює правове регулювання, визначає інвестиційну, цінову, експортну, імпорتنу політику, правовий статус інвесторів, у тому числі вітчизняних та іноземних, безпосередньо виділяє на інвестування в АПК бюджетні кошти, встановлює форми, порядок та умови їх використання та контролю за виконанням, структуру органів виконавчої влади, які займаються інвестиціями в АПК, устанавлює їх повноваження, права та обов'язки, створює умови для розвитку аграрного і земельного ринків, вирішує питання щодо надання пільг як інвесторам, так і учасникам, насамперед виробникам сільськогосподарської продукції, забезпечує нормальний інвестиційний клімат, гарантії прав інвесторів і виробників продукції. Верховна рада України як законодавчий орган і суб'єкт інвестиційного права приймає закони, якими визначається інвестиційна політика країни, у тому числі в АПК, і якими регулюються інвестиційні відносини, що складаються в різних галузях економіки, закладає в Державному бюджеті України на відповідний рік розмір видатків для АПК та основні напрямки їх використання, в тому числі у сільське господарство, здійснює парламентський контроль за правильністю витрачання бюджетних коштів, виділених для інвестування сільського господарства [2, с. 28].

Кабінет Міністрів України як найвищий орган виконавчої влади забезпечує реалізацію інвестиційної політики в АПК, здійснює управління інвестиціями, використанням державних коштів, виділених у Державному бюджеті на розвиток АПК і сільського господарства. До суб'єктів інвестиційної діяльності, які вкладають інвестиції в розвиток сільського господарства, належать також банки та інвестиційні фонди (наприклад, Аграрний фонд, страховий фонд тощо); органи місцевого самоврядування; державні, комунальні та приватні юридичні особи; кредитні та інші фінансові установи [2, с. 29].

4.4. Суб'єкти інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства...

Отже, вважаємо, коло таких суб'єктів (учасників) інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства як інвесторів, є доволі широким й охоплює як органи державної влади, органи місцевого самоврядування, державні установи, так і приватних юридичних та фізичних осіб (у тому числі й іноземних).

До суб'єктів (учасників) інвестиційних правовідносин, які використовують інвестиції, належать виробники сільськогосподарської продукції. Вони можуть бути як інвесторами власних підприємств, так водночас і виробниками сільськогосподарської продукції.

Законодавчосільськогосподарськийтоваровиробниквизначається як фізична або юридична особа незалежно від форми власності та господарювання, в якій валовий доход, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та (або) поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди, за попередній звітний (податковий) рік перевищує 75 % загальної суми валового доходу (ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. № 469/97-ВР).

Зважаючи на це, суб'єктами інвестиційних правовідносин, які використовують інвестиції, є передусім сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм — сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства, аграрні господарські товариства, приватні, державні й комунальні сільськогосподарські підприємства. Проте не виключеним є використання інвестицій у сільському господарстві й фізичними особами, зокрема суб'єктами господарювання (приватними підприємцями).

Сільськогосподарський кооператив — це юридична особа, утворена фізичними та (або) юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності в сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу.

Фермерські господарства є формою підприємницької діяльності громадян зі створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону.

Аграрні господарські товариства функціонують переважно у формі акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю. Основною метою їх діяльності є виробництво сільськогосподарської продукції, її переробка й реалізація.

Приватні, державні й комунальні сільськогосподарські підприємства, незалежно від того, що вони створені на підставі різних форм власності, займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, її переробкою й реалізацією. Вони теж можуть бути суб'єктами (учасниками) інвестиційних правовідносин, які використовують інвестиції.

Окремо слід зупинитися на такому суб'єктові інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства, як аграрні холдингові компанії або ж агрохолдинги. Названі утворення останнім часом набули значного поширення у сфері сільського господарства, сьогодні вони є найбільшими користувачами земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Так, наприклад, агрохолдинг «Українські аграрні інвестиції» використовує 330 тис. га сільгоспугідь, підприємство ММК ім. Ілліча — 225 тис. га, агрохолдинг ДП «Нафком-Агро» — 200 тис. га, компанія «Миронівський хлібопродукт» — 180 тис. га, компанія «Астарта-Київ» — 165 тис. га [15].

Спеціального правового регулювання створення та діяльності агрохолдингів в Україні немає. Закон України «Про холдингові компанії в Україні» від 15 березня 2006 р. № 3528-IV визначає холдингову компанію як акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств. А холдинговий корпоративний пакет акцій (часток, паїв) становить собою пакет акцій (часток, паїв) корпоративного підприємства, який перевищує 50 відсотків чи становить величину, яка забезпечує право вирішального впливу на господарську діяльність корпоративного підприємства. Звідси аграрною холдинговою компанією (агрохолдингом) слід уважати акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше сільськогосподарських корпоративних підприємств.

Агрохолдинги можна вважати досить вдалою формою інтеграції й кооперування в сільському господарстві, оскільки вони не тільки об'єднують безпосередніх виробників аграрної продукції (сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства), але й мають у

своєму складі заготівельні, переробні, торговельні підприємства, що забезпечують замкнений цикл виробництва й переробки сільськогосподарської продукції, випуск напівфабрикатів і готової продукції, продуктів харчування, їх реалізацію споживачам. Агрохолдинги є активними учасниками інвестиційних правовідносин, що складаються у сфері сільського господарства, а значна їх частина є прикладом залучення іноземних інвестицій, адже їх активи утворені з використанням коштів іноземних інвесторів.

Однак слід указати і на наявні негативні наслідки діяльності агрохолдингів для розвитку українського села. Як зазначає заступник голови комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин С. Терещук, ефективність агрохолдингів може бути й вищою, а собівартість продукції в них нижча, бо землю обробляють спеціалізовані загони, не прив'язані до конкретного населеного пункту. Але земля в такому випадку стає лише виробничим полігоном без урахування інтересів тих, хто живе в конкретному селі. Краще було б, якби кожне підприємство діяло тільки в межах одного населеного пункту [16]. Отже, можна зробити висновок, що, незважаючи на привабливість та ефективність функціонування агрохолдингів у сфері сільського господарства, таку форму господарювання слід використовувати досить обережно, не забуваючи й про інші форми аграрних товаровиробників.

Продовжуючи характеристику суб'єктів інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства, зазначимо, що, наприклад, Я. М. Грущинський пропонує виділити ще одну групу названих суб'єктів — інших учасників, які не є сторонами таких правовідносин, але беруть участь у них [3, с. 7]. Якщо із цим погодитися, то можна припустити, що існують якісь учасники інвестиційних правовідносин, які, з одного боку, не є їх стороною, а з другого — усе ж таки беруть участь у них. На наш погляд, такий підхід навряд чи є правильним, бо якщо суб'єкт бере участь в інвестиційних правовідносинах у сфері сільського господарства (як інвестор чи отримувач інвестицій — сільськогосподарський товаровиробник), то, відповідно, він і є їх учасником, між ним та його контрагентом складаються певні права й обов'язки у сфері інвестування.

Викладене дозволяє підсумувати, що суб'єкти інвестиційних правовідносин, їх різні види мають важливе значення для констатування цих правовідносин як таких, що складаються саме у сфері сільського господарства. Суб'єктами (учасниками) інвестиційних правовідно-

син у сфері сільського господарства, з одного боку, є інвестори (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, державні установи, приватні юридичні та фізичні особи (у тому числі й іноземні)), а з другого — особи, які отримують, використовують інвестиції — сільськогосподарські товаровиробники (сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм — сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства, аграрні господарські товариства, приватні, державні і комунальні сільськогосподарські підприємства, аграрні холдингові компанії (агрохолдинги), а також приватні підприємці). При цьому участь в інвестиційних правовідносинах у сфері сільського господарства саме названих суб'єктів (інвесторів й сільськогосподарських товаровиробників) є обов'язковою.

4.5. Державне регулювання інвестиційних відносин у сфері сільського господарства

Оскільки здійснення будь-якої діяльності, у тому числі й у сфері сільського господарства, не можливе без державно-правового впливу, то слід зупинитися на правових аспектах державного регулювання інвестиційних відносин у сфері сільського господарства. Як визначено в ст. 11 Закону України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. № 1560-ХІІ, державне регулювання інвестиційної діяльності здійснюється з метою реалізації економічної, науково-технічної та соціальної політики.

Насамперед необхідно з'ясувати сутність державного регулювання. Так, у спеціальній літературі під державно-правовим регулюванням сільського господарства розуміють сукупність заходів щодо визначення системи органів державного управління, які видають цією складовою народного господарства, прийняття і належного виконання аграрних законів і нормативно-правових актів про сільське господарство, закріплення кола повноважень (компетенції) цих органів [17, с. 168]. Іншої думки дотримується О. О. Погрібний, який вважає що, державне регулювання — це сукупність економіко-правових заходів, спрямованих на встановлення ринкових відносин, роздержавлення, приватизацію, підприємництво, розвиток села й різних форм господарювання з метою поліпшення організації виробництва і доведення до споживача продукції сільського господарства [18, с. 149].

Поняття «державне регулювання» само по собі ширше, ніж поняття «державне управління», оскільки останнє для досягнення своєї

мети використовує насамперед адміністративні впливи, тобто методи прямого зв'язку [19, с. 118].

Як зазначається в спеціальній літературі, управління — це особливий вид діяльності, що перетворює неорганізований натовп в ефективну цілеспрямовану та продуктивну групу [20, с. 16].

Державне управління також тлумачиться як діяльність органів та установ усіх гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) з вироблення і здійснення регульовальних, організуючих впливів на всі сфери суспільства з метою задоволення його потреб [21] або ж як певний вид законодавчої та виконавчої діяльності державних інституцій, що полягає в організуючому впливі на суспільні відносини в екологічній, соціально-культурній, адміністративно-політичній сферах шляхом застосування державно-владних повноважень [19, с. 119].

У цілому можна погодитися з О. О. Погрібним, який відзначає, що державне регулювання визначає напрям діяльності декількох систем галузевих органів, постановку загальних питань, а управління забезпечує безпосередній вплив на підприємства й установи, тобто такий вплив, коли між суб'єктом і об'єктом управління немає проміжних ланок. Управління, яке не має безпосереднього характеру, стає регулюванням [18, с. 148].

Отже, державне регулювання інвестиційних відносин у сфері сільського господарства охоплює систему органів, що здійснюють державно-правовий вплив на названі відносини, а також їх повноваження (компетенцію) у відповідній сфері суспільних відносин. Так, ч. 2 ст. 12 Закону України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. № 1560-ХІІ установлює, що управління державними інвестиціями здійснюється республіканськими і місцевими органами державної влади та управління і включає планування, визначення умов і виконання конкретних дій з інвестування бюджетних і позабюджетних коштів. Хоча в наведеній нормі йдеться про управління лише державними інвестиціями, вважаємо, що насамперед до органів державного регулювання загальної компетенції щодо інвестування, у тому числі й у сфері сільського господарства, належить Верховна Рада України, яка визначає засади державної політики в усіх сферах суспільного життя та економічних відносин, включаючи й розглядувану галузь. Безпосередню ж реалізацію державної політики в галузі інвестування у сферу сільського господарства забезпечують органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Відразу стосовно останніх зауважимо, що ст. 16 Закону «Про інвестиційну діяль-

ність» установлює те, що Верховна Рада АРК та місцеві Ради в межах своїх повноважень здійснюють регулювання інвестиційної діяльності на своїй території, в тому числі шляхом погодження питань про створення виробничих і соціальних об'єктів, використання природних ресурсів суб'єктами інвестиційної діяльності.

Переходячи до характеристики повноважень органів державної влади в регулюванні розглядуваних відносин, зазначимо, що Кабінет Міністрів України відповідно до Конституції України та Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 7 жовтня 2010 р. № 2591-VI є вищим органом у системі органів виконавчої влади, що спрямовує діяльність підпорядкованих йому органів. У ч. 1 ст 2 названого Закону визначено, що до основних завдань Кабінету Міністрів України належить, окрім іншого, і забезпечення проведення інвестиційної політики. Іншими словами, Уряд України визначає та забезпечує загальні засади інвестиційної політики в усіх сферах, у тому числі й у сільському господарстві.

Безпосередні ж функції щодо державного регулювання інвестиційною діяльністю в Україні здійснює новостворене Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України, яке діє на підставі Положення, затвердженого Указом Президента України від 12 травня 2011 р. № 583/2011. Цим Положенням визначено, що назване Державне агентство є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України. Агентство входить до системи органів виконавчої влади, є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері інвестиційної діяльності та управління національними проектами (стратегічно важливими проектами, що забезпечують технологічне оновлення та розвиток базових галузей реального сектору економіки України), а його основними завданнями є: 1) реалізація державної політики у сфері інвестиційної діяльності та управління національними проектами; 2) здійснення управління національними проектами; 3) здійснення заходів, спрямованих на поліпшення інвестиційного іміджу України, та підтримка інвестиційного розвитку регіонів України. Отже, можна зробити висновок про те, що державне регулювання інвестиційних відносин в усіх сферах економіки України здійснює Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України, а його повноваження поширюються в тому числі й на сільське господарство.

Якщо ж говорити про органи спеціальної, галузевої компетенції щодо сільського господарства, то Положенням про Міністерство аграрної політики та продовольства України, затвердженим Указом Президента України від 23 квітня 2011 р. № 500/2011, визначено, що Мінагрополітики України відповідно до покладених на нього завдань забезпечує реалізацію, зокрема, заходів, спрямованих на інноваційно-інвестиційний розвиток галузей агропромислового виробництва, координує реалізацію інвестиційних проектів в аграрному секторі, а також бере участь у формуванні та реалізації інноваційної політики в сільській місцевості. Отже, і на галузеве Міністерство аграрної політики та продовольства України покладено окремі функції щодо регулювання інвестиційних відносин у сфері сільського господарства.

Проведене дослідження дозволяє підсумувати, що державне регулювання інвестиційної діяльності у сфері сільського господарства здійснюється системою державних органів та органів місцевого самоврядування. Центральним органом у цій системі є Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України, а окремі функції здійснює Міністерство аграрної політики та продовольства України. Спеціального органу державного регулювання інвестиційних відносин саме у сфері сільського господарства в Україні немає.

Література

1. *Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання* [Текст] : монографія / за ред. В. І. Семчика. — К. : ТОВ «Вид-во «Юрид. думка», 2008. — 252 с.; *Андрійко О. Ф.* Актуальні теоретичні і практичні правові аспекти інвестиційної діяльності в сільському господарстві України [Текст] / О. Ф. Андрійко // Часопис Київського ун-ту права. — 2008. — № 2. — С. 257–259; *Домбровський С. Ф.* Питання правового забезпечення інвестицій в аграрному комплексі [Текст] / С. Ф. Домбровський // Універ. наук. записки. Часопис Хмельницького ун-ту управління та права. — 2008. — № 4. — С. 218–220; *Грушинський Я. М.* Сутність інвестиційних правовідносин у сільському господарстві [Текст] / Я. М. Грушинський // Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. — Вип. 46. — С. 444–449.

2. *Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання* : монографія / за ред. В. І. Семчика. — К. : ТОВ «Вид-во «Юрид. думка», 2008. — 252 с.
3. *Грушинський Я. М.* Правове регулювання агроінвестиційної діяльності в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Я. М. Грушинський. — К., 2011. — 16 с.
4. *Аграрне право України* [Текст] : підручник / за ред. О. О. Погрібного. — К. : Істина, 2007. — 448 с.; *Колганова І. Г.* Деякі інноваційно-інвестиційні напрямки розвитку економіки сільськогосподарського землекористування [Текст] / І. Г. Колганова // Стан та перспективи розвитку юридичної науки та освіти : міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 5-річчю створення юрид. ф-ту Нац. аграр. ун-ту, м. Київ, 17–18 листопада 2006 р. : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. — К. : Магістр-XXI сторіччя, 2007. — С. 62–65.
5. *Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села* [Текст] : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 24 червня 2007 р. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. — 156 с.; *Семчик В. І.* Організаційно-правові проблеми інвестицій у сільське господарство України [Текст] / В. І. Семчик // Стан та перспективи розвитку юридичної науки та освіти : міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 5-річчю створення юрид. ф-ту Нац. аграр. ун-ту (м. Київ, 17–18 листопада 2006 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. — К. : Магістр-XXI сторіччя, 2007. — С. 9–12.
6. *Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні* [Текст] : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2011 р. № 389 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 28. — Ст. 1173.
7. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права [Текст] : підручник / О. Ф. Скакун. — Х. : Консул, 2001. — 655 с.
8. *Гиренко І. В.* Правове регулювання агроінноваційної діяльності [Текст] : дис. канд. юрид. наук : 12.00.06. / Гиренко Інна Володимирівна. — К., 2010. — 205 с.
9. *Шевчук С. С.* Необхідність формування нових інститутів аграрного права України [Текст] / С. С. Шевчук // Стан та перспекти-

- ви розвитку аграрного права: матер. міжнар. наук.-теор. конф., присв. 80-річчю В. З. Янчука, Київ, 26–27 травня 2005 р. / за ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила. — К. : Магістр-XXI ст., 2005. — С. 124–126.
10. *Єрмоленко В. М.* Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика [Текст] : монографія / В. М. Єрмоленко. — К. : Магістр-XXI ст., 2005. — 304 с.
  11. *Гайдуцький А. П.* Інвестиційна привабливість ринку землі в Україні [Текст] / А.П. Гайдуцький // Економіка АПК. — 2005. — № 8. — С. 125–131.
  12. *Правові засади інноваційного розвитку в сільському господарстві України* [Текст] : монографія / за ред. В. І. Семчика. — К. : Юрид. думка, 2010. — 456 с.
  13. *Браніцький О. М.* Деякі аспекти інвестування у трудовий потенціал села [Текст] / О. М. Браніцький // Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. — С. 71–72.
  14. *Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села* [Текст] : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 24 червня 2007 р. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. — 156 с.; *Семчик В. І.* Організаційно-правові проблеми інвестицій у сільське господарство України [Текст] / В. І. Семчик // Стан та перспективи розвитку юридичної науки та освіти: міжнар. наук.-практ. конф., присв. 5-річчю створення юрид. ф-ту Нац. аграр. ун-ту, м. Київ, 17–18 листопада 2006 р. : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. — К. : Магістр-XXI сторіччя, 2007. — С. 9–12; *Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання* [Текст] : монографія / за ред. В. І. Семчика. — К. : ТОВ «Вид-во «Юрид. думка», 2008. — 252 с.
  15. *Крупнейшие лендлорды Украины* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://delo.ua/business/kрупnejshie-lendlordy-ukrainy-131578/>. — Заголовок з екрана.
  16. *Терецук С.* Гірко слухати тих, хто ревно чіпляється за подовження мораторію на продаж землі [Текст] / С. Терецук // Урядовий кур'єр. — 2011. — 16 червня.

Розділ 4. Сутність та правове забезпечення інвестиційних відносин у сфері...

17. *Аграрне право України* [Текст] : підручник / за ред. В. З. Янчука. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 720 с.
18. *Аграрне право України* [Текст]: підручник / за ред. О. О. Погрібного. — К.: Істина, 2007. — 448 с.
19. *Юридична енциклопедія* [Текст] : в 6 т. — К. : Укр. енциклопедія, 1998. — Т. 2. — 672 с.
20. *Гурне Б. Державне управління* [Текст] / Б. Гурне / пер. з фр. В. Шовкуна. — К. : Основи, 1993. — 165 с.
21. *Нижник Н. Про державне управління* [Текст] / Н. Нижник, С. Мосов // *Вісник Укр. акад. дорож. управління.* — 2000. — № 3. — С. 56–61.

Розділ 5

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВЕСТУВАННЯ ІННОВАЦІЙ В ТЕКСТИЛЬНУ ПРОМИСЛОВІСТЬ

На сучасному етапі української державності кожне підприємство ставить собі за мету досягти всебічного розвитку виробництва товарів для задоволення споживчих потреб населення.

Актуальність насамперед визначається тим, що легка промисловість є однією з пріоритетних галузей економіки нашої держави, якою можна завойовувати світові ринки, а особливо під час економічної кризи. Інвестиційна привабливість підприємств легкої промисловості для розміщення капіталу у вигляді фінансів, обладнання, сировини полягає в швидкій окупності вкладень завдяки невеликим строкам виробництва та реалізації продукції, у гнучкому переформуванні асортименту, наявності місцевих сировинних ресурсів і потенційній місткості ринку України.

Питання правового забезпечення інвестування, інноваційно-го розвитку легкої промисловості розглядалися в багатьох наукових працях (А. П. Гречан [1], І. В. Колос, Ю. В. Чорного, Л. Я. Ляхович, І. М. Кулініч, М. Г. Чумаченко, Д. М. Стеченко, С. М. Гаман [2] та ін.).

Запровадження інвестиційного розвитку економіки потребує відповідного нормативно-правового забезпечення, до якого слід віднести Закони України «Про інвестиційну діяльність» (від 18 вересня 1991 р. № 1560-XII) [3], «Про інноваційну діяльність» (від 4 липня 2002 р. № 40-IV) [4], «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16 січня 2003 р. № 433-IV [5],

Державну Програму розвитку промисловості на 2003–2011 рр. від 28 липня 2003 р. № 1174, Програму діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» від 6 травня 2005 р. № 324.

Легка промисловість, що складається із 17 підгалузей, має потужний виробничий потенціал, який здатний задовольняти потребу суспільства в товарах широкого вжитку і промислового призначення та сприяти підвищенню якості життя. Водночас легка промисловість пов'язана з багатьма суміжними галузями та обслуговує весь господарський комплекс країни.

У галузі легкої промисловості функціонує понад 10 тис. підприємств, із них у текстильній промисловості — 2,5 тис., із виробництва готового одягу та хутра — 6 тис., шкіри та шкіряного взуття — 1,5 тис. Практично всі підприємства легкої промисловості приватизовані, а ті, що перебувають у державній власності, становлять менше 1 % [6].

Пріоритетність галузі для національної економіки країни визначається:

- великою ємністю внутрішнього ринку товарів легкої промисловості (близько 40 млрд грн щороку);
- високим рівнем доданої вартості (до 50 %), що створюється в процесі виробництва товарів, швидким обігом капіталу;
- використанням сировини та напівфабрикатів вітчизняного виробництва, таких як шкіра, вовна, льон, хімічні матеріали;
- низькою енергоємністю виробництва (1–3 % валових витрат) та незначним впливом на довкілля;
- наявністю висококваліфікованих кадрів в усіх регіонах.

Протягом 1999–2004 років обсяг виробництва продукції в галузі збільшувався високими темпами, але в 2005 році приріст уповільнився і становив лише 0,3 %.

Аналогічна тенденція спостерігається і в 2006 році. Так, за дев'ять місяців обсяг виробництва товарів легкої промисловості порівняно з відповідним періодом 2005 року знизився на 3,1 %, що зумовлено такими проблемами, як:

- висока частка імпортованих товарів, що ввозяться за демпінговими цінами та контрабандно;
- недостатня купівельна спроможність населення;
- висока собівартість вітчизняних товарів легкої промисловості;
- неможливість отримання довгострокових кредитів для значної частини виробників товарів легкої промисловості;
- відсутність виробництва спеціалізованого обладнання для виготовлення товарів легкої промисловості та запасних частин до нього;
- різке скорочення сировинної бази та залежність текстильної промисловості від імпортованої сировини;
- відсутність сприятливих умов для залучення інвестицій для розвитку галузі;
- недостатність бюджетного фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, спрямованих на створення і впровадження нових технологій;

- складність процедури митного оформлення;
- відсутність у значної частини приватизованих підприємств ефективного власника;
- низька заробітна плата працівників галузі, різке зменшення кількості молодих кадрів.

Зважаючи на те, що проблеми легкої промисловості мають комплексний характер, їх розв'язання потребує розроблення Державної програми розвитку легкої промисловості на період до 2011 року.

Програмою діяльності Кабінету Міністрів України на період 2003–2004 рр. передбачено постановку та виконання основних завдань щодо інноваційного розвитку промисловості України:

- визначення пріоритетів розвитку інноваційної діяльності стосовно перспективних технологій та інноваційних проектів, що здатні забезпечити підвищення ефективності та конкурентоспроможності вітчизняної продукції;
- сприяння створенню економічних і фінансових умов для активізації інновацій у виробництві;
- завершення формування цілісної нормативно-правової бази з регулювання науково-технічної та інноваційної діяльності;
- створення дієвої системи захисту інтелектуальної власності держави, юридичних і фізичних осіб під час реалізації нових проектів інноваційного напрямку;
- розвиток інфраструктури інноваційної діяльності за рахунок створення мережі технопарків, технополісів, інноваційних бірж, центрів консалтингу тощо;
- перехід від фіскальної до інноваційно-інвестиційної спрямованості приватизації, частин, коштів, що надійдуть від приватизації, на інноваційне інвестування підприємств, їх технічне та технологічне оновлення;
- нормативно-правове забезпечення інвестиційно-інноваційної схеми приватизації;
- удосконалення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців із питань інтелектуальної власності згідно з вимогами всесвітньої організації інтелектуальної власності, розроблення освітньо-професійних програм підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів [7].

Програмою діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» передбачається в Україні здійснення промислово-інвестиційної політики, формування конкурентного виробничого потенціалу як на

внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. У міжнародному поділі праці передбачається задіяти механізми переорієнтації виробників на нові технологічні уклади, модернізацію та переоснащення основних засобів на базі інновацій. Такий напрям дасть змогу забезпечити підвищення науково-технічного рівня та збалансованості економіки країни, наповнити внутрішній ринок високоякісними товарами, збільшити експортну складову валового внутрішнього продукту.

Пріоритетні завдання легкої промисловості — це формування і розміщення державних замовлень та державних контрактів, координування діяльності підприємств, пов'язане з виконанням цього завдання, розроблення цільових програм перспективного розвитку нових видів сировини, збалансованого розвитку підгалузей [8].

Предбачається також розширення сировинної бази, ліквідація диспропорцій в окремих підгалузях, розвиток машинобудування для легкої промисловості, механізму відновлення кооперативних зв'язків із країнами СНД.

Легка промисловість має тісні зв'язки з хімічними галузями. Уже зараз Україна може використовувати власні потужності для виробництва синтетичної шкіри і клею, підошов, хімічних ниток і волокон, капролактаму, необхідного для виготовлення хімічних ниток і пряжі. Заслугує на увагу вітчизняне виробництво поліуретанових композицій для взуттєвої галузі, які до цього часу імпортували.

При розміщенні галузей ураховують забезпечення трудовими ресурсами, народногосподарські функції і територіальні особливості окремих економічних регіонів України. При будівництві нових підприємств, крім капітальних витрат, слід обов'язково брати до уваги витрати на соціальну інфраструктуру.

Зміни в розміщенні легкої промисловості зумовлені ліквідацією розриву між сировинними районами і районами виробництва. Вовняне, бавовняне, шовкове, трикотажне виробництво орієнтується на сировину і споживача; взуттєве і швейне — на споживача, лляне — на сировину.

У легкій промисловості найбільшою підгалуззю є текстильна, до якої належать первинна обробка текстильної сировини, потім бавовняна, лляна, вовняна, шовкова, нетканих матеріалів, конопле-джутова, сітково-в'язальна, текстильно-галантерейна, трикотажна підгалузі.

Високі показники окупності продукції та оборотності товарних запасів є найбільш привабливими для інвестування. Серед галузей легкої промисловості такою є швейна промисловість, яка має невеликий цикл виробництва, що забезпечує їй одне з перших місць з

оборотності засобів. Крім того, ця підгалузь потребує порівняно невеликих капіталовкладень, оскільки швейне обладнання набагато дешевше за обладнання інших підгалузей легкої промисловості.

Виробництво виявляється ефективнішим у галузях, що споживають ті ресурси, яких у регіоні відносно достатньо.

Таким чином, легка промисловість виконує важливу роль в економіці регіонів та України в цілому і відрізняється інвестиційною привабливістю.

Стратегія розвитку легкої промисловості ґрунтується на максимальному використанні потужностей підприємств усіх форм власності, оснащенні їх сучасним устаткуванням та впровадженні високо-ефективних технологій, використанні власних сировинних ресурсів, їх глибокій переробці. Розв'язання проблем галузі можливе шляхами двох варіантів.

Перший варіант передбачає імпорт промислового обладнання і сировини, здійснення операцій із давальницькою сировиною та витрат підприємств на проведення науково-технічних досліджень і впровадження їх результатів у виробництво.

При цьому за 2006–2011 роки в розвиток підприємств галузі буде вкладено 221,1 млн грн, а обсяги виробництва зростуть на 30,9 %.

Зазначений обсяг інвестицій спрямований на розв'язання проблем в окремих підгалузях і на найбільш інвестиційно привабливих підприємствах. Але в умовах зносу основних фондів до 70 % такі інвестиції не забезпечать докорінного поліпшення ситуації в галузі, розвитку суміжних підгалузей, високих темпів зростання обсягу виробництва.

Отже, такий варіант не передбачає комплексного розв'язання проблем, не забезпечує створення умов для організації сучасної матеріально-технічної бази виробництва, її подальшого ефективного розвитку.

Другий варіант передбачає інноваційно-інвестиційний шлях розвитку легкої промисловості, спрямований на створення і впровадження сучасних технологій і обладнання та розв'язання таких завдань, як:

- реалізація інноваційної стратегії розвитку, прискорення технологічного оновлення виробництва;
- створення сприятливих умов для залучення інвестицій з метою розвитку галузі;
- сприяння розвитку вітчизняної сировинної бази для текстильної промисловості;
- розвиток пріоритетних підгалузей виробництва;

- сприяння розвитку внутрішнього ринку товарів легкої промисловості та захист вітчизняного виробника від недобросовісної конкуренції;
- широке використання продукції легкої промисловості в інших галузях;
- розвиток галузевої науки та інформаційного забезпечення підприємств, підготовка та перепідготовка кадрів.

Такий варіант дасть можливість оновити застарілу технічну базу галузі, забезпечити значне зростання обсягу виробництва товарів легкої промисловості.

За прогнозом, у 2011 році обсяг виробництва продукції порівняно з 2006 роком зросте на 61,5 %, або на 2 млрд грн. На розвиток підприємств легкої промисловості та суміжних галузей передбачається витратити 780 млн гривень.

Таким чином, оптимальним варіантом є другий, який забезпечує комплексний розвиток галузі внаслідок реалізації взаємопов'язаних завдань і заходів, спрямованих на технологічне оновлення виробництва, використання науково-технічного потенціалу, формування конкурентоспроможного виробництва.

Для виконання стратегії розвитку легкої промисловості необхідно здійснити заходи щодо:

- удосконалення нормативно-правової бази з питань розвитку легкої промисловості;
- удосконалення структури виробництва, проведення моніторингу внутрішнього і зовнішнього ринку товарів легкої промисловості, використання передового світового досвіду роботи зі створення умов для розвитку та функціонування виробничого комплексу галузі;
- підтримки інноваційних проектів розвитку галузі;
- розвитку лізингових відносин у виробництві продукції легкої промисловості, розроблення інвестиційних проектів у галузі за участю українських та іноземних інвесторів;
- розвитку сировинної бази легкої промисловості, відновлення лляної промисловості;
- застосування антидемпінгового законодавства для захисту вітчизняного ринку від недобросовісної конкуренції в разі імпорту товарів легкої промисловості;

- проведення ефективної митно-тарифної політики з метою захисту вітчизняного виробника товарів легкої промисловості відповідно до міжнародних договорів, угод і правил СОТ;
  - розроблення, сертифікації та впровадження систем управління якістю в ході виробництва товарів легкої промисловості відповідно до вимог ISO 9000;
  - технічного і технологічного переоснащення підгалузей легкої промисловості;
  - науково-технічного забезпечення розвитку галузі;
  - розширення впливу регіонів на розвиток легкої промисловості.
- Виконання цієї стратегії розвитку дасть змогу отримати такі результати:

- 1) забезпечити шляхом здійснення заходів щодо захисту внутрішнього ринку впровадження новітніх технологій, реконструкції й технічного переоснащення підприємств та залучення інвестицій приріст обсягу виробництва на 61,5 %;
- 2) збільшити кількість робочих місць на 10 тис. і зменшити кількість збиткових підприємств;
- 3) збільшити на 45 % обсяг надходження коштів до бюджетів усіх рівнів і спеціальних фондів;
- 4) забезпечити інноваційний розвиток легкої промисловості шляхом залучення інвестицій та переоснащення виробництва сучасною технікою;
- 5) збільшити постачання на внутрішній ринок високоякісної вітчизняної продукції легкої промисловості.

Проведений аналіз свідчить про те, що правове забезпечення інвестування, інноваційний розвиток легкої промисловості є перспективним у подальших дослідженнях цього напрямку. На сьогодні легка промисловість потребує створення сприятливих умов для залучення, а також підтримки інноваційних проектів розвитку. Для значного посилення інвестиційної активності в легкій промисловості необхідне забезпечення правових форм державного регулювання інвестиційної діяльності, а саме надання фінансової допомоги у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій, бюджетних позик.

Для ефективного розвитку легкої промисловості необхідним також є вдосконалення структури виробництва, розвиток сировинної бази, залучення іноземних інвестицій.

Потенціал української легкої промисловості не відповідає суспільним потребам ні в кількісному вираженні, ні щодо якості продукції,

яка виробляється. У 2007 р. обсяг реалізованої продукції легкої промисловості становив лише 1 % усієї продукції промисловості. До того ж, відбувається подальше зниження обсягів випуску найбільш затребуваної продукції легкої промисловості — одягу. Якщо промисловими товарами власного виробництва Україна забезпечується лише на 60–65 %, а інноваційною продукцією — на 25–30 %, то продукцією легкої промисловості, у тому числі інноваційною, на порядок менше.

Показники ефективності української легкої промисловості значно нижчі рівня аналогічних показників розвинутих країн Європи. За рахунок імпорту покриваються потреби не тільки в самій продукції легкої промисловості, а й ресурси забезпечення високотехнологічного виробництва: механічного обладнання, машин та механізмів, текстилю й виробів із нього (71,3 %) тощо.

За інноваційністю, технологічним рівнем і конкурентоспроможністю вітчизняна продукція легкої промисловості ще суттєво поступається розвинутих країнам. Легка промисловість має найнижчий серед інших галузей промисловості рівень кадрової та вартісної наукоємності. Понад 90 % продукції легкої промисловості, що виробляється в Україні, не має сучасного наукового забезпечення. В останні роки скорочується підготовка для цієї галузі висококваліфікованих кадрів, у тому числі наукових. Кількість підприємств цієї галузі також скорочується.

Ще в гіршому стані, ніж легка промисловість, знаходиться в Україні виробництво низки найбільш затребуваних населенням видів середньо- і високотехнологічної продукції широкого вжитку. Зокрема, це стосується насамперед таких товарів, як пилососи, телевізори, велосипеди та ін. Так, українських пилососів у 2007 році випущено в 900 разів менше, ніж у 1990 році, велосипедів у 5 разів менше, телевізорів у 2007 році випущено менше, ніж у 1965 р.

Майже повна залежність української економіки від імпорту середньо- і високотехнологічних побутових товарів, як і від широкого асортименту продукції легкої промисловості, свідчить про надзвичайно низький рівень вітчизняного науково-технічного та виробничого потенціалу в цих галузях, що потребує пріоритетної уваги і підтримки держави, підприємств та організаторів науки.

Наведена характеристика стану інноваційного розвитку економіки України демонструє існування широкого кола гострих проблем, які складно подолати без ретельного визначення тих потенційних мож-

ливостей, які є в національній економіці і які мають стати опорними точками для переходу України на інноваційно-інвестиційну модель розвитку. Найважливішими з них є:

- наявність в Україні світового рівня людського капіталу і можливість його збільшення за рахунок повернення у вітчизняну економіку значної кількості українських зарубіжних «заробітчан»;
- багаті та диверсифіковані природні ресурси, включаючи мінеральні, земельні, водні, енергетичні та інші;
- наявність потужного промислового потенціалу, який забезпечує майже половину випуску товарів і послуг, більше 90 % товарного експорту країни;
- наростання в останнє десятиріччя загальної тенденції до відновлення і збільшення обсягів промислового виробництва, особливо машинобудування;
- наявність наукових і виробничих досягнень світового рівня: ракетно-космічних технологій, літакобудування, матеріалознавства, виробництва штучних матеріалів тощо;
- вигідне географічне розташування стосовно транзиту ресурсів, товарів і переміщення людей.

Аналіз стану текстильної промисловості, визначення основних проблем та рівень впливу чинників визначають актуальність проблем модернізації.

До основних напрямків, які формують концепцію модернізації, належать: удосконалення виробничого потенціалу; підвищення конкурентоспроможності виробників і товарів; створення власної сировинної бази; реалізація інтеграційних процесів; формування цивілізованого ринку; удосконалення системи управління.

На вдосконалення обладнання та устаткування спрямовується комплекс заходів, а саме:

- модернізація технологічного устаткування, яке працює, з метою вдосконалення його техніко-економічних та експлуатаційних характеристик;
- перепрофілювання надлишкових потужностей та підвищення рівня їх використання, розширення асортименту виробленої продукції;
- придбання вітчизняного устаткування та обладнання з високим рівнем автоматизації виробничих процесів, здатного до

освоєння передових технологій, які можуть забезпечити швидку зміну асортименту та глибоку переробку сировини;

- закупівля високопродуктивного імпортного устаткування та запасних частин для нового, орієнтованого на створення замкнених циклів випуску продукції;
- упровадження сучасних конвеєрних ліній і техніки малої автоматизації для розкрою та пошиття нових виробів [9].

Очікувані результати впровадження цього комплексу заходів спрямовано на:

- підвищення виробничого потенціалу текстильної промисловості, удосконалення технічного оснащення, зростання продуктивності праці;
- підвищення коефіцієнта оновлення активної частини основних виробничих фондів зростання виробничих потужностей до 2017 року на 20–25 % та підвищення рівня їх використання;
- забезпечення випуску необхідних обсягів продукції, підвищення її якості та конкурентоспроможності;
- створення умов для реалізації пілотних інвестиційних проектів.

Комплекс дій щодо підвищення конкурентоспроможності виробників та продукції текстильної промисловості реалізується на основі заходів із:

- упровадження постійно діючої системи оцінювання якості та споживчих показників вітчизняної продукції й зарубіжних аналогів, вчасне виявлення причин низьких конкурентних позицій вітчизняних виробників, розроблення пропозицій для їх усунення;
- оперативного моніторингу ринків збуту товарів текстильної промисловості, визначення тенденцій моди для формування пропозицій для вдосконалення асортименту;
- узгодження системи управління конкурентоспроможністю продукції з інноваційними проектами та інституціональними перетвореннями;
- розробки концепції щодо створення асортименту якісної продукції нового покоління та широкого застосування, які будуть за своїм споживчим призначенням перевищувати імпортні аналоги та використовуватися для готелів, ресторанів, казино, санаторіїв, транспорту; для виготовлення захисної одягу для проведення аварійних робіт у радіаційно та хімічно агресивному середовищі;

- освоєння інноваційного асортименту виробів технічного та оборонного призначення з поліпшеними експлуатаційними характеристиками та захисними властивостями;
- розроблення технічних регламентів, які визначають вимоги до безпеки та якості продукції з урахуванням міжнародних систем стандартизації.

Упровадження цього комплексу заходів потребує залучення значних інвестицій та конкретних ресурсів для формування науково-інноваційного потенціалу галузі. Очікувані результати орієнтовано на:

- підвищення обсягів виробництва та конкурентоспроможності продукції, що дасть змогу задовольнити потреби ринку та зберегти частку індивідуального споживача;
- закріплення позицій вітчизняних виробників на внутрішньому та зовнішніх ринках;
- розвиток міжгалузевої та регіональної кооперації;
- гармонізацію вітчизняних стандартів із міжнародними, підвищення можливостей України щодо інтеграції у світовий економічний простір;
- зниження товарної та економічної залежності від імпорту, підвищення експортного потенціалу.

Комплекс заходів інноваційної діяльності та НДДКР реалізується через розроблення та виробництво інноваційної продукції з високою часткою доданої вартості, а також модифікації продукції на базі створення:

- наукоємних технологій глибокої переробки сировинних ресурсів (льону, шерсті, бавовни, хімічних волокон та ниток, шкіряної та хутрової сировини) з застосуванням досягнень у сфері біотехнологій, а також лазерній, радіаційній та плазмовій технологіях, які забезпечують енерго-, ресурсозбереження, використання відходів промислового виробництва, перехід галузі на екологічно безпечні матеріали та ресурсозберігальні технології;
- прогресивних технологій з виробництва споживчих товарів нового покоління, тканин із заданими властивостями (терапевтичними, протипухлинними, протиалергійними, вогнестійкими, біоактивними та ін.) які забезпечують підвищену комфортність та привабливість виробів;
- нових технологій з виробництва екологічно безпечних препаратів та принципово нових виробів медичного асортименту.

ту (лікарських біологічно активних перев'язувальних засобів; реабілітаційних корсажів, пов'язок, марлі, бинтів тощо) комплектів для новонароджених, медичної вати, лікарського, ортопедичного та спеціального взуття та інших виробів, які забезпечують здоров'я і більш високу якість життя людини;

- прогресивних технологій, які отримують нові текстильні матеріали з підвищеними експлуатаційними властивостями (вогнестійкістю, морозостійкістю, масло- і бензостійкістю, довговічністю) для покриття технічних та транспортних засобів;
- критичних технологій для виробництва продукції цивільного та оборонного призначення: камуфляжні, вогне- та термостійкі тканини для покриття техніки; засоби індивідуального та групового захисту людей, які працюють в екстремальних умовах та ін.

Комплекс заходів для забезпечення вітчизняною сировиною виробництва текстильної галузі реалізується на основі:

- розроблення вимог до якості й асортименту сировинних ресурсів для текстильного виробництва;
- моніторингу світового й вітчизняного ринку сировинних ресурсів та кон'юнктури цін на сировину з метою розробки пропозицій щодо закупівлі сировини, барвників і текстильних допоміжних речовин в кількості й асортименті, необхідних для забезпечення прогнозованого обсягу виробництва продукції текстильної промисловості;
- розробки пропозицій про невідкладні заходи з розвитку вітчизняної сировинної бази для текстильної й хутрової промисловості та розширення асортименту й підвищення якості хімічних волокон та ниток.

Упровадження заходів цього комплексу суттєво змінить обсяги давальницької сировини та сприятиме підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних товарів за рахунок зниження виробничих витрат.

Реалізація комплексу забезпечення виробника вітчизняною сировиною приведе до:

- збільшення місткості вітчизняного ринку сировинних ресурсів для текстильної та хутрової промисловості;
- розширення асортименту сировинних ресурсів, підвищення якості та виходу на зовнішні ринки;
- зміцнення коопераційних зв'язків між виробниками й поставальникам та узгодження міжгалузевих та регіональних зв'язків.

Механізм структурних зрушень у сфері споживання продукції текстильної промисловості орієнтований насамперед на захист вітчизняного виробника та створення цивілізованого внутрішнього ринку.

Ця система заходів спрямована на:

- захист вітчизняного товаровиробника від продукції тіншового обігу в напрямку виявлення незаконного виробника та легалізації контрабандної продукції;
- забезпечення рівноправного доступу всім суб'єктам ринку до товарних і фондових ринків, ресурсів, споживачів та інформації;
- розробку плану дій щодо заборони незаконного імпорту та скорочення розмірів контрабанди товарів низької якості;
- налагодження тісної та довготривалої взаємодії виробників із торгівлею, розвиток оптової торгівлі й передусім сезонною продукцією;
- створення прозорого цивілізованого ринку споживчих товарів, установа чітких та прозорих «правил гри» на ринках.

Друга складова механізму структурних зрушень у сфері споживання пов'язана з удосконаленням митно-тарифного регулювання через підготовку відповідних пропозицій у кредитній системі, у сфері виробництва, експорту та імпорту товарів текстильної промисловості, її інноваційної, торгової та зовнішньоекономічної діяльності.

Пов'язані із цим заходи передбачають:

- активізацію дій щодо прийняття фіскальних заходів для боротьби з несанкціонованим імпортом у напрямку використання кількісних обмежень, антидемпінгового та компенсаційного мита для усунення дискримінації вітчизняних виробників за умовами виробництва та постачання імпортованих товарів;
- виконання жорсткого контролю за якістю імпортованих товарів у процедурах її сертифікації та ідентифікації;
- проведення моніторингу обсягів продаж і цін на споживчі товари на ринках і розробка гнучкої митно-тарифної політики, яка стимулюватиме виробництво та експорт українських товарів.

Пріоритетна увага та стимулювальний вплив органів виконавчої влади повинні бути зосереджені на таких напрямках:

- відновлення і розширення фундаментальних та прикладних досліджень, спрямованих на створення наукових розробок, які здатні стати новою технологічною основою галузі й забезпечити нарощування виробництва конкурентоспроможної наукоємної продукції;

- поглиблення наукових галузевих досліджень щодо оцінювання кон'юнктури товарних ринків, прогнозування пріоритетних напрямів реформування текстильної промисловості та вдосконалення ринкових механізмів;
- удосконалення організаційних форм підприємств та їх галузевих і територіальних об'єднань, створення нових виробництв, реалізація повного циклу виробничого процесу із залученням суміжних галузей;
- розроблення та впровадження нових технологій глибокої переробки сировини;
- технологічне оновлення обладнання та устаткування підприємств;
- розширення асортименту продукції;
- автоматизація та комп'ютеризація систем управління тощо.

Системні проблеми текстильної промисловості, що спричинюють низьку конкурентоспроможність, пов'язані з рівнем ціни на продукцію (порівняно з країнами Південно-Східної Азії) та її кошторисом (із країнами Заходу); низькою технічною оснащеністю виробничих фондів, відсутністю умов для широкомасштабного залучення інвестицій та слабкою інноваційною активністю суб'єктів господарювання.

Література

1. *Гречан А. П.* Інноваційний розвиток легкої промисловості України [Текст] : монографія / А. П. Гречан — К. : КНУТД, 2004. — 268 с.
2. *Гаман С. М.* Тенденції розвитку легкої промисловості України [Текст] / С. М. Гаман // Держава та регіони. Сер. : Економіка та підприємництво. — 2006. — № 3. — С. 49–55.
3. *Про інвестиційну діяльність* [Текст] : Закон України від 18 вересня 1991 р. № 1560-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 47. — Ст. 646.
4. *Про інноваційну діяльність* [Текст] : Закон України від 4 липня 2002 р. № 40-ІV // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 36 — Ст. 266.
5. *Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні* [Текст] : Закон України від 16 січня 2003 р. № 433-ІV // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 19–20. — Ст. 166.

6. *Україна* — 2006. Рейтинг інвестиційної привабливості регіонів : короткий звіт [Текст] / за ред. В. Борщевського, В. Пинзеника. — К. : Ін-т реформ, 2007. — 50 с.
7. *Державна Програма розвитку промисловості на 2003–2011 рр.* від 28 липня 2003 р. № 1174 // Офіційний вісник України — 2003. — № 31. — Ст. 78.
8. *Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям»* від 6 травня 2005 р. № 324 // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 12. — Ст. 209.
9. *Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (Проект)* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/doccatalog/list?currDir=48718>. — Заголовок з екрана.

Розділ 6

НЕДЕРЖАВНІ ПЕНСІЙНІ ФОНДИ ЯК ПРОФЕСІЙНІ УЧАСНИКИ ІНВЕСТИВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Перехід до ринкової економіки висуває на порядок денний питання про запровадження новітніх підходів до її розвитку, опанування правового забезпечення інноваційного механізму господарювання. Одним із його аспектів є створення умов для залучення інвестицій та активізація інноваційної діяльності, упровадження новітніх технологій, формування інноваційної інфраструктури тощо. Затребуваним вектором фінансової підтримки інноваційної діяльності має стати акумуляція ресурсів у системі недержавних пенсійних фондів та їх спрямування в інноваційні проекти, що в цілому сприятиме розвитку економіки та збереженню коштів громадян.

Будь-яка господарська діяльність у сфері фінансів потребує чіткого прозорого законодавчого врегулювання, яке б адекватно, зрозуміло та збалансовано відображало інтереси суспільства в цілому й кожного суб'єкта господарської діяльності зокрема й особливо інтереси громадян (учасників недержавних пенсійних фондів). Слід підкреслити, що право діє лише тоді, коли реально відбиває ті процеси, які існують у суспільстві. Повною мірою це стосується й діяльності недержавних пенсійних фондів, довіри громадян до зазначених інституцій, державних гарантій щодо збереження інвестованих коштів громадян і т. ін. Необхідно звернути увагу, що громадяни передають свої кошти до недержавних пенсійних фондів тривалий період, що підвищує ступінь ризику таких вкладень, тому для їх збереження дуже важливо запобігти інфляційні процеси та забезпечити отримання інвестиційного доходу тощо. Викладене свідчить про те, що правове регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів повинно бути прозорим і зрозумілим як для громадян, так і для осіб, які будуть працювати в системі недержавного пенсійного забезпечення.

6.1. Система недержавного пенсійного забезпечення

В Україні в цілому створені всі передумови для розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення. Ухвалення 9 липня 2003 р. Законів України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» [1] та «Про недержавне пенсійне забезпечення» [2] стало одним із найважливіших етапів здійснення пенсійної реформи в країні, оскільки забезпечило створення правових засад функціонування недержавних пенсійних фондів (далі — НПФ), а також державного регулювання ринку фінансових послуг у сфері накопичувального пенсійного забезпечення. З метою забезпечення належної діяльності НПФ Кабінетом Міністрів України й Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України прийнято низку нормативно-правових актів, якими встановлено правила й вимоги до провадження діяльності з недержавного пенсійного забезпечення, умови функціонування й розвитку НПФ та їх адміністрування. Накопичення додаткової пенсії саме в таких фондах має певні переваги: вони не можуть зазнати процедури банкрутства, тобто не можуть бути ліквідованими, а повинні продовжувати виконувати свої зобов’язання перед громадянами за будь-яких обставин.

Законодавство про недержавне пенсійне забезпечення складається із Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення», законодавства про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування, Законів України «Про страхування», «Про банки і банківську діяльність», «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)», «Про цінні папери і фондову біржу», «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» та інших нормативно-правових актів. За період становлення ринку недержавного пенсійного забезпечення створено єдине правове поле для функціонування установ недержавного пенсійного забезпечення шляхом формування підзаконної нормативної бази у сфері регулювання діяльності установ недержавного пенсійного забезпечення.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення», система недержавного пенсійного забезпечення — це складова частина системи накопичувального пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі фізичних та юридичних осіб, крім випадків, передбачених законами, у формуванні пенсійних накопичень із метою отримання учасниками недержавного пенсій-

ного забезпечення додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат [2].

До принципів, за якими здійснюється недержавне пенсійне забезпечення, належать:

- законодавче визначення умов недержавного пенсійного забезпечення;
- заінтересованість фізичних осіб у недержавному пенсійному забезпеченні;
- добровільність створення пенсійних фондів юридичними та фізичними особами, об'єднаннями фізичних осіб та об'єднаннями юридичних осіб;
- добровільна участь фізичних осіб у системі недержавного пенсійного забезпечення і вибору виду пенсійної виплати;
- добровільність прийняття роботодавцем рішення про здійснення пенсійних внесків на користь своїх працівників до системи недержавного пенсійного забезпечення;
- економічна зацікавленість роботодавця в здійсненні пенсійних внесків на користь своїх працівників до системи недержавного пенсійного забезпечення;
- неможливість необгрунтованої відмови роботодавця від здійснення пенсійних внесків до системи недержавного пенсійного забезпечення на користь своїх працівників, якщо роботодавець розпочав здійснення таких пенсійних внесків;
- рівноправність всіх учасників пенсійного фонду, які беруть участь в одній пенсійній схемі;
- розмежування та відокремлення активів пенсійного фонду від активів інших суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення та накопичувального пенсійного страхування з метою захисту майнових прав учасників пенсійного фонду та унеможливлення банкрутства пенсійного фонду;
- визначення розміру пенсійної виплати залежно від суми пенсійних коштів, облікованих на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду або застрахованої особи;
- гарантування фізичним особам реалізації наданих їм прав;
- цільове та ефективне використання пенсійних коштів;
- державне регулювання розміру тарифів на послуги, що надаються в системі недержавного пенсійного забезпечення;
- відповідальність суб'єктів системи недержавного пенсійного забезпечення за порушення норм законодавчих актів;

- державне регулювання діяльності з недержавного пенсійного забезпечення та нагляду за його здійсненням.

Недержавне пенсійне забезпечення здійснюється:

- 1) пенсійними фондами шляхом укладення пенсійних контрактів між адміністраторами НПФ та їх вкладниками;
- 2) страховими організаціями на підставі укладення договорів страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника НПФ;
- 3) банківськими установами шляхом укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень у межах суми, визначеної для відшкодування вкладів НПФ, та гарантування вкладів фізичних осіб [2].

Однак можна констатувати, що в нашій державі за період дії Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» недержавні пенсії не стали масовим додатковим видом соціальних гарантій працівників як майбутніх пенсіонерів. Працездатне населення практично не виявляє власної ініціативи щодо участі в недержавному пенсійному забезпеченні й не має, відповідно, довіри та мотивації до цього. З макроекономічного погляду нерозвиненість системи недержавних пенсійних фондів позбавляє економіку потужного довгострокового фінансового ресурсу для інвестування. У системі недержавного пенсійного забезпечення серед вкладників спостерігається тенденція, спричинена нестабільною економічною ситуацією, до скорочення або тимчасового припинення сплати внесків на користь учасників.

Серед основних причин повільного розвитку недержавного пенсійного забезпечення слід виокремити:

- відсутність розвинутого фінансового ринку і як наслідок — обмежений вибір фінансових інструментів, придатних для інвестування в них пенсійних коштів, відставання розвитку ринку капіталу від потреб інституційних інвесторів. Можливість інвестування пенсійних коштів в акції обмежена внаслідок відсутності законодавчих вимог щодо обов'язкового продажу акцій підприємств, що мають стратегічне значення для економіки України та її безпеки, підприємств-монополістів та підприємств із державною часткою виключно на фондовій біржі, а також незацікавленості емітентів у проходженні процедури лістингу на фондовій біржі;
- незахищеність на достатньому рівні міноритарних акціонерів;
- незацікавленість роботодавців у фінансуванні добровільних пенсійних програм для працівників;

- недосконалість системи обліку пенсійних коштів учасників та розкриття інформації про стан та зміни на їх індивідуальних рахунках;
- надто високий розмір адміністративних видатків у недержавних пенсійних фондах;
- відсутність міжнародних стандартів фінансової звітності в недержавних пенсійних фондах та суб'єктах системи накопичувального пенсійного забезпечення, які надають послуги недержавним пенсійним фондам;
- недосконалість і непрозорість системи розкриття інформації для учасників, зокрема про реальних власників установ, що надають послуги в системі накопичувального пенсійного забезпечення (банки, компанії з управління активами, адміністратори недержавних пенсійних фондів);
- низький рівень і недостатнє фінансування роз'яснювальної роботи щодо змісту та ролі цієї пенсійної системи.

З урахуванням зазначеного учасники парламентських слухань на тему «Стан проведення пенсійної реформи та шляхи її вдосконалення», що відбулися 16 лютого 2011 р., для вдосконалення системи недержавного пенсійного забезпечення, підвищення довіри з боку її учасників та запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування рекомендували Кабінету Міністрів України:

- забезпечити розробку проектів нормативно-правових актів щодо: а) економічного стимулювання розвитку недержавного пенсійного забезпечення; б) запровадження нових фінансових інструментів для інвестування пенсійних активів; в) підготовки до запровадження і функціонування накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; г) здійснення заходів стосовно посилення нагляду з боку державних органів за діяльністю фінансових установ, що надають послуги в системі недержавного пенсійного забезпечення, з метою недопущення втрати пенсійних активів; упродовження пруденційного нагляду з використанням найкращого міжнародного досвіду здійснення нагляду в системі накопичувального пенсійного забезпечення, а також щодо зменшення адміністративних видатків у системі недержавного пенсійного забезпечення; (г) удосконалення законодавства стосовно валютного регулювання; д) удосконалення законодавства щодо

розкриття інформації про стан та зміни на індивідуальних пенсійних рахунках учасників системи накопичувального пенсійного забезпечення, у тому числі інформації про реальних власників фінансових установ, що надають послуги в системі накопичувального пенсійного забезпечення;

- забезпечити подання до Верховної Ради України пропозицій щодо запровадження міжнародних стандартів фінансової звітності суб'єктами системи накопичувального пенсійного забезпечення;
- доопрацювати механізм спрямування коштів накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування до недержавних пенсійних фондів за бажанням і вибором застрахованої особи;
- забезпечити участь Міністерства економічного розвитку і торгівлі України та Міністерства фінансів України в розробці подальших кроків проведення пенсійної реформи в Україні і визначити відповідальність цих міністерств у реалізації заходів, спрямованих на запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, розвиток фінансового ринку в Україні, поліпшення діяльності недержавних пенсійних фондів, проведення актуарних розрахунків у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- передбачати в проекті закону про Державний бюджет України на відповідний рік кошти для фінансування витрат у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, на: а) завершення розробки програмно-технічного комплексу для системи збирання страхових внесків до накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, сумісного із системою електронних переказів банків, та системи автоматизованого звітування про стан накопичувальних пенсійних рахунків застрахованих осіб; б) створення системи автономного доступу застрахованих осіб до електронної інформації про стан їх накопичувальних пенсійних рахунків; в) розроблення інтегрованої системи обміну інформацією між органами, які здійснюють державний контроль і нагляд у накопичувальній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та системі недержавного пенсійного забезпечення; г) проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення з питань накопичувального пенсійного забезпечення.

6.2. Поняття й види недержавних пенсійних фондів

Ключовими суб'єктами недержавного пенсійного забезпечення є недержавні пенсійні фонди.

Найбільшими НПФ світу в 2002 р. були:

Найбільші недержавні пенсійні фонди світу [3]

Назва пенсійного фонду	Активи (млрд дол.)
CALPERS	156,3
ABP St.Psf (Sweden)	134,9
NY State Common Retirement Fund	112,5
California State Teachers Ret System	100,8
Florida State Board of Administration	98,1
Federal Ret Thift Investment Board	97,7
General Motors Asset Management	94,3
National Public Service Personnel (Japan)	69,3
PGGM St.Psf. (Netherlands)	45
British Telecommunications (UK)	41,8
AVS (Switzerland)	14,9

Глобальні пенсійні активи НПФ світу мають такий вигляд (млрд дол.) [3]

	1990	1999	2001
США	2624	7765	7010
Канада	198	345	297
Великобританія	616	1365	1200
Нідерланди	237	427	384
Німеччина	106	139	125
Інші країни Європи	226	465	400
Японія	574	1544	1235
Австралія	53	139	147
Інші тихоокеанські країни	84	200	160
Латинська Америка	25	134	120
Африка і Близький Схід		104	90
<i>Разом</i>	4922	12978	11484

Стаття 1 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» визначає, що недержавний пенсійний фонд — юридична особа,

створена відповідно до цього Закону, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та провадить діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду в законодавчо визначеному порядку [2].

Предметом діяльності фонду є сукупність організаційних, юридичних та інших передбачених законодавством дій, спрямованих на акумулювання, збереження і примноження пенсійних коштів із метою забезпечення прав його учасників щодо отримання ними додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат. Виключним видом діяльності цих фондів є недержавне пенсійне забезпечення. Проведення ними іншої діяльності забороняється.

Види недержавних пенсійних фондів:

- 1) відкритий пенсійний фонд, учасниками якого можуть бути будь-які фізичні особи незалежно від місця й характеру їх роботи;
- 2) корпоративний пенсійний фонд, засновником якого є юридична особа-роботодавець або декілька юридичних осіб-роботодавців; до нього можуть приєднуватися роботодавці-платники. Його учасниками можуть бути виключно фізичні особи, які перебувають (перебували) у трудових відносинах із роботодавцями-засновниками й роботодавцями — платниками НПФ;
- 3) професійний пенсійний фонд, засновником (засновниками) якого можуть бути об'єднання юридичних осіб-роботодавців, об'єднання фізичних осіб, включаючи професійні спілки, або фізичні особи, пов'язані родом своєї професійної діяльності (занять). Учасниками такого фонду можуть бути виключно фізичні особи, пов'язані родом своєї професійної діяльності, визначеної в його статуті. Пенсійним фондам забороняється змінювати їх вид і найменування, зазначені в статуті, після реєстрації Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України. Приєднання і злиття декількох пенсійних фондів однакового виду дозволяється. Забороняється реорганізовувати будь-які пенсійні фонди шляхом поділу чи виділення, а також приєднувати чи зливати пенсійні фонди різних видів.

Станом на 31 грудня 2010 р. в Державному реєстрі фінансових установ містилася інформація про 101 недержавний пенсійний фонд

та 43 адміністратори НПФ, з яких мають ліцензії з адміністрування НПФ — 36. При цьому 13 адміністраторів НПФ обслуговують більше ніж один недержавний пенсійний фонд. Кількість відкритих НПФ є найбільшою і на кінець зазначеного періоду становила 83, що пояснюється більшою доступністю їх до широких верств населення, тоді як учасниками професійних чи корпоративних НПФ можуть бути лише фізичні особи, які пов'язані за родом їх професійної діяльності або перебувають у трудових відносинах із роботодавцями-засновниками або роботодавцями-платниками. Кількість корпоративних фондів — 9, професійних — 9.

Особливістю створення НПФ є їх нерівномірне розміщення за територіальним принципом. У Києві, наприклад, зосереджено 70 % усіх фондів, а в таких областях, як Вінницька, Волинська, Закарпатська, Кіровоградська, Луганська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька та Чернігівська, не створено жодного фонду.

Створюються НПФ на підставі рішення засновників і не мають на меті одержання прибутку для його подальшого розподілу між засновниками. Засновником відкритого пенсійного фонду може бути будь-яка одна чи декілька юридичних осіб. Засновником корпоративного пенсійного фонду може бути юридична особа-роботодавець або декілька юридичних осіб-роботодавців, до яких можуть приєднуватися роботодавці-платники. Засновниками професійного пенсійного фонду можуть бути об'єднання юридичних осіб-роботодавців, об'єднання фізичних осіб, включаючи професійні спілки (об'єднання професійних спілок), або фізичні особи, пов'язані родом своєї професійної діяльності (занять).

Серед найбільших підприємств, які виступили засновниками та учасниками НПФ, є ВАТ Укртелеком, ВАТ «Стирол» державне підприємство «Укрпошта». Серед банків — Національний банк України, Укрексімбанк. Серед об'єднань — Українська автомобільна корпорація. Серед профспілок — профспілка працівників енергетики та електротехнічної промисловості.

Роботодавець може стати платником уже створеного корпоративного пенсійного фонду на підставі договору про участь у ньому за умови визнання статуту фонду, внесення відповідних змін до колективного договору (за умови його наявності) й обов'язкового повідомлення Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України про свою участь у цьому фонді. Засновниками або роботодавцями — платниками корпоративного пенсійного фонду — можуть

бути роботодавці — юридичні особи, що провадять свою діяльність беззбитково не менше ніж протягом одного фінансового року, крім випадків реорганізації юридичної особи.

Засновники відкритого пенсійного фонду не можуть бути ні зберігачем цього фонду, ні його аудитором. Засновники корпоративного або професійного фонду й роботодавці — платники корпоративного пенсійного фонду — не можуть бути ні зберігачем, ні аудитором, ні компанією з управління активами цього фонду, ні його адміністратором. Юридична особа може бути водночас засновником не більш як одного корпоративного чи одного професійного пенсійного фонду, але така юридична особа може бути засновником одного або більше відкритих пенсійних фондів.

За ст. 6 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» юридична особа, діяльність якої фінансується за рахунок Державного бюджету України або місцевих бюджетів, має право бути засновником корпоративного пенсійного фонду або здійснювати пенсійні внески до вже створених пенсійних фондів лише у випадках, якщо їх створення або здійснення пенсійних внесків передбачено законами України або рішенням відповідних місцевих рад. Заснування такими юридичними особами відкритих пенсійних фондів забороняється. Кошти, перераховані до пенсійного фонду будь-яким вкладником, не є власністю держави або органів місцевого самоврядування. Інакше кажучи, страхування бюджетною установою працівників у НПФ можливе лише в разі, якщо такі видатки передбачені в законі України про Державний бюджет на відповідний рік або в рішенні відповідної місцевої ради [2].

Державна реєстрація НПФ і видача йому відповідного свідоцтва провадяться Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України. Засновники фонду зобов'язані протягом 3-х місяців із дня реєстрації сформувати склад його ради. Рада НПФ повинна укласти договори щодо:

- а) адміністрування пенсійного фонду — з адміністратором, який має ліцензію на провадження діяльності з адміністрування пенсійних фондів;
- б) управління активами пенсійного фонду — з компанією з управління активами або з іншою особою, яка отримала ліцензію Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку на провадження такої діяльності;
- в) обслуговування пенсійного фонду зберігачем активів.

Укладення пенсійних контрактів та отримання пенсійних внесків на рахунок НПФ до виконання цих вимог забороняється.

Фізична особа, на користь якої сплачуються пенсійні внески до НПФ і яка має право або набуде його на одержання пенсійних виплат із такого фонду, є учасником останнього. Ними можуть бути громадяни України, іноземці й особи без громадянства. Участь фізичних осіб у будь-якому НПФ є добровільною. Фізична особа може бути учасником декількох НПФ за власним вибором.

На кінець 2010 р. кількість учасників НПФ відповідно до укладених контрактів становила 569 230 осіб, протягом року вона зросла на 72,1 тис. осіб, або на 14,5 %. Як і в попередні роки серед учасників НПФ більшість становили особи віком від 40 до 55 років, а саме 40,2 % (2009 р. — 41,4 %, 2008 р. — 42,5 %, 2007 р. — 41,9 %). Крім того, частка учасників НПФ віком від 25 до 40 років становила 39,2 % (2009 р. — 35,8 %, 2008 р. — 35,5 %, 2007 р. — 34 %). Частки учасників НПФ вікових груп старше 55 років та до 25 років становили, відповідно, 13,5 % (2009 р. — 14,2 %, 2008 р. — 12,2 %, 2007 р. — 9,3 %) та 7 % (2009 р. — 8,6 %, 2008 р. — 9,9 %, 2007 р. — 15,1 %). При цьому серед учасників НПФ у розрізі вікових груп більше чоловіків.

Особа, яка сплачує пенсійні внески на користь учасника шляхом перерахування коштів до НПФ відповідно до умов пенсійного контракту та закону, є вкладником. Ним може бути сам учасник НПФ, подружжя, діти, батьки, роботодавець учасника фонду або професійне об'єднання, членом якого він є. У будь-якому пенсійному фонді його учасники можуть бути водночас і вкладниками. Учасники відкритого пенсійного фонду мають право залишатися його учасниками в разі припинення здійснення пенсійних внесків на їх користь.

Єдиним органом управління пенсійного фонду є його рада, яка створюється чисельністю не менше п'яти осіб. З її членів обираються голова й секретар ради простою більшістю голосів. Члени ради будь-якого НПФ обираються на 3 роки з правом переобрання на наступний строк з осіб, які: (а) є дієздатними; (б) відповідають кваліфікаційним вимогам, визначеним Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України і статутом пенсійного фонду; (в) не були засуджені за умисні злочини; (г) не були протягом останніх 7-ми років керівниками юридичних осіб, які визнані банкрутами або які зазнали процедури примусової ліквідації в період перебування цієї особи на керівній посаді; (г) не є пов'язаними особами інших членів ради фонду. Згідно з п. 2.1 Кваліфікаційних вимог до членів рад недержавних

пенсійних фондів та фахівців із питань адміністрування недержавних пенсійних фондів, затверджених розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 27 листопада 2003 р. № 137, особа, яка претендує на обіймання посади члена ради НПФ, повинна мати: (а) повну вищу освіту й загальний стаж роботи не менше 10-ти років або повну вищу економічну чи юридичну освіту й загальний стаж роботи не менше 5-ти років; (б) кваліфікаційне свідоцтво фахівця з питань діяльності НПФ; (в) бездоганну ділову репутацію.

Рада від імені пенсійного фонду здійснює такі повноваження: а) укладає договір з адміністратором; б) заслуховує звіти про діяльність адміністратора, осіб, які здійснюють управління активами пенсійного фонду, зберігача і приймає рішення щодо цих звітів; в) затверджує інформацію про фінансовий стан пенсійного фонду, яка підлягає оприлюдненню, і розглядає аудиторський висновок; г) здійснює контроль за цільовим використанням активів фонду. Засідання ради фонду скликаються головою ради не рідше одного разу на квартал. Її засідання є правомочним, якщо в ньому беруть участь більше половини загальної кількості її членів. Рішення ради приймаються простою більшістю голосів її членів, які беруть участь у засіданні. У разі рівної кількості голосів вирішальним є голос голови ради фонду.

Організаційно-технічне й матеріальне забезпечення діяльності ради та проведення зборів засновників здійснюється адміністратором фонду за рахунок коштів, сплачених йому відповідно до умов договору про адміністрування. Для забезпечення своєї діяльності фонд користується послугами визначених осіб на підставі договорів, які укладаються радою фонду, тобто пенсійні фонди безпосередньо не здійснюють фінансових операцій і не надають фінансових послуг. Адміністратором недержавного пенсійного фонду може бути: юридична особа, яка надає професійні послуги з адміністрування недержавних пенсійних фондів (професійний адміністратор); юридична особа — одноосібний засновник корпоративного пенсійного фонду, який прийняв рішення про самостійне здійснення адміністрування такого фонду; компанія з управління активами.

Адміністратор діє від імені пенсійного фонду і в інтересах його учасників. Він зобов'язаний: а) укладати пенсійні контракти від імені пенсійного фонду; б) забезпечувати здійснення пенсійних виплат його учасникам; в) надавати зберігачеві розпорядження щодо пере-

рахування коштів для оплати витрат, які здійснюються за рахунок пенсійних активів; г) складати звітність у сфері недержавного пенсійного забезпечення, вести бухгалтерський облік і подавати фінансові звіти уповноваженим органам виконавчої влади й раді пенсійного фонду та ін.

За Положенням про оприлюднення інформації про діяльність недержавного пенсійного фонду, затвердженим розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 16 грудня 2004 р. № 3100 [4], адміністратором фонду один раз на рік, але не пізніше 1 червня року, наступного за звітним, шляхом розміщення вказаної інформації на Web-сайті зазначеної Державної комісії й публікації в одному з друкованих засобів масової інформації, перелік яких визначено Держфінпослуг України, оприлюднюється інформація про діяльність НПФ. До такої інформації входять:

- а) інформаційний проспект НПФ, затверджений підписом уповноваженої особи — адміністратора фонду — і скріплений його печаткою;
- б) відомості про об'єкти інвестування активів НПФ та зміни чистої вартості активів і чистої вартості одиниці пенсійних внесків, затверджені підписами уповноважених осіб — адміністратора фонду, зберігача й особи (осіб), яка здійснює (здійснюють) управління активами, і скріплені печатками цих юридичних осіб;
- в) інформацію про фінансовий стан НПФ;
- г) висновок аудитора (аудиторської фірми) за результатами аудиторської перевірки НПФ.

6.3. Пенсійні внески

Одним з основних якісних показників, які характеризують систему недержавного пенсійного забезпечення, є сплачені пенсійні внески. До НПФ вони сплачуються в розмірах і в порядку, встановлених пенсійним контрактом, відповідно до умов обраних пенсійних схем. Зазначені в контракті розміри сплачуваних до пенсійного фонду внесків можуть змінюватися відповідно до умов обраних пенсійних схем. Внески за страхуванням ризику настання інвалідності або смерті учасника НПФ сплачуються в порядку, вказаному в пенсійному контракті.

Рада фонду має право встановити мінімальний розмір пенсійних внесків — 10 % мінімальної заробітної плати в розрахунок на один місяць.

У колективному договорі може визначатися розмір пенсійних внесків до корпоративного або професійного фонду, що сплачуються за кошти засновників цих фондів і роботодавців-платників. Зазначені особи можуть пропонувати їх учасникам укладення договору страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника НПФ, обов'язкового для всіх його учасників, згідно з визначеним порядком укладення такого договору й розміру внесків на такий вид страхування. Загальний розмір страхових внесків, які сплачуються за цим видом страхування, не може перевищувати 1 % розміру пенсійного внеску, сплачуваного засновником або роботодавцем-платником за кожного учасника НПФ. Внески за цим видом страхування сплачуються в порядку, визначеному пенсійним контрактом.

У разі прийняття фізичною особою рішення щодо накопичення страхових внесків у пенсійному фонді на умовах, визначених законодавством, розмір таких пенсійних внесків встановлюється згідно із законодавством про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. При цьому вимога щодо сплати пенсійного внеску в розмірі не нижче мінімального не застосовується.

Максимальний розмір внесків за пенсійними схемами недержавного пенсійного забезпечення не обмежується. Пенсійні внески сплачуються, як правило, в національній валюті України, — а у випадках, передбачених законодавством України, в іноземній валюті за офіційним обмінним курсом Національного банку України, що діє на момент сплати, шляхом готівкових та (або) безготівкових розрахунків. Юридичні особи внески сплачують лише в безготівковій формі.

Аналізуючи динаміку сплачених пенсійних внесків, відзначаємо те, що їх надходження за 2010 р. зросло на 22,6 % і становило 925,4 млн грн. Однак слід зазначити, що протягом 2009 р.

Держфінпослуг було погоджено 16 рішень щодо тимчасового припинення сплати пенсійних внесків за власні кошти 10 роботодавцями-платниками за двома корпоративними пенсійними фондами (1 рішення стосовно одного НПФ, 15 — щодо іншого); протягом 2010 р. — жодного рішення. Двома роботодавцями-платниками сплату пенсійних внесків до двох корпоративних пенсійних фондів було поновлено в термін, встановлений законодавством.

6.4. Пенсійний контракт і пенсійна схема

Пенсійний контракт є договором між пенсійним фондом та його вкладником, згідно з яким здійснюється недержавне пенсійне забезпечення учасника (учасників) фонду за визначеною пенсійною схемою.

Пенсійна схема — це документ, який визначає умови й порядок недержавного пенсійного забезпечення учасників фонду. Схема повинна відображати: (а) опис усіх видів та умов здійснення пенсійних виплат; (б) порядок визначення їх розміру; (в) строк і порядок здійснення пенсійних виплат; (г) порядок і строки сплати пенсійних внесків; (д) умови й порядок участі в пенсійній схемі; (е) права й обов'язки вкладника, учасника фонду за даною пенсійною схемою; (ж) інші умови, що не суперечать законодавству.

Пенсійні схеми підлягають реєстрації в Державній комісії з регулювання ринків фінансових послуг України. Згідно з Положенням про реєстрацію статуту недержавного пенсійного фонду та пенсійних схем, затвердженого розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 17 серпня 2004 р. № 2080 [5], пенсійна схема є невід'ємним додатком до статуту НПФ, у якому визначаються умови й порядок недержавного пенсійного забезпечення його учасників, що здійснюється цим фондом, про що обов'язково зазначається в його статуті. НПФ може використовувати декілька пенсійних схем. Його вкладники мають право вільно вибрати схему, а також її змінити, але не частіше одного разу на 6 місяців. Кожен примірник пенсійної схеми разом із статутом корпоративного або професійного пенсійного фонду погоджується з уповноваженими представниками трудових колективів відповідних юридичних осіб — роботодавців у порядку, встановленому чинним законодавством, і підписується цими представниками. Якщо засновником пенсійного фонду є професійна спілка, погодження його статуту оформлюється рішенням її виборного органу, який має відповідні повноваження, надані статутом професійної спілки згідно із Законом України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [6].

Для реєстрації статуту пенсійного фонду, в тому числі пенсійних схем, представник його засновників подає до Держфінпослуг відповідні документи. Строк проведення реєстрації не повинен перевищувати 30 календарних днів із дати надходження документів.

Не може бути відмовлено в укладенні пенсійного контракту з відкритим пенсійним фондом особі, яка відповідає вимогам Закону «Про недержавне пенсійне забезпечення». Кожен вкладник фонду може укласти один або декілька пенсійних контрактів з адміністраторами одного чи кількох пенсійних фондів на користь осіб, визначених цим Законом. Вкладник фонду, який є його учасником, має право в односторонньому порядку розірвати пенсійний контракт, який укладено з ним особисто, або вимагати зміни його умов.

Змістом пенсійного контракту є сукупність умов, що визначають взаємні права й обов'язки його сторін. За значенням контрактні умови поділяються на істотні й факультативні.

Істотні умови пенсійного контракту:

- а) паспортні дані вкладника фонду, його ідентифікаційний номер Державного реєстру фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів (якщо вкладником є фізична особа) або повне найменування, місцезнаходження (юридична адреса) постійно діючого органу управління, реєстраційні й банківські реквізити вкладника фонду (якщо вкладником є юридична особа);
- б) паспортні дані учасника фонду та його ідентифікаційний номер Державного реєстру фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів;
- в) посилання на обрану вкладником фонду пенсійну схему;
- г) строк дії пенсійного контракту, умови його зміни й розірвання;
- г) порядок розрахунків між пенсійним фондом та учасником фонду в разі дострокового розірвання пенсійного контракту або ліквідації пенсійного фонду;
- д) права, обов'язки, відповідальність сторін і порядок розв'язання спорів;
- е) розмір пенсійних внесків та умови його зміни.

За згодою сторін у пенсійному контракті також можуть бути зазначені інші умови.

Пенсійний контракт укладається в письмовій формі: щонайменше в 3-х примірниках, якщо контракт укладається із вкладником, який не є учасником відповідного пенсійного фонду, або в 2-х примірниках, якщо вкладник є його учасником. Разом із примірником пенсійного контракту адміністратор повинен надати вкладнику й учаснику фонду: (а) пам'ятку з роз'ясненнями основних положень пенсійного контракту; (б) копію зазначеної в пенсійному контракті

пенсійної схеми; (в) витяг з основних положень статуту пенсійного фонду й (або) на вимогу вкладника фонду — копію останнього. Один примірник пенсійного контракту залишається в адміністратора.

Пенсійний контракт набирає чинності з моменту його підписання вкладником фонду й адміністратором.

Його дія вважається закінченою:

- а) після повного виконання вкладником фонду своїх зобов'язань за контрактом та укладення учасником фонду договору з пенсійним фондом про виплату пенсії на визначений строк;
- б) після передачі пенсійних коштів учасника фонду страховій організації згідно з укладеним ним договором страхування довічної пенсії;
- в) після передачі пенсійних коштів учасника фонду банківській установі відповідно до укладеного ним договору про відкриття пенсійного депозитного рахунку;
- г) у випадку смерті учасника фонду й виконання передбачених у зв'язку із цим умов;
- ґ) при ліквідації фонду;
- д) якщо вкладник фонду змінив пенсійний фонд;
- е) при ліквідації вкладника фонду — юридичної особи без визначення його правонаступника;
- є) у разі дострокового розірвання контракту;
- ж) в інших випадках, передбачених пенсійним контрактом.

Станом на 31 грудня 2010 р. адміністраторами недержавних пенсійних фондів було укладено 69741 пенсійний контракт з 5 6139 вкладниками, з яких 2 385 вкладників, або 4,2 %, — юридичні особи, на яких припадає 884,6 млн грн пенсійних внесків (95,6 % від загального обсягу пенсійних внесків за системою недержавного пенсійного забезпечення), а 5 3754 вкладники, або 95,8 %, — фізичні особи. При цьому, порівняно з кінцем 2009 р. кількість контрактів з юридичними особами зросла на 8,5 %, а з фізичними особами — на 12,5 %. Аналіз укладених адміністраторами НПФ контрактів із вкладниками свідчить про нерівномірну динаміку їх зростання в професійних, корпоративних і відкритих фондах. Кількість нових контрактів найбільше зросла в професійних НПФ, у той же час найменше контрактів укладено в корпоративних НПФ.

6.5. Поняття й види пенсійних виплат.

Умови і строки їх здійснення

Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення» визначено, що пенсійна виплата — це грошова виплата учасникові недержавного пенсійного забезпечення або його спадкоємцям, що здійснюється за рахунок накопичених в недержавному пенсійному фонді й облікованих на індивідуальному пенсійному рахунку коштів у передбачених законом випадках [2].

НПФ здійснюють такі види пенсійних виплат, як пенсія на визначений строк та одноразова пенсійна виплата. Розміри пенсійних виплат визначаються з урахуванням сум пенсійних коштів, що обліковуються на індивідуальному рахунку учасника фонду, тривалості виплати й формули розрахунку величини пенсії на визначений строк.

Підставами для здійснення пенсійних виплат НПФ є:

- 1) досягнення учасником фонду пенсійного віку, визначеного відповідно до Закону «Про недержавне пенсійне забезпечення»;
- 2) визнання учасника НПФ інвалідом;
- 3) медично підтверджений критичний стан здоров'я (онкозахворювання, інсульт тощо) учасника фонду;
- 4) виїзд учасника фонду на постійне проживання за межі України;
- 5) смерть учасника фонду.

Пенсійний вік, із досягненням якого учасник фонду має право на отримання пенсійної виплати, визначається за його заявою, крім випадків, коли пенсійний вік визначається пенсійним контрактом відповідно до закону, що встановлює обов'язковість відрахувань на недержавне пенсійне забезпечення для окремих категорій громадян. Пенсійний вік, що визначається учасником фонду, може бути меншим або більшим від пенсійного віку, який надає право на пенсію за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням, але не більше ніж на 10 років.

У заяві учасника фонду, де визначається дата настання його пенсійного віку, учасник фонду зобов'язаний зазначити вид обраної ним пенсійної виплати. Заява подається адміністраторові пенсійного фонду не пізніше ніж за 2 місяці до настання пенсійного віку, визначеного учасником фонду.

Довічна пенсія (довічний анuitет) виплачується учасникові фонду страховою організацією, з якою він уклав договір страхування довічної пенсії, за рахунок перерахованих їй коштів.

Договір страхування довічної пенсії укладається між учасником фонду і страховою організацією згідно із законодавством про страхування з урахуванням вимог, передбачених Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення» і пенсійним контрактом, після настання визначеного учасником фонду пенсійного віку. Учасник фонду повідомляє адміністратора про обрану ним страхову організацію й подає письмову заяву про перерахування до неї належних йому пенсійних коштів. Для укладення договору він подає страховій організації довідку адміністратора про обсяг цих коштів. Учасник фонду, крім учасника накопичувальної системи пенсійного страхування, має право перерахувати до страхової організації свої пенсійні кошти повністю або частково. Порухення адміністратором або страховою організацією, з якою укладено договір страхування довічної пенсії, порядку оплати договору страхування або виплати відповідної пенсії, встановленого пенсійним контрактом або договором страхування довічної пенсії, не може бути підставою для будь-якого обмеження права учасника фонду на належні йому пенсійні кошти й обумовлені виплати [2].

Виплата пенсії на визначений строк здійснюється адміністратором пенсійного фонду:

- за бажанням учасника фонду, який має право на отримання пенсійних виплат відповідно до його заяви;
- на вимогу учасника фонду з дня виникнення в нього права згідно з умовами пенсійного контракту на страхування довічної пенсії, якщо придбання довічного ануїтету може негативно вплинути на розмір пенсійних виплат.

Пенсія на визначений строк розраховується, виходячи зі строку не менш як 10 років від початку здійснення першої виплати. Виплата цієї пенсії, що здійснюється за рахунок коштів пенсійного фонду, розпочинається з дня досягнення учасником фонду віку, означеного в його заяві, зі здійсненням першої виплати протягом 45 робочих днів.

Пенсійна виплата може здійснюватися адміністратором одноразово на вимогу учасника фонду, якщо:

- медично підтверджено критичний стан здоров'я (онкозахворювання, інсульт тощо) або настання інвалідності учасника фонду;
- сума належних йому пенсійних коштів на дату настання пенсійного віку не досягає мінімального розміру суми пенсійних накопичень, встановленого Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України;

— виїзду учасника фонду на постійне проживання за межі України.

Пенсійна виплата здійснюється одноразово спадкоємцям учасника фонду адміністратором у передбачених законом випадках. Виплата, що здійснюється одноразово, визначається виходячи із суми пенсійних коштів, які обліковуються на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду на день подання заяви на її отримання. Пенсійна виплата, що здійснюється одноразово, провадиться протягом 5-ти робочих днів після отримання відповідної заяви й необхідних документів.

Пенсійні кошти, накопичені в пенсійному фонді, страховій організації чи на пенсійному депозитному рахунку за час перебування в шлюбі одним із подружжя, є спільним їх майном, якщо інше не передбачено шлюбним контрактом. У разі розподілу пенсійних коштів у зв'язку з розірванням шлюбу кожна із сторін повинна визначити відповідно фонд, страхову організацію чи банківську установу, яка має право на відкриття пенсійного депозитного рахунку, для передачі належної їй частини пенсійних коштів і письмово повідомити про це адміністратора, страхову організацію чи банківську установу, з яких передаються ці кошти. Пенсійні кошти успадковуються особою, яка є спадкоємцем їх власника згідно із цивільним законодавством України.

Пенсійні виплати (одноразові та на визначений строк) станом на 31 грудня 2010 р. становили 158,2 млн грн, збільшившись за 2010 р. на 75,6 %. Сукупно недержавними пенсійними фондами протягом 2010 р. було здійснено пенсійних виплат 46725 учасникам та 1 105 спадкоємцям, тобто 8,2 % учасників від їх загальної кількості отримали пенсійні виплати протягом 2010 р. Це зумовлено в першу чергу невеликою часткою учасників вікової групи старше 55 років.

Література

1. *Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування* [Текст]: Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV // Офіційний вісник України. — 2003. — № 33. — Ст. 1770.
2. *Про недержавне пенсійне забезпечення* [Текст]: Закон України від 9 липня 2003 р. № 1057-IV // Офіційний вісник України. — 2003. — № 33. — Ст. 1769.
3. *Місія Агенства США з Міжнародного розвитку в Україні, Білорусії та Молдавії* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://ukraine.usaid.gov/ua/>. — Заголовок з екрана.

4. *Про затвердження Положення про оприлюднення інформації про діяльність недержавного пенсійного фонду [Текст] : Розпорядження Держ. ком. з регул. ринків фінан. посл. від 16 грудня 2004 р. № 3100 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 52. — Ч. 2. — Ст. 3485.*
5. *Про затвердження Положення про реєстрацію статуту недержавного пенсійного фонду та пенсійних схем [Текст] : Розпорядження Держ. ком. з регул. ринків фінан. посл. від 17 серпня 2004 р. № 2080 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 34. — Ст. 2301.*
6. *Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності [Текст] : Закон України від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV // Офіційний вісник України. — 1999. — № 38. — Ст. 1889.*

Розділ 7

ДОГОВІР СТРАХУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ІНВЕСТИЦІЙ У СФЕРІ ІННОВАЦІЙ

7.1. Окремі положення про договір страхування

7.1.1. Поняття договору страхування та його юридична характеристика

Дослідженню поняття «страховий договір» завжди приділялася значна увага цивілістів. Існує велика кількість як доктринальних, так і законодавчих його дефініцій, проте й досі немає уніфікованого трактування цього терміна. Класичним вважається визначення цього поняття як договору, за яким одна особа за відому винагороду або безоплатно бере на себе страх (ризик. — І. Чайкін) щодо будь-якого майнового права, яке належить іншій особі, тобто зобов'язується винагородити її в разі втрати цього права через будь-який нещасний випадок. Воно належить Д. Мейєру, який запропонував цю інтерпретацію ще в 1902 році [1].

Цікавим є також підхід українського законодавця до тлумачення цієї правової категорії, визначення якої міститься в 3-х різних актах (ЦК України, ГК України й ЗУ «Про страхування»), причому всі дефініції різняться між собою, що певною мірою створює труднощі для їх правозастосування. Відповідно до ст. 979 ЦК України за договором страхування одна сторона (страховик) зобов'язується в разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страхувальникові) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші умови договору [2]. Дефініція цього договору, подана в ст. 354 ГК України [3], за елементним складом приблизно збігається із закріпленим у ЦК України. Найбільш вдало, на нашу думку, поняття «договір страхування» визначається в ЗУ «Про страхування» (далі — Закон) [4]: це письмова угода між страхувальником і страховиком, згідно з якою страховик бере на себе зобов'язання

в разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату страхувальникові або іншій особі, означеній у договорі страхування страхувальником, на користь якої укладено цей правочин (подати допомогу, виконати послугу тощо), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі в окреслені строки й виконувати інші умови договору.

Статтею 4 Закону встановлено, що предметом договору страхування можуть бути майнові інтереси, що не суперечать закону й пов'язані з (а) життям, здоров'ям, працездатністю й пенсійним забезпеченням (особисте страхування); (б) володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування); (в) відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі чи її майну або юридичній особі (страхування відповідальності) [4].

Необхідно дослідити категорію «інтерес у страховому праві» й показати співвідношення страхового ризику і страхового інтересу, що дасть змогу визначитися з розумінням предмета страхування.

Чинний ГК України [3] трактує страхування як діяльність спеціально уповноважених державних організацій і суб'єктів господарювання (страховиків), пов'язану з наданням страхових послуг юридичним особам або громадянам (страхувальникам) щодо захисту їх майнових інтересів у разі настання окреслених законом чи договором страхування подій (страхових випадків) за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхових платежів. Отже, законодавець установлює основну мету страхування як захист інтересу. Подібну позицію встановлено й у Законі [4], у преамбулі якого, зокрема, зазначено, що він спрямований на посилення страхового захисту майнових інтересів підприємств, установ, організацій і громадян.

У загальнонауковому плані склалося 3 основних течії, де природа інтересу відповідно розуміється як явище об'єктивне, суб'єктивне або суб'єктивно-об'єктивне.

Представники першої (С. М. Братусь, В. С. Мілаш, С. В. Михайлов, О. М. Вінник, М. Я. Шимінова та ін.) вважають, що інтереси є об'єктивними потребами, вони зумовлюються тими суспільно-економічними відносинами, які за своєю природою є теж об'єктивними [5, с. 17; 6, с. 74; 7, с. 28–38; 8, с. 8, 9; 9, с. 28, 29].

Так, В. С. Мілаш указує, що інтереси формуються на підставі об'єктивно існуючих потреб. Виникнення індивідуальних потреб зумовлене об'єктивно наявною в цей період системою соціально-

економічних відносин. «Концентратором» індивідуальних є суспільні потреби, причому важливим є усвідомлення найвагоміших із них (правомірного характеру) не окремими індивідами, а державою, для того щоб створити сприятливі умови для їх реалізації. У цьому випадку йдеться не про психологічне усвідомлення, а про забезпечення державою можливості реалізації найважливіших суспільних потреб і захисту публічних (суспільних) інтересів, у які трансформувалися зазначені потреби [6, с. 74].

Не заперечуючи значущості врахування об'єктивності інтересу, слід відмовити такому підходу як єдиному правильному для пізнання досліджуваного об'єкта. З нашого погляду, таке сприйняття інтересу буде однобічним, а тому не братимуться до уваги такі вагомі елементи, як праворозуміння і правосприйняття.

Суб'єктивна теорія інтересу (А. А. Чунаєва, С. М. Кожевніков, Е. Лукашева) наголошує на значенні останнього як усвідомленої суб'єктом потреби незалежно від правової регламентації державою [10, с. 48; 11, с. 25]. О. С. Йоффе висловлював думку, що інтерес входить до змісту суб'єктивного права. Виходячи із загального визначення права, він звертав увагу на те, що це поняття існує для охорони відносин і порядків, бажаних і вигідних панівному класу. Із цієї точки зору право створюється людьми для досягнення певної мети, без уявлення якої неможливо зрозуміти його зміст. Але тоді вказівку на мету, тобто на інтерес, який треба захистити, необхідно включити до визначення поняття «суб'єктивне право» [12, с. 73]. У той же час неможливо побудувати юридичну конструкцію на застосуванні лише суб'єктивного сприйняття, без урахування критерію об'єктивного існування.

Поєднання 2-х теорій інтересу привело до появи 3-ї — об'єктивно-суб'єктивної, відповідно до якої об'єктивний характер потреб лише тоді стає інтересом, коли проходить через усвідомлення суб'єктом [13, с. 50]. В. П. Грибанов зазначає, що інтерес — це потреба, яка набула форми свідомого мотиву і виявляється в житті у вигляді побажань, намірів, прагнень, і робить висновок про суб'єктивно-об'єктивний характер будь-якого інтересу [14, с. 236, 237]. Отже, є підстави стверджувати, що страховий інтерес має суб'єктивно-об'єктивний характер. Не викликає сумніву той факт, що інтерес за своєю формою є об'єктивним ставленням особи до страхового об'єкта, він указує на суб'єктів страхових відносин як носіїв відповідних прав та обов'язків.

Усвідомлення суб'єктом своїх інтересів щодо конкретного об'єкта страхування як можливості зазнати матеріальних збитків приводить до об'єктивного їх закріплення й перетворення останнього на інтереси законні. Ю. К. Толстой трактує «страховий інтерес» як такий, що базується на законі, іншому правовому акті або договорі, об'єктивно зумовлений інтерес страхувальника укласти договір, що це об'єктивна засада договору страхування, соціально-правова позиція страхувальника, яка пояснює його суб'єктивне бажання укласти договір страхування [15, с. 498]. Уважаємо, правильніше було б зіставити інтерес з об'єктивно зумовленою страховою потребою, хоча об'єктивно-суб'єктивну природу інтересу вчений підкреслив влучно.

В. І. Серебровський, розглядаючи питання, що саме є предметом майнового страхування — річ чи інтерес, надає перевагу останньому, зазначаючи, що коли страховик укладає договір страхування, він не бере на себе обов'язку поновити ту чи іншу річ, яка постраждала від настання страхового випадку, а зобов'язується лише відшкодувати той збиток, що може понести страхувальник. До того ж, цілком можливе одночасне страхування однієї й тієї ж речі декількома особами, які знаходяться в різних юридичних відносинах (власник, заставоутримувач, перевізник та ін.). Таким чином, страхується не конкретна річ, а інтерес страхувальника в цілісності застрахованого майна [16, с. 78,79].

Із таким поглядом слід погодитися в частині розмежування майна (речей) і майнового інтересу. І хоча в багатьох випадках майно є тим предметом, з яким пов'язано майновий інтерес, ототожнювати їх помилково. Майно є метою цього інтересу й потребою особи в його збереженні.

В. К. Райхер вважає, що інтерес не може визнаватися об'єктом страхової охорони. І не тому, що інтерес становить собою відношення, а воно не може бути об'єктом страхової охорони, а через особливу природу того самого відношення, яким є інтерес із погляду вказаного визначення. Специфічна сутність цього відношення розкривається (як видно з Еренбергівської формули) як «можливість понесення збитків» від того чи іншого випадку. Тому визнання такого відношення об'єктом страхової охорони призвело б до сумного висновку, що страхування охороняє «можливість понесення збитків», — ця конструкція є діаметрально протилежною справжній природі речей [17, с. 208, 209].

Тлумачення інтересу як відношення хоча і є правильним за суттю, проте є не виправдано широким і не дає жодної можливості чітко визначити об'єкт страхового захисту.

К. О. Граве і Л. А. Лунц, розглянувши питання об'єкта страхування, зробили висновок, що це — не предмет страхової охорони чи страхових правовідносин; це лише одна з необхідних передумов їх виникнення й існування, тобто юридичний факт, від наявності якого залежать виникнення й подальше існування вже наявних страхових правовідносин [18, с. 42].

Не визнавав страховий інтерес об'єктом страхових відносин і Г. Ф. Шершеневич. Таким об'єктом учений уважав майно, при цьому виокремлював страхування: (а) майна, коли страхова виплата забезпечує відшкодування збитку, та (б) осіб, якщо виплата страхової суми не залежить від наявності збитків [19].

І хоча той факт, що роль страхового інтересу як елемента страхових відносин є важливою й не викликає сумнівів, ми поділяємо думку, що інтерес не є об'єктом страхування. Страховий інтерес за своєю суттю є об'єктивно-суб'єктивним зв'язком між суб'єктом страхових відносин та їх об'єктом. Не є об'єктом страхування й майно, оскільки тоді при страхуванні відповідальності буде відсутній такий об'єкт.

Для з'ясування змісту страхового інтересу його необхідно розглянути як елемент страхових правовідносин, що має низку ознак. Інтерес повинен бути майновим, чітко визначатися в грошовому еквіваленті. Це пов'язано з тим, що страховики беруть на себе зобов'язання відшкодувати не індивідуально визначену річ, а грошове покриття. Кожен інтерес можна виразити в грошовому еквіваленті, бо своєю основою він має майнову потребу.

Тут слід звернути увагу на один з основних загальновідомих принципів страхування — компенсаторний. Страхування за своїм призначенням — це не засіб безпідставного збагачення, а механізм відшкодування збитків. У вітчизняному законодавстві цей принцип закріплено в ст. 9 Закону [4], де чітко встановлено, що страхове відшкодування не може перевищувати розміру прямого збитку, якого зазнав страхувальник. Для захисту від несумлінних страхувальників передбачено, що згідно з договором страхування частина збитків страховиком не відшкодовується. Не може загальне страхове відшкодування перевищувати дійсної вартості майна, навіть у разі його страхування в декількох страховиків, адже в такому випадку кожен із них здійснює виплату пропорційно розміру страхової суми. Це також стимулює страхувальника до відвернення страхової події, знижує ризик і зміцнює економічну дисципліну.

Суттєвою ознакою страхового інтересу є його зв'язок зі страхувальником, наявність якого є загальною ознакою. Але виникає питання: чи обов'язково цей зв'язок повинен мати юридичний характер? Адже в збереженні майна чи відверненні фінансової відповідальності можуть бути зацікавлені багато осіб, та й не завжди їх інтерес у страхуванні має юридичний характер.

Порушене питання пов'язано з більш глобальним, що стосується характеру інтересу взагалі. Прихильники об'єктивної теорії інтересу вказують на можливість страхування будь-яких ризиків за наявності фактичного стосунку до застрахованого об'єкта. Так, В. К. Райхер висловлює думку, що концепція об'єктивного страхового інтересу значно розширює коло забезпечуваних інтересів і більшою мірою відповідає принципу універсальності страхового забезпечення, тобто розширює юридичні межі сфери страхування і є найбільш прийнятною для страхового права радянської доби, коли превалював захист соціалістичної власності. Ця концепція служить інтересам страхувальників, тому що надає можливість розширювати відповідальність страховика за межі страхового інтересу особи, вказаної в договорі страхування, і без укладання нових страхових договорів, без виплати нових страхових премій, поширювати цю відповідальність на користь інших осіб [17, с. 246, 247].

Викладене дискусійне твердження є занадто радикальним, оскільки безпосередній перехід до необмеженого розширення кола учасників страхових відносин не є виправданим ні із соціального, ні з економічного погляду.

В. І. Серебровський наводить як приклад західноєвропейську практику, відповідно до якої страхування не лише може базуватися на юридичних відносинах, а й впливати з відносин господарських і взагалі фактичних. Страховиками вчений вважає не тільки осіб, які мають речове чи зобов'язальне право, а й тих, які є відповідальними за збереження майна, колишніх його власників до повного грошового розрахунку та ін. [20, с. 374].

Представники суб'єктивної теорії страхового інтересу наполягають на тому, що право на страхове відшкодування є лише в особи, на користь якої укладено страхування. К. О. Граве і Л. А. Лунц дотримуються точки зору, що страховий інтерес — це юридичний факт, а наявність лише фактичної заінтересованості особи в збереженні майна не є достатньою для того, щоб між нею й органом державного страхування виникли страхові правовідносини. Для цього необхідно, щоб

ця заінтересованість визнавалася достатньою за радянським страховим правом (можливість виникнення для особи прямих матеріальних збитків при настанні страхового випадку) [18, с. 42, 43]. Вирішальним при цьому, як бачимо, є факт визнання страхового інтересу достатнім із боку законодавця. Такий висновок є дискусійним, тому що підводить під розуміння страхового інтересу не стільки наукову базу, скільки моністичну волю держави.

Разом із тим, не викликає сумніву те, що на практиці застосовуються обидва підходи до страхового інтересу за деякою перевагою суб'єктивного складу страхових правовідносин. Так, страхові компанії пропонують продукт, який побудовано на об'єктивному підході до визначення страхувальника. Зустрічається страхування за об'єктивним критерієм при страхуванні відповідальності, страхуванні транспортному, морському тощо. В. В. Шахов підкреслює, що з економічного погляду страховий інтерес є мірою матеріальної заінтересованості фізичної чи юридичної особи у страхуванні [21, с. 25].

Таке обґрунтування підтверджує думку, що страховий інтерес має об'єктивно-суб'єктивний характер, і переконливо доводить, що для досягнення мети страхування не слід обмежувати інтерес об'єктивністю чи суб'єктивністю зв'язку. Страховикові, як професійному носієві ризику, і страхувальнику належить самим безпосередньо визначитися з характером необхідного зв'язку, і тільки після цього останній стане юридичним як охоронювана законом воля сторін.

Страховий інтерес повинен бути правомірним. Згідно зі ст. 4 Закону, об'єктами страхування можуть бути лише майнові інтереси, що не суперечать законодавству України [4]. Звернімося до такої суттєвої й необхідної ознаки страхування, як законність страхового інтересу. Законодавець не називає, які ж майнові інтереси не суперечать законодавству, а які, навпаки, йому суперечать. У цьому випадку застосовується від'ємна побудова поняття «правомірність страхових інтересів». С. В. Михайлов вважає законними інтересами ті, що не суперечать закону, тобто ті, що охороняються законом. Отже, охоронюваний (захищений) законом інтерес існує самостійно як об'єкт правового захисту [7, с. 38]. На підставі цього ми переконуємося, що правомірними слід уважати всі страхові інтереси, що за своїм характером і цілями не суперечать нормам права й суспільній моралі.

Розглянувши ознаки страхового інтересу, пропонуємо власну дефініцію досліджуваного поняття. Страховий інтерес — це юридичний факт об'єктивно-суб'єктивного характеру, сутністю якого є ви-

значення змісту правового зв'язку між страхувальником та об'єктом страхування, яким є страховий ризик.

Для дослідження страхування ризиків, що виникають на ринках фінансових послуг, слід з'ясувати співвідношення термінів «інтерес» і «ризик», правове порівняння яких дасть змогу визначитися з їх місцем і роллю в страхових правовідносинах.

Так, Ю. Б. Фогельсон наголошує на необхідності відмовитися від юридичної конструкції «страховий ризик» на користь терміна «страховий інтерес», обґрунтовуючи свою позицію неоднозначністю розуміння терміна «ризик». Учений наводить три значення ризику: перше — це витрати і втрата майна, де ризик виникає як наслідок настання страхового випадку; друге — це самі страхові випадки, де термін «ризик» використовується в іншому значенні — як подія, на випадок якої здійснюється страхування; третє — зростання ризику, де термін «ризик» використовується в значенні можливості настання страхового випадку [22, с. 231].

В. В. Шахов вирізняє такі значення страхового ризику: (а) як імовірність настання збитку життю, здоров'ю, майну страхувальника (застрахованого) внаслідок страхового випадку; (б) як конкретний страховий випадок, тобто небезпека з її шкідливими наслідками, які можуть спричинити збитки; (в) конкретні об'єкти страхування за їх страховою оцінкою в зіставленні зі ступенем імовірності нанесення шкоди; (г) безпосередньо договір страхування, що закріплює встановлені правовідносини (у цьому конкретному випадку категорія «страховий ризик» застосовується переважно в міжнародній страховій практиці) [21, с. 28, 29].

К. Г. Воблій пояснював факт неоднозначності вживання терміна «страховий ризик» у 2-х площинах — абстрактній (теоретичній) і конкретній (практичній). Фахівці з теорії страхування називають ризиком насамперед кількісну міру небезпеки або середній можливий розмір збитків, а страховики-практики наділили це первісно абстрактне значення конкретним змістом, розуміючи під ризиком передусім об'єкт страхування [23, с. 53]. Ю. Б. Фогельсон, розглядаючи це питання, дійшов висновку, що страховий інтерес є лише там, де можливе заподіяння шкоди, а ризик — це і є можливе завдання шкоди певною загрозою [24, с. 28]. Розвиваючи цю думку, науковець цілком слушно зазначає, що страховий ризик і страховий інтерес відрізняються сукупністю ознак, за допомогою яких описуються відносини, що виникають у зв'язку з можливим завданням шкоди

приватній особі; самі ж відносини, описані цими конструкціями, тотожні [24, с. 28].

На нашу думку, якщо страховий інтерес висвітлювати лише як юридичний зв'язок між страхувальником та об'єктом страхування, то страховий ризик логічно вважати предметом страхування. І дійсно, чи не буде правильніше визначати предметом страхування саме страховий ризик як категорію, що відповідає суті страхування і позначає безпосередній обсяг взятої на себе страховиком відповідальності, яка може зменшуватись або збільшуватись? Чи не ризик окреслює межі страхування? Чи варто виокремлювати ризиковість як ознаку страхового права, якщо вона повністю покривається поняттям «страховий ризик»?

Уважаємо, що на всі ці запитання слід відповісти позитивно. Треба відмовитися (як у науковому, так і в законотворчому процесі) від розуміння страхового інтересу чи майнових потреб як об'єкта страхових правовідносин. На наш погляд, єдиним безпосереднім об'єктом страхування є страховий ризик суб'єкта господарювання. Таке тлумачення предмета страхування допоможе уникнути правових помилок і на практиці суттєво спростити механізм страхування.

Щодо безпосередньо етимологічного значення, то, на думку В. Р. Ідельсона [25, с. 37] і В. І. Серебровського [26, с. 118], слово «ризик» португальського походження й означає «прямовисна скеля». Моряки під цим словом розуміли небезпеку, що загрожувала їхнім кораблям. Розроблення теорії ризику в праві означило три основні підходи до його розуміння: суб'єктивний, об'єктивний і об'єктивно-суб'єктивний. Суб'єктивна концепція ризику дістала розвиток у роботі В. А. Ойгензіхта, який схилився до думки, що ризик завжди є категорією суб'єктивною, оскільки виступає як оцінка людиною необхідності й доцільності вчинку, як усвідомлений вибір з урахуванням можливих альтернатив [27, с. 110, 111]. Об'єктивна концепція ризику (В. І. Серебровський, Т. І. Іларіонова [20, с. 567; 28, с. 30]) передбачає відсутність суб'єктивного чинника і ґрунтується на розумінні цього терміна як випадкового явища, що позбавляє його суб'єктивної оцінки. Найбільш прийнятною, на наш погляд, є об'єктивно-суб'єктивна теорія, представники якої (В. В. Вітлінський, С. І. Наконечний, Ф. І. Євдокимов, М. П. Зборщик., М. Е. Граф [29–32]) переконують, що ризик, з одного боку, є об'єктивним суспільним явищем, а з другого, — безпосереднім усвідомленням ризику суб'єктом як його носієм.

Ризик необхідно розглядати в діалектичній єдності об'єктивного й суб'єктивного, як специфічний елемент діяльності суб'єкта в умовах невизначеності й неминучого вибору [33, с. 43]. У подальшому будемо дотримуватись об'єктивно-суб'єктивної теорії розуміння ризику, що, на нашу думку, найбільше відповідає суті цього явища, оскільки (за своєю логічною конструкцією) ризик дозволяє суб'єктові правильно оцінити об'єктивні явища. Законодавцем же тлумачення терміна «ризик» використано лише для правового регулювання страхових відносин, що підкреслює особливу важливість цього елемента для страхових правовідносин. За ст. 8 Закону, страховий ризик — це певна подія, на випадок якої провадиться страхування і яка має ознаки ймовірності й випадковості настання [4].

Законодавець підкреслює такі елементи страхового ризику: (а) імовірність настання події (кількісний показник); (б) випадковість (показник якісний); (в) безпосередньо сама подія, на випадок настання якої провадиться страхування. Страхувальник здійснює страхування на випадок певної події, ймовірність настання якої є випадковою. Подія ж повинна бути пов'язана зі страховим випадком, оскільки він є фактом реалізації ймовірності.

У розумінні В. І. Сребровського, імовірність — сутнісна ознака ризику, яка полягає в тому, що подія має бути фактом, настання якого є цілком можливим. Якщо можливість ризику виключена (тобто немає факту події), то виключається й обов'язковість сплати страхової винагороди, що прийнята на себе страховиком на випадок настання певної події, у зв'язку із чим припиняються і всі страхові правовідносини [20, с. 505].

Страховий випадок інтерпретується законодавцем як передбачена договором страхування або законодавством подія, що відбулася і з настанням якої виникає обов'язок страховика виплатити страхову суму (страхове відшкодування) страхувальникові, застрахованій або третій особі [4]. Цей логічний зв'язок дозволяє чітко назвати три елементи настання страхового випадку: імовірність і випадковість настання передбаченої події та факт настання події як завдання шкоди заінтересованій особі. Проте правове регулювання причиново-наслідкового зв'язку між цими трьома елементами не отримало законодавчого закріплення й залишено для визначення на розсуд сторін, хоча теж є важливим складником страхового ризику. Це зумовлено тим, що цей причиново-наслідковий зв'язок може бути різним за своїм змістом. Саме тому спричинює непорозуміння відсутність у договорах страху-

вання вказівок на зміст причиново-наслідкових зв'язків, які повинні існувати між виникненням небезпеки, яка поєднує ознаки ймовірності й випадковості, та фактом заподіяння шкоди, для того щоб страховий випадок уважався таким, що відбувся.

Практикою вироблено так звану «доктрину безпосередньої причини», за якою страховий випадок вважається таким, що настав, якщо цей факт є безпосередньою причиною небезпеки, на випадок якої провадилося страхування. Однак це правило за своєю природою є дещо диспозитивним, тобто сторони можуть передбачити в правочині інше регулювання цих відносин.

Одним із правових механізмів опису небезпеки є так званий «механізм виключеної небезпеки». У цьому разі водночас із позитивним описом передбаченого факту настання страхового випадку в договорі зазначаються винятки, на які страхове покриття не поширюється. Так, наведення в страховій угоді положення про те, що страхова компанія не несе відповідальності за шкоду, завдану шкідливими хворобами, які викликані кліматичними умовами, усунуло б суперечності та неузгодженості між договірними сторонами.

Проте і тут існують спеціальні правила для визначення того, коли небезпека не виключена, а коли вона є винятком. Так, Ю. Б. Фогельсон називає декілька випадків:

- виключена небезпека передує за часом невиключеній. Якщо невиключена небезпека — безпосередній наслідок виключеної, тобто наявний причиново-наслідковий зв'язок між ними, то шкода є безпосереднім наслідком виключеної небезпеки і страховим захистом не забезпечується. Якщо ж указаний зв'язок між цими двома небезпеками переривається сторонніми обставинами, шкода не є безпосереднім наслідком виключеної обставини і страховий випадок вважається таким, що настав;
- невиключена небезпека передує за часом виключеній. У цьому випадку обидві вони є ланками одного причиново-наслідкового зв'язку, а тому шкода вважається спричиненою невиключеною небезпекою і страховий захист повинен надаватися. Проте, якщо між двома передбаченими небезпеками є якась стороння обставина, що перериває вказаний зв'язок, то безпосередній зв'язок між невиключеною небезпекою і шкодою відсутній, тому страховий захист не надається. Правовий наслідок — заподіяння шкоди безпосередньо двома небезпеками незалежно одна від одної [34, с. 17–29].

Сутність викладеного дає підстави стверджувати, що причиново-наслідковий зв'язок між передбаченою страхуванням небезпекою і фактом настання страхового випадку має важливе значення. При укладанні договорів страхування важливо й доцільно передбачати характер цього зв'язку, оскільки причиново-наслідковий зв'язок на ринках фінансових послуг доволі складний і має чимало ризиків.

Імовірність реалізації страхового ризику має подвійну природу: з одного боку, вона наділена субстанційними рисами, а з другого, — елемента якісної характеристики. Причому перша виявляється в природній можливості реалізації ризику, друга — у з'ясуванні питання про ступінь ризику, тобто застосування до ризику вимірювального масштабу, який передбачає два елементи — частоту втрат і їх грошову величину [35, с. 49].

Визначення ймовірності настання страхової події як субстанційної риси передбачає декілька поглядів. Так, В. І. Серебровський вважає, що виходячи з інтересів сталості обороту страхова теорія на перший план висуває об'єктивний критерій. Для визнання ризику ймовірним вирішальною є об'єктивна точка зору, притаманна за даних умов кожній розумній людині [20, с. 506]. Сутність викладеного дає підстави твердити, що вже з'ясування розумності через суб'єктивне сприйняття містить деякий елемент суб'єктивізму. На нашу думку, імовірність, як і в цілому категорія «страховий ризик», має об'єктивно-суб'єктивний характер, оскільки ґрунтується швидше на об'єктивному визнанні сторонами суб'єктивного сприйняття ризику.

Застосування ж вимірювального масштабу більше стосується сфери статистики й фінансового розрахунку. Ризик, як імовірність настання події, є поняттям відносним. В економіці існує ціла система показників кількісної оцінки ступеня ризику [36, с. 101–106; 37, с. 60–66; 38]. Він може бути меншим або більшим, зменшуватись або збільшуватись. Таке розуміння ризику має важливе значення для страховика й покладеного в основу його розрахунків ступеня ймовірності настання страхового випадку [20, с. 506]. Захист прав страховика у вітчизняному законодавстві передбачає обов'язок страхувальника при укладанні договору страхування надати інформацію страховикові про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику, і надалі інформувати його про будь-які зміни (ст. 21 Закону) [4].

Випадковість як елемент ґрунтується на положенні, що сторонам страхування достеменно невідомо, чи станеться передбачувана подія.

Існує також інший його аспект, який полягає в тому, що настання страхової події не повинно бути наслідком умисних дій страхувальника [20, с. 510]. Стаття 26 Закону підставою для відмови страховика в здійсненні страхових виплат або страхового відшкодування передбачає навмисні дії страхувальника чи особи, на користь якої укладено договір страхування, спрямовані на настання страхового випадку [4].

Звернімо увагу на те, що сукупність усіх елементів страхового ризику може бути розглянута за наявності такої необхідної ознаки, як легальність. Незаконний ризик не може визнаватись об'єктом страхування чи страхового захисту. Легальність тісно пов'язана з розумінням страхового інтересу як юридичного факту зв'язку між особою й об'єктом страхування, що буде розглянуто нижче. Означені риси страхового ризику притаманні йому в розумінні обумовлених у договорі подій, шкідливий наслідок яких може спричинити зменшення чи втрату майнових інтересів страхувальника [39, с. 151]. Як бачимо, ризик ототожнюється з безпосереднім предметом страхування. Таке визначення ризику більш адекватно відповідало б економічній ситуації та формальній логіці.

Для визначення правової природи договору страхування варто детально розглянути його характерні ознаки:

- 1) це самостійний правочин зі своїм предметом та ознаками, що відрізняють його, наприклад, від договорів позики, зберігання, поруки та ін.;
- 2) це договір двосторонній, що зумовлено наявністю в сторін правочину зустрічних зобов'язань;
- 3) він є оплатним: сторона договору повинна отримати плату або інше зустрічне надання за виконання своїх обов'язків. Саме зустрічне надання, а не ціна є істотною умовою будь-якого оплатного договору [40, с. 72];
- 4) договір страхування є строковим: виконання обов'язків здійснюється протягом певного строку;
- 5) він є реальним або консенсуальним. Як у практиці застосування законодавства про страхову діяльність, так і в теорії страхового права виникають деякі питання щодо моменту його укладання. Існують три погляди на цю проблему: перший (підтриманий М. І. Брагінським та В. В. Луцем) наголошує на реальності договору страхування, оскільки до внесення першого страхового платежу він не набирає чинності, якщо інше не передбачено договором [41, с. 174]; другий більше стосується договору стра-

хування як договору консенсуального (таку думку підтримує Н. О. Саніахметова [42, с. 630]); третій — поєднує два попередніх з огляду на дуалістичну природу договору страхування, тобто він може бути як реальним, так і консенсуальним — залежно від умов договору;

- 6) не є договором під умовою. Як уважають К. О. Граве й Л. А. Лунц, невизначеність настання або ненастання страхової події надає невизначеності також обов'язку страховика виплатити страхувальникові страхове відшкодування або страхову суму. Однак ця залежність не надає цій події значення умови й не перетворює договір страхування на угоду під умовою [18, с. 176]. Доречно тут говорити про ймовірність страхового випадку, що як елемент розглянуто вище;
- 7) ризиковість (алеаторність) договору страхування, що полягає в невизначеності для сторін моменту виконання зобов'язання та його обсягу;
- 8) казуальність: цей вид договору належить до групи казуальних угод, які залежать від мети й підстави їх виникнення. Казуальність має зберігатися протягом усього строку існування угоди, що є обов'язковою умовою для його дійсності [43, с. 153].

7.1.2. Класифікація договорів страхування та страхових правовідносин

Бурхливе зростання видів фінансових послуг і їх різноманітність ставлять перед суб'єктами страхового ринку питання практичного й теоретичного плану. Насамперед це ідентифікація і правовий захист при страхуванні окремих ризиків. Традиційна система поділу страхування на майнове й особисте вже не відповідає потребам ні економічного, ні юридичного характеру. При виборі критеріїв класифікації будь-яких відносин вирішальним є визначення й урахування риси, яка є її підставою, що повинна бути суттєвою й однаковою мірою характеризувати кожен із видів правовідносин [44, с. 81]. Останнім часом усе більшого значення набувають теорії, пов'язані з наявністю ризику та його подоланням (із так званим «ризик-менеджментом» як основного чинника на ринках страхових послуг).

Класифікація страхування, запропонована науковцями радянської доби, не передбачала його диференціації на підставі ризиків через догму, що радянська планова економіка не може потерпати від них. Здебільшого обмежувалися класифікаціями на підставі страхового

законодавства й державних правил страхування [18, с. 62, 63], форм власності, яка є об'єктом страхової охорони, об'єктів страхування та страхових випадків [17, с. 208, 209]. Усі ці концепції побудовано на моністичній теорії страхового права, що передбачала наявність єдиного страхового фонду й держави як страхувальника. Наприклад, за формами власності розмежовувалося страхування державної, колективної й особистої власності громадян. За умов рівності всіх форм власності подібна класифікація втрачає свою актуальність.

На сучасному етапі традиційний поділ страхування на майнове й особисте зазнає деякого перегляду. Наприклад, В. В. Шахов виділяє чотири основні галузі страхування: майнове, особисте, страхування відповідальності й економічних ризиків [21, с. 39]. Зосередимо увагу на страхуванні відповідальності й економічних ризиків, оскільки вони стосуються нашого дослідження. Під першим В. В. Шахов розуміє галузь страхування, де її об'єктом виступає відповідальність перед третіми особами, яким може бути завдана шкода внаслідок будь-якої дії або бездіяльності страхувальника. У цьому виді науковець вирізняє страхування заборгованості й страхування на випадок відшкодування шкоди.

За умов сьогодення залишається важливою класифікація за методом законодавчого регулювання здійснення страхування чи характером виникнення страхових правовідносин. За таким критерієм виокремлюють страхування добровільне й обов'язкове. Цей поділ не викликає особливих теоретичних суперечок, хоча деякі науковці [45, с. 132; 18, с. 65; 46, с. 32; 41, с. 143] вважають, що в основу цього поділу слід покласти підставу виникнення страхування: обов'язкове виникає безпосередньо із закону, добровільне — через страховий договір. М. В. Гордон навіть наголошував на публічному характері обов'язкового страхування через відсутність договору й примусове стягнення страхових премій, а тому ці правовідносини повинні регулюватися фінансовим правом [47, с. 152].

Однак є також інші погляди на питання щодо характеру обов'язкового страхування.

Прихильники першого погляду наголошують на тотожності предмета правового регулювання і змісту правовідносин при обов'язковому й добровільному страхуванні [17, с. 191]. Так, В. К. Райхер уважає, що критерієм у цьому випадку є метод здійснення страхування: у питанні про залежність виникнення страхування від непов'язаної законом волі сторін надається перевага волі страхувальника [17, с. 219].

Подібну позицію зайняв і Ю. К. Толстой, запропонувавши випадки обов'язкового страхування вважати квазідоговірними й за аналогією застосовувати до них норми щодо договорів страхування [15, с. 521].

Представники другого погляду вбачають таким критерієм спосіб залучення у страхові відносини. Приміром, В. В. Шахов зазначає, що ініціатором обов'язкового страхування є держава, яка у формі закону зобов'язує юридичні й фізичні особи вносити кошти для забезпечення суспільних потреб. Добровільне ж страхування, як підкреслює вчений, — замкнуте розкладання шкоди між членами страхового співтовариства за встановленими правовими нормами [21, с. 41].

Отже, є підстави виокремити такий критерій класифікації, як автономія волі учасників правовідносин.

Найбільш прийнятним, на нашу думку, є підхід, викладений В. К. Райхером і Ю. К. Толстим, щодо тотожності предмета правового регулювання і змісту правовідносин. При цьому ми виходимо з того, що добровільне й обов'язкове страхування мають однакову мету та завдання, хоча й різний порядок залучення суб'єкта в страхові правовідносини.

Лібералізація страхового ринку України викликала появу класифікації страхування залежно від форми організації страхової діяльності на ринках фінансових послуг, за якою можна виділити страхування державне, комерційне і взаємне.

Важливим із теоретичної точки зору є також питання віднесення до страхування таких видів, як перестраховання і співстраховання. Так, існує позиція вчених, що це є особливі види страхування залежно від принципу розподілу відповідальності між страховиками [40, с. 31].

На противагу цій позиції, В. К. Райхер відмовляє перестрахованню в належності до договорів страхування і називає його новим видом договорів, що належать до страхового права [17, с. 148]. М. І. Брагінський же, навпаки, висловлює думку, що, незважаючи на економічну відмінність процесів страхування й перестраховання, підґрунтям класифікації цивільно-правових договорів мають бути саме юридичні ознаки, бо саме вони дають можливість віднести договір страхування до різновидів страхування [48, с. 595]. Ю. К. Толстой, розглядаючи договори перестраховання, дійшов висновку, що вони є різновидом страхування підприємницьких ризиків, що виникають у безпосередньому зв'язку з укладеними договорами страхування [15, с. 531].

Існує погляд, що інститут перестраховання — це вид гарантії, або поруки. Подібне твердження, як видається, не відповідає дійс-

ному стану речей. Страхові компанії, як учасники ринку фінансових послуг, є носіями фінансових ризиків, позбутися яких є нагальною потребою. Отже, правове регулювання і зміст перестраховання і страхування ризиків на ринках фінансових послуг збігаються.

Класифікація договору страхування залежно від його суб'єктного складу має суттєве наукове і практичне значення. Так, М. С. Клапків уважає, що характер прояву ризиків залежить від особливостей здійснення фінансової діяльності в тій чи іншій галузі підприємництва, бо кожен вид підприємництва спроможний генерувати у власному середовищі особливу, тільки йому властиву сукупність різновидів ризиків [49, с. 41].

Ще однією класифікаційною ознакою можна назвати межі дії договору страхування. За цією підставою розрізняють ризики, що існують: (а) на регіональному рівні, (б) у межах національного ринку страхових послуг і (в) договори страхування на міжнародних ринках.

Наведена класифікація на перший погляд не має правового навантаження, проте вона є важливою для державного регулювання на ринках фінансових послуг. Залежно від того, на якому ринку складаються страхові правовідносини, будуть виникати й особливості їх державного регулювання.

7.2. Особливості укладання, зміни та розірвання договору страхування у сфері інновацій

7.2.1. Укладання та умови договору страхування

Цивілістична наука виробила два етапи укладання договору — здійснення пропозиції укласти договір (оферта) і прийняття її (акцепт). На думку М. І. Брагінського та В. В. Вітрянського, укладання договору передбачає висловлення волі кожної зі сторін та її збіг [50, с. 193]. Подібне ж формулювання закріплене й у ч. 1 ст. 638 ЦК України: «Договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору» [2].

З метою укладання договору страхування страховальник звертається з офертою (з письмовою заявою або з іншим установленим законодавством документом) до страховика. До форми договору страхування застосовуються загальні правила щодо правочину. Недодержання письмової форми договору страхування має наслідком його недійсність.

Згідно зі ст. 642 ЦК України, якщо особа, яка одержала пропозицію укласти договір, у межах строку для відповіді вчинила дію відповідно до вказаних у пропозиції умов договору, що засвідчує її бажання укласти договір, ця дія є прийняттям пропозиції, якщо інше не вказано в пропозиції укласти договір або не встановлено законом [2].

Зазвичай факт укладення договору страхування може посвідчуватися страховим свідоцтвом, полісом або сертифікатом. Проте отожднювати цей правочин зі страховим свідоцтвом не слід, оскільки останній видається лише після внесення першого платежу та здебільшого збігається з моментом набрання чинності договором страхування й підтвердженням факту укладення такого договору страховиком і містить усі його умови. Договори страхування укладаються відповідно до правил страхування, які містять умови страхування певного виду й підлягають обов'язковій реєстрації Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг.

На особливу увагу заслуговують правила страхування як джерело страхового права, які набули поширення наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. і викликали в правовій літературі неоднозначні погляди на їх юридичну сутність і значення. Так, О. Ноткін наводив такі міркування із цього питання: «<...> Оскільки кожне товариство керується своїм статутом, що має силу закону лише для цього товариства і не є обов'язковим для інших однорідних установ, то маємо в вищому ступені ненормальне явище: паралельне існування різних сепаратних законів щодо одного й того ж предмета» [51, с. 372, 373]. Правила страхування містилися в статутах страхових товариств, що затверджувались або міністром внутрішніх справ одноособово, або за погодженням із міністром юстиції [52, с. 11].

На сьогодні ці правила є основними документами, що регулюють здійснення страхування. Вони розробляються страховиком для кожного виду страхування і підлягають реєстрації в Уповноваженому органі при видачі ліцензії на право здійснення відповідного виду страхування (ст. 17 ЗУ «Про страхування») [4]. Отже, вказані правила залишаються приватноправовим засобом регулювання страхових відносин, хоча й санкціонованим державою.

Така ситуація призводить до значних непорозумінь на практиці. Кожна страхова компанія розробляє самостійну концепцію страхування ризиків, що в результаті відбивається на інтересах страхувальника. З огляду на це ми переконуємося в тому, що потребують перегляду нормативні правила страхування ризиків та закріплення їх

в окремому законодавчому акті або у створених Типових правилах страхування ризиків за певними видами страхування.

Як у практиці застосування законодавства про страхову діяльність, так і в теорії страхового права виникають деякі питання щодо моменту укладання договору. Існують три основні погляди на цю проблему.

Перший, підтриманий М. Брагінським і В. Луцем, акцентує увагу на реальності договору страхування, оскільки до внесення першого страхового платежу він не набирає чинності, якщо інше не передбачено договором [див.: 41; 53].

Представники другого погляду підходять до договору страхування як правочину консенсуального. Цю думку, зокрема, підтримує Н. А. Саніахметова [42, с. 630].

Третій погляд поєднує два попередніх і враховує дуалістичну природу договору страхування, тобто він може бути як реальним, так і консенсуальним залежно від умов цього правочину.

На нашу думку, питання реальності чи консенсуальності договору страхування є досить дискусійним і потребує більш глибокого дослідження. Договірні умови становлять собою спосіб фіксації взаємних прав та обов'язків. Найбільшого поширення в цивільному праві набули три групи умов — істотні, звичайні та випадкові [50, с. 295].

Відповідно до ст. 638 ЦК України до першої групи належать умови про предмет договору, що визначені законом як істотні, які є необхідними для договорів цього виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди [2].

З погляду О. С. Йоффе, сутність істотних умов пояснюється обов'язковістю погодження їх сторонами й відображенням їх у договорі, який в іншому випадку вважається неукладеним [54, с. 387–388].

Під звичайними слід розуміти умови, які викладені в імперативних приписах нормативно-правових актів і стають обов'язковими для сторін через укладання договору.

На відміну від інших, випадкові умови не врегульовані законодавством і набувають юридичної сили тільки в разі включення їх до договору [54, с. 387–388].

Необхідно докладніше спинитися на умовах, що визначені законодавцем істотними. Відповідно до ст. 16 ЗУ «Про страхування» договір страхування повинен містити: назву документа (передбачає як назву договору, так і місце та дату його укладання, номер та ін.); назву й адресу страховика (на нашу думку, правильніше використо-

увати замість термінів «назва» та «адреса» терміни «найменування» й «місцезнаходження», бо вони більше відповідають принципам законодавчої техніки); прізвище, ім'я, по батькові або назву страхувальника та застрахованої особи, їх адреси та дати народження; прізвище, ім'я, по батькові, дату народження або назву вигодонабувача та його адресу; зазначення предмета договору страхування (це досить важлива умова, оскільки правильність зазначення предмета договору дозволить уникнути судових спорів); розмір страхової суми за цією угодою, який є іншим, ніж договір страхування життя (може бути встановлена щодо окремого страхового випадку, їх групи й договору страхування в цілому); розмір страхової суми та (або) розміри страхових виплат за договором страхування життя; перелік страхових випадків; розміри страхових внесків (платежів, премій) і строки їх сплати; страховий тариф (розраховується на підставі актуарних розрахунків і не визначається для страхових випадків, для яких не встановлюється страхова сума); строк дії страхового договору; порядок зміни і припинення його дії; умови здійснення страхової виплати; причини відмови у страховій виплаті; права й обов'язки сторін і їх відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов договору страхування; інші умови за згодою сторін; підписи сторін цього правочину [4].

7.2.2. Зміна та розірвання договору страхування

Одним із проявів принципу свободи договору є наділення його сторін широкими правами щодо можливості визначати подальшу долю правочинин.

Відповідно до статті 28 ЗУ «Про страхування» дія договору страхування припиняється і втрачає чинність за згодою сторін, а також у разі: (1) закінчення строку дії цього правочину; (2) виконання страховиком зобов'язань перед страхувальником у повному обсязі; (3) несплати страхувальником страхових платежів у встановлені договором строки. При цьому договір вважається достроково припиненим, якщо перший (або черговий) страховий платіж не було сплачено за письмовою вимогою страховика протягом 10-ти робочих днів з дня пред'явлення такої вимоги страхувальникові, якщо інше не передбачено умовами цієї угоди; (4) ліквідації страхувальника — юридичної особи або смерті страхувальника — фізичної особи чи втрати нею дієздатності, за винятком випадків, передбачених статтями 22–24 Закону; (5) ліквідації страховика у встановленому законодавством

України порядку; (6) прийняття судового рішення про визнання договору страхування недійсним; (7) в інших випадках, передбачених законодавством України [4].

Здебільшого ці підстави є загальними для інституту договірних відносин, окрім не внесення страхувальником страхового платежу.

Однією із законодавчих гарантій дотримання прав та обов'язків сторін є те, що дія договору особистого страхування не може бути припинена страховиком достроково, якщо на це немає згоди страхувальника, який виконує всі умови цього правочину і якщо інше не передбачено умовами договору страхування та законодавством України. Про намір достроково припинити дію договору страхування будь-яка сторона зобов'язана повідомити іншу не пізніше як за 30 календарних днів до дати припинення останнього, якщо інше не передбачено цим договором.

У разі дострокового припинення дії договору страхування (крім договору страхування життя), за вимогою страхувальника страховик повертає йому страхові платежі за період, що залишився до закінчення його дії, з відрахуванням нормативних витрат на ведення справи, визначених при розрахунку страхового тарифу, фактичних виплат страхових сум і страхового відшкодування, що були здійснені за цим договором. Якщо вимога страхувальника зумовлена порушенням страховиком умов договору, останній повертає страхувальнику сплачені ним страхові платежі повністю.

У разі дострокового припинення дії договору страхування життя страховик виплачує страхувальнику викупну суму, яка є майновим правом останнього за цим договором.

Якщо вимога страховика зумовлена невиконанням страхувальником умов даного договору, страхувальнику повертається викупна сума.

Викупна сума — це сума, яка виплачується страховиком при достроковому припиненні дії договору страхування життя. Вона розраховується математично на день припинення договору страхування життя залежно від періоду, протягом якого діяв цей правочин, згідно з методикою, яка проходить експертизу в уповноваженому органі, здійснюється актуарієм і є невід'ємною частиною правил страхування життя. Уповноважений орган може встановити вимоги до методики розрахунку викупної суми.

При достроковому припиненні договору страхування не допускається повернення коштів готівкою, якщо платежі було здійснено в безготівковій формі.

7.2.3. Підстави для відмови у виплаті страхового відшкодування.

Недійсність договору страхування

Підставами для відмови страховика в здійсненні страхових виплат або страхового відшкодування є:

- 1) навмисні дії страхувальника або особи, на користь якої укладено договір страхування, спрямовані на настання страхового випадку. Ця норма не поширюється на дії, пов'язані з виконанням ними громадянського чи службового обов'язку, в стані необхідної оборони (без перевищення її меж) або захисту майна, життя, здоров'я, честі, гідності й ділової репутації. Кваліфікація дій страхувальника або особи, на користь якої укладено договір страхування, встановлюється відповідно до чинного законодавства України;
- 2) учинення страхувальником — фізичною особою або іншою особою, на користь якої укладено договір страхування, умисного злочину, що призвів до страхового випадку;
- 3) подання страхувальником свідомо неправдивих відомостей про предмет договору страхування або про факт настання страхового випадку;
- 4) отримання страхувальником повного відшкодування збитків за майновим страхуванням від особи, винної в їх заподіянні;
- 5) несвоєчасне повідомлення страхувальником про настання страхового випадку без поважних на це причин або створення страховикові перешкод у визначенні обставин, характеру та розміру збитків;
- 6) інші випадки, передбачені законодавством.

Умовами договору страхування можуть бути передбачені інші підстави для відмови в здійсненні страхових виплат, якщо це не суперечить закону.

Рішення про відмову в страховій виплаті приймається страховиком у строк, не більший передбаченого правилами страхування, і повідомляється страхувальнику в письмовій формі з обґрунтуванням причин відмови.

Відмову страховика в страховій виплаті може бути оскаржено страхувальником у судовому порядку.

Негативний фінансовий стан страховика не є підставою для відмови у виплаті страхувальнику страхових сум (їх частин) або страхового відшкодування.

Питання недійсності договору страхування одне з найбільш поширених у судовій практиці. Насамперед зупинимося на теоретичному аспекті цього питання. Термін «недійсні правочини» є умовним і підкреслює те, що це дія, яка мала вигляд правомірності, але була квазіправочином [55, с. 95].

З огляду на те, що договір страхування, як і будь-який правочин, має відповідати загальним вимогам, додержання яких необхідне для дійсності угоди, останні можна поділити на загальні і специфічні (притаманні лише для страхової діяльності). Розглянемо ці підстави більш детально.

Договір страхування вважається недійсним із моменту його укладання у випадках, передбачених Цивільним кодексом України (статті 215–236). Здебільшого такі правочини мають певні вади форми, змісту або складу, визначені ст. 203 ЦК України [2].

Щодо ознак, притаманних лише для страхової діяльності, то відповідно до ЗУ «Про страхування» договір страхування визнається недійсним і не підлягає виконанню також у разі:

- 1) якщо його укладено після страхового випадку;
- 2) якщо предметом договору страхування є майно, яке підлягає конфіскації на підставі судового вироку або рішення, що набуло законної сили [4].

7.3. Зміст договору страхування у сфері інновацій

7.3.1. Суб'єкти страхових правовідносин

Суб'єктами страхових відносин є страховик, страхувальник, вигодонабувач, страхові посередники (страхові й перестрахові брокери, страхові агенти), об'єднання страховиків та ін. Сторонами договору страхування є страховик і страхувальник.

Страховик — це юридична особа, яка відповідно до договору або на підставі закону бере на себе обов'язок відшкодувати шкоду, завдану страхувальнику (застрахованій особі, вигодонабувачеві або третій особі) в результаті настання певної події (страхового випадку). До страховиків в Україні висуваються певні вимоги: (а) ним може бути лише фінансова установа; (б) вони створюються у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств із додатковою відповідальністю; (в) повинні відповідати ліцензійним умовам щодо провадження певного виду страхування й отримати ліцензію; (г) учасників страховика повинно бути не менше трьох.

Такі вимоги визнаються основними до цього суб'єкта. Проте існують і додаткові вимоги, які висуваються здебільшого щодо державного нагляду й регулювання його страхової діяльності. По-перше, забороняється провадити страхову діяльність на території України страховиками-нерезидентами, крім певних видів страхової діяльності, пов'язаних, як правило, зі страхуванням зовнішньоекономічних ризиків, перестрахованням і страховим посередництвом. Проте цей перехід від «тепличного» функціонування страхового ринку в Україні, створеного законодавцем шляхом дозволу проводити страхову діяльність в Україні виключно страховиками — резидентами України [4], до відкритості ринків страхових послуг для нерезидентів, що здійснюється на шляху інтеграції до Всесвітньої торгової організації, потребує захисту національного елемента, оскільки останній ще не в змозі конкурувати з великими транснаціональними компаніями. Уведення режиму вільного функціонування на ринках фінансових послуг таким чином призведе до повного знищення національних операторів, чого, безперечно, допустити не можна. По-друге, не дозволяється використовувати в найменуванні юридичної особи терміни «страховик», «страхова компанія», «страхова організація» і похідні від них суб'єктам, які не отримали ліцензію на здійснення страхової діяльності. По-третє, загальний розмір внесків страховика до статутних капіталів інших страховиків України не може перевищувати 30 відсотків його власного статутного капіталу, в тому числі розмір внеску до статутного капіталу окремого страховика не може перевищувати 10 відсотків (окрім страховика, який здійснює на внески до статутного фонду інші види страхування, ніж страхування життя, в разі внесення до статутного капіталу страховика, який здійснює страхування життя), що запобігає створенню кептивних структур та підвищенню платоспроможності страховика. По-четверте, висуваються певні вимоги й до розміру статутного капіталу страховика: для ризикових видів страхування це сума, що еквівалентна 1 млн євро, а для страховика, який займається страхуванням життя, — 1,5 млн євро. При цьому статутний фонд повинен бути сплачений виключно в грошовій формі, за винятком державних цінних паперів, але не більше 25 % від фонду [4].

Слід звернути увагу на поступовий перехід від «дотримання вимог» до «пруденційного» нагляду. У зв'язку із цим укажемо недоліки страхового нагляду, що базується на дотриманні вимог, а саме: (а) страхові компанії здебільшого знаходять способи обходу деталізованих норм

(в Україні, зокрема, певні компанії використовують кошти статутного фонду для надання безвідсоткових позик власникам компанії, роблять короткострокові запозичення коштів напередодні подання звітності до Нацкомфінпослуг для здійснення інвестицій в активи на підтримку технічних резервів, продаючи після дати звітності ці активи і повертаючи ці кредити); (б) деталізовані правила та нормативні положення застарівають через динамічний розвиток страхової галузі й починають шкодити учасникам ринку страхових послуг; (в) нагляд, що базується на дотриманні вимог, передбачає залучення значної кількості працівників для перевірки дотримання чинних вимог.

У той же час пруденційний нагляд має свої переваги: (а) такий нагляд потребує більшої підзвітності та відповідальності з боку директорів і керівництва страхової компанії, а це розглядається як перевага, оскільки порівняно з посадовцями наглядових органів ці особи, безумовно, мають більше знань і досвіду для прийняття операційних рішень щодо діяльності страхової компанії; (б) нагляд на основі ризиків є більш активним, тому що він вимагає від компаній визначення тієї чи іншої політики, контролю і процедур для подолання різних ризиків, з якими стикається компанія. Пруденційна політика, контроль і процедури, спрямовані на управління ризиками, як правило, перешкоджають розвиткові високоризикових ситуацій.

Значимо також додаткові переваги попереджувального нагляду: (а) такий підхід до державного регулювання страхової діяльності дозволяє швидко реагувати на зміну тенденцій ринку шляхом надання Нацкомфінпослуг права вносити зміни в нормативні документи стосовно контролю за діяльністю страхових компаній; (б) підхід на основі ризиків є більш характерним для ринкових умов та більш ефективним і зрозумілим для страхових компаній, оскільки вже використовується при проведенні ними страхування інших учасників ринку. Таким чином забезпечується паритет у внутрішній і зовнішній діяльності професійних учасників страхових ринків. Одночасний перехід до діяльності, що ґрунтується на ризиках як при здійсненні власної діяльності страхових установ, так і для регулювання страхової діяльності страхової компанії, дозволить зробити ринок більш конкурентним; (в) система пруденційного нагляду передбачає при регулюванні врахування тих параметрів, що при системі дотримання правил залишаються поза увагою, проте мають іноді визначальний характер. Такий підхід дозволяє виявити недоліки діяльності страховиків на ранніх етапах виникнення.

Відповідно до вітчизняного законодавства страхувальниками можуть бути: (а) юридичні особи та (б) фізичні особи, які уклали із страховиками договори страхування або є страхувальниками відповідно до законодавства України.

Крім указаних категорій, існують так звані застраховані особи — треті особи, на користь і за згодою яких укладається договір страхувальником, окрім випадків, передбачених чинним законодавством. Ці особи можуть набувати правосуб'єктності страхувальників згідно з договором страхування.

Передбачається також страховий захист інтересу третіх осіб до предмета страхування шляхом призначення вигодонабувачів (бенефіціарів, призначених для отримання страхових виплат або відшкодування, з правом заміни останніх до настання страхового випадку).

Зважаючи на предмет дослідження, слід зупинитися докладніше на страхових посередниках як формі агентських правовідносин.

Практика страхових правовідносин виробила дві групи страхових посередників: прямі та непрямі.

Під прямими посередниками розуміють страхових або перестрахових брокерів, страхових агентів.

Страхові брокери — це суб'єкти підприємницької діяльності, які відповідають таким умовам: (а) здійснюють за винагороду посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу в страхуванні як страхувальник; (б) не мають права отримувати та перераховувати страхові платежі, страхові виплати та виплати страхового відшкодування; (в) є для них виключним видом діяльності, перелік якого затверджується уповноваженим органом. Перестрахові брокери — здійснюють ту ж діяльність на ринку перестраховання.

Законодавством передбачена можливість поєднання цих двох видів діяльності одним суб'єктом підприємницької діяльності.

На відміну від брокерів, страхові агенти (а) діють від імені та за дорученням страховика і виконують частину його страхової діяльності (укладають договори страхування, одержують страхові платежі, виконують роботи, пов'язані із здійсненням страхових виплат та страхових відшкодувань); (б) є представниками страховика і діють у його інтересах за винагороду на підставі договору доручення зі страховиком.

Основні вимоги до реєстрації та діяльності страхових посередників закріплені в Положенні про порядок провадження діяльності страховими посередниками, затвердженому постановою КМУ від 18 груд-

ня 1996 р. № 1523 [56], та Положенні про реєстрацію страхових та перестрахових брокерів і ведення державного реєстру страхових та перестрахових брокерів, затверджені Розпорядженням Державної комісії з регулювання ринку фінансових послуг України від 28 травня 2004 р. № 736 [57].

Під непрямыми посередниками розуміють (а) осіб, що професійно оцінюють страхові ризики й тарифи (андерайтер, актуарій, сюрвеєр), і (б) тих, що оцінюють страхові збитки (оцінювачі, аварійні комісари, аджастери та диспашери).

Взаємне страхування полягає у створенні страхового товариства учасниками ринку страхових послуг та переданні йому своїх ризиків із метою розкладення їх на більше коло суб'єктів. Це дозволяє розікласти ризики не тільки в часовому критерії, але й в просторовому, на певних ринках страхових послуг або навіть на декількох ринках. Функціонування цих товариств не має комерційного характеру, а отже, не приносить прибутку своїм засновникам. Однією з переваг взаємного страхування перед комерційним є можливість систематичного контролю з боку членів товариства. На жаль, в Україні не створено правової бази для функціонування цих інститутів. Стаття 14 ЗУ «Про страхування» та Тимчасове положення «Про товариства взаємного страхування» [58] практично не надають правового регулювання взаємного страхування і тим більше для страхування ризиків на ринках фінансових послуг. Наприклад, досвід Польщі, де в профільному законі регулюванню взаємного страхування присвячено цілий розділ, показує, що ці товариства отримують усе більшу популярність [49, с. 89–93].

На нашу думку, товариства взаємного страхування не здійснюють страхування в його чистому вигляді, а, скоріше, є механізмом самострахування в рамках декількох суб'єктів.

Об'єднання страховиків — спілки, асоціації та інші об'єднання — створюються страховиками для координації своєї господарської, економічної та суспільної діяльності й не мають права укладати договори страхування. Вони засновуються на підставі статуту та підлягають державній реєстрації Міністерством юстиції України з повідомленням у 10-денний строк Нацкомфінпослуг.

Важливими учасниками страхових правовідносин є бюро та пули, які створюються в деяких видах страхування (авіаційне, морське страхове бюро та ядерний страховий пул). Основне їх завдання — створення додаткових гарантій за цими видами страхової діяльності.

7.3.2. Права та обов'язки сторін договору страхування

Узагальнення законодавства України дозволяє виділити три групи прав та обов'язків сторін за договором страхування: (а) права та обов'язки, які виникають під час укладання договору; (б) права та обов'язки, які сторони виконують під час дії договору страхування; (в) права та обов'язки, що пов'язані з настанням страхового випадку.

Зважаючи на вищевикладене, розглянемо права та обов'язки сторін на різних стадіях договору страхування.

(А) Права й обов'язки, що виникають під час укладання договору.

Обов'язок страховика: ознайомити страхувальника з умовами й правилами страхування. Цей обов'язок є важливою гарантією дотримання прав страхувальника, оскільки правила страхування, затверджені Нацкомфінпослуг, є джерелом регулювання страхових відносин. При недотриманні страховиком цієї вимоги страхувальник звільняється від виконання обов'язків чи дотримання умов, передбачених цими правилами. Особливої уваги цей обов'язок потребує при обов'язковому виді страхування, де правила страхування відіграють значну роль.

Обов'язки страхувальника. Основними обов'язками страхувальника на цьому етапі є надати інформацію про ступінь страхового ризику, тобто про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для встановлення страхового ризику, і повідомити про всі інші чинні договори щодо предмета страхування.

Ризик, як імовірність настання події, є поняттям відносним. Існує ціла система показників кількісної оцінки ступеня ризику в економіці [див.: 36, с. 101–106; 37, с. 60–66; 38]. Він може бути меншим або більшим, зменшуватися чи збільшуватися. Таке розуміння ризику має важливе значення для страховика, воно покладено в основу розрахунків ступеня ймовірності настання страхового випадку [20, с. 506].

Звернімо увагу ще на один з основних загальновідомих принципів страхування — компенсаторний. Страхування є за своїм призначенням не засобом безпідставного збагачення, а механізмом відшкодування збитків (що відрізняє його від пари, лотереї та ін.). У вітчизняному законодавстві цей принцип закріплено в ст. 9 ЗУ «Про страхування», де чітко встановлено, що страхове відшкодування не може перевищувати розміру прямого збитку, якого зазнав страхувальник. Для захисту від несумлінних страхувальників передбачено, що частина збитків не відшкодовується страховиком згідно з дого-

вором страхування (так звана франшиза). Не може загальне страхове відшкодування перевищувати дійсної вартості майна, навіть у разі страхування в декількох страховиків, у такому випадку кожен страховик здійснює виплату пропорційно розміру страхової суми [4]. Це стимулює страхувальника до відвернення страхової події, знижує ризик і зміцнює договірну дисципліну. В. І. Серебровський, розглядаючи це питання, зазначає: «... Коли страховик укладає договір страхування, він не бере на себе обов'язку поновити ту чи іншу річ, що постраждала від настання страхового випадку, а зобов'язується лише відшкодувати той збиток, що може понести страхувальник... До того ж цілком можливе одночасне страхування декількома особами, які знаходяться в різних юридичних відносинах стосовно однієї й тієї ж речі (власник, заставоутримувач, перевізник та ін.)» [16, с. 78, 79]. Отже, страхувальник повинен повідомити і про договори страхування третіх осіб, якщо йому про це відомо. Недотримання цього обов'язку веде до нікчемності договору страхування (ст. 989 ЦК України).

(Б) Права та обов'язки, які сторони виконують під час дії договору страхування.

Обов'язки страховика. Основними обов'язками страховика під час виконання договору страхування є нерозголошення (конфіденційність) інформації щодо страхувальника та зобов'язання переукласти страховий договір за заявою страхувальника в разі зменшення страхового ризику чи зміни вартості застрахованого майна.

Обов'язки страхувальника. Своєчасна сплата страхових внесків (премій, платежів), що є не тільки обов'язком страхувальника, але й підставою для набрання чинності договором страхування і визначення розміру страхового відшкодування.

Іншим обов'язком страхувальника на цьому етапі є вжиття заходів для запобігання настанню страхового випадку. Випадковість як елемент страхування ґрунтується на положенні, що сторонам страхування достеменно невідомо, чи станеться передбачувана подія. Є також інший аспект цього елемента, який полягає в тому, що настання страхової події не повинно бути наслідком навмисних дій страхувальника. Стаття 26 ЗУ «Про страхування» передбачає як підставу для відмови страховика в здійсненні страхових виплат або страхового відшкодування навмисні дії страхувальника або особи, на користь якої укладено договір страхування, спрямовані на настання страхового випадку [20, с. 510].

Суттєвим обов'язком страхувальника є також повідомлення страховика про будь-які зміни страхового ризику.

(В) Права та обов'язки, пов'язані з настанням страхового випадку.

Обов'язки страховика:

- протягом двох робочих днів, як тільки стане відомо про настання страхового випадку, вжити заходів щодо оформлення всіх необхідних документів для своєчасного здійснення страхової виплати або страхового відшкодування страхувальнику. Вчасне повідомлення про настання страхового випадку дає можливість страховику своєчасно запобігти або зменшити збитки та дозволяє боротися з випадками страхового шахрайства;
- відшкодувати витрати, понесені страхувальником при настанні страхового випадку, з метою запобігання або зменшення збитків, якщо це передбачено умовами договору;
- при настанні страхового випадку здійснити страхову виплату або виплату страхового відшкодування в передбачений договором строк.

Обов'язки страхувальника:

- вживати заходи щодо запобігання та зменшення збитків, завданих унаслідок настання страхового випадку;
- повідомити страховика про настання страхового випадку в строк, передбачений умовами страхування;
- повідомити страховика про повне відшкодування збитків за майновим страхуванням від особи, винної в їх заподіянні. Покладання такого обов'язку відповідає основному завданню страхування, що полягає в мінімізації збитків, а не в безпідставному збагаченню суб'єкта страхових відносин.

На сторони може бути також покладено інші права та обов'язки, передбачені умовами договору страхування, Правилами страхування або законом.

7.3.3. Деякі питання судової практики розгляду цивільних справ, що виникають з договорів страхування

Маючи на меті виявлення найбільш типових помилок, що виникають у судовій практиці під час застосування правових положень про договір страхування, нами проаналізовано відповідні акти правосуддя з Єдиного державного реєстру судових рішень.

Як уже зазначалося в попередніх підрозділах, будь-яка особа (як фізична, так і юридична), що укладає договір страхування зі страховиком, передусім має на меті отримати страховий захист у разі настання зумовлених і означених письмовою домовленістю сторін страхових

випадків. Праву страхувальника на отримання страхового відшкодування (страхової виплати) кореспондує, з одного боку, обов'язок страховика здійснити їх, а з другого, відмовити в такій виплаті (відшкодуванні). Якщо контрагент за договором страхування не погоджується з таким рішенням страхової компанії, то має право отримати їх у примусовому порядку шляхом подання відповідного позову до суду.

Аналіз практики розгляду справ, що впливають із договорів страхування, зокрема, у зв'язку з відмовою у виплаті страхового відшкодування (страхової виплати), свідчить, що в цілому суди правильно застосовують відповідні положення страхового права в процесі здійснення цивільного судочинства. Але суди вдаються лише до поверхового аналізу правовідносин між страхувальником і страховиком, що призводить до їх неправильної кваліфікації, нез'ясування всіх юридично значимих обставин справи, ненадання належної оцінки поданих сторонами доказів і, зрештою, ухвалення незаконного й необґрунтованого судового рішення.

Однією з розповсюджених підстав для відмови у виплаті страхового відшкодування є порушення умов договору страхування, а саме неповідомлення страховика про передачу транспортного засобу в керування довірєній особі. Слід зазначити, що в практиці укладання договорів добровільного страхування наземних транспортних засобів за системою КАСКО досить часто зустрічаються випадки, коли страхувальник є власником застрахованого транспортного засобу, але не має права керування ним. При цьому страховик або обізнаний із колом осіб, які таке право мають, або не звертає уваги на цю обставину, що вже наперед унеможлиблює виконання з його боку договірних обов'язків щодо виплати страхового відшкодування.

Судова практика демонструє неоднозначність у рішеннях судів різних інстанцій щодо оцінки доказів обізнаності страховика про осіб, допущених до керування застрахованим транспортним засобом. Наприклад, у справі № 6-2195 колегія суддів судової палати в цивільних справах ВССУ підтримала висновок суду першої інстанції і скасувала рішення апеляційного суду, наголосивши, що апеляційний суд, відмовляючи в задоволенні позову, порушуючи вимоги ст. 303, 316 ЦПК України, не дав належної правової оцінки поданим позивачкою доказам, зокрема, не врахував поінформованості страховика про всіх осіб, які мали право керувати автомобілем позивачки, що призвело до неправильного вирішення спору. Ухва-

лючучи рішення про задоволення позову й стягнення з відповідача страхового відшкодування, суд першої інстанції, з яким погодилася й касаційна інстанція, виходив із того, що: «...при укладенні договору страхування та підписанні страхового поліса ОСОБА_6 надала страховику свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу., з якого вбачається, право керування зазначеним автомобілем має ОСОБА_7... Тобто відповідачу було відомо про те, що право керування вказаним транспортним засобом належить ОСОБА_7, а позивачка посвідчення водія ніколи не мала, отже, відмова страховика у виплаті страхового відшкодування на підставі того, що його не було повідомлено про всіх осіб, що можуть керувати вказаним автомобілем, не може вважатись обґрунтованою».

Іншою розповсюдженою помилкою, що зустрічається в практиці правозастосування судами законодавчих норм досліджуваного правочину, є невизначення або неправильне визначення правового статусу вигодонабувача за договором страхування. Зокрема, доволі часто при розгляді позовів про стягнення невиплаченого страхового відшкодування або про стягнення виплаченого страхового відшкодування в порядку регресу суди не враховують, що договором страхування може бути передбачена виплата страхового відшкодування вигодонабувачу, а тому його правовий статус у договірних відносин і процесуальний у судовому процесі судами не з'ясовується (Ухвала ВССУ від 14 березня 2012 р. у цивільній справі № 6-2916св12 — Додатки Б і В).

Ще одним спірним питанням, що впливає з практики розгляду цивільних справ, пов'язаних із договором страхування, є виконання обов'язку страховика щодо ознайомлення страхувальника з правилами страхування і взагалі їх застосування до відносин, що виникають із договору страхування. Суди виходять із того, що, хоча правила страхування не мають юридичної сили, однак якщо на них є посилання в договорі, підписаному обома сторонами, то вони є обов'язковими і для страхувальника.

Як правило, суди роблять висновок, що підпис страхувальника в договорі страхування або в заявці до такого договору про ознайомлення з правилами страхування свідчить про його ознайомлення з останніми. При цьому суди не вдаються до встановлення того, чи надавався примірник таких правил страхувальнику, чи йому було лише повідомлено про них, що, з нашого погляду, не може свідчити про законність та обґрунтованість таких судових рішень.

Цей висновок впливає з того, що зазвичай правила страхування як багатосторінковий документ, що містить безліч професійних термінів і визначень, потребує ретельного вивчення з метою осмислення їх положень.

Поширеним у судовій практиці є безпідставне стягнення з осіб, до яких пред'явлено позов у порядку суброгації, сум страхових виплат (страхового відшкодування), сплачених вигодонабувачеві або страхувальнику. Так, наприклад, страхувальник може отримати відшкодування завданих збитків від винної особи, а страхова компанія в цей час виплачує страхове відшкодування вигодонабувачеві, а потім звертається до винної особи з позовом на підставі права зворотної вимоги. У такому разі не можна допускати покладення на винну особу подвійної майнової відповідальності — як перед страхувальником, так і перед страховою компанією водночас.

Література

1. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право [Текст] : в 2 ч. / Д. И. Мейер. — М., 1997 — 319 с.
2. *Цивільний кодекс України* [Текст] : прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40—44. — Ст. 356.
3. *Господарський кодекс України* [Текст] : прийнятий Верхов. Радою України 16 січня 2003 р. № 436-IV // Голос України. — 2003. — 14 берез. (№ 49/50).
4. *Про страхування* [Текст] : Закон України від 7 березня 1996 р. № 85-96-ВР : в ред. Закону України від 4 жовтня 2001 р. № 2745-III // Офіційний вісник України. — 2001. — № 44. — Ст. 1951.
5. *Братусь С. Н.* Юридические лица в советском гражданском праве [Текст] / С. Н. Братусь. — М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1947. — 364 с.
6. *Мілаш В.* Інтерес як системоутворюючий конструктивний елемент підприємницького комерційного договору [Текст] / В. Мілаш // Вісн. госп. судочинства. — 2005. — № 6. — С. 74—80.
7. *Михайлов С. В.* Категория интереса в российском гражданском праве [Текст] : монографія / С. В. Михайлов. — М. : Статут, 2002. — 205 с.

8. *Вінник О.* Приватні та публічні інтереси, їх роль та відображення в господарському праві [Текст] / О. Вінник // Підприємництво, госп-во і право. — 2001. — № 4. — С. 6–9.
9. *Шиминова М. Я.* Основы страхового права России [Текст] / М. Я. Шиминова. — М. : Анкил, 1993. — 178 с.
10. *Чунаева А. А.* Категория цели в советской науке и ее методологическое значение [Текст] / А. А. Чунаева. — Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1979. — 147 с.
11. *Кожевников С. Н.* Социально-правовая активность личности [Текст] / С. Н. Кожевников // Сов. государство и право. — 1980. — № 9. — С. 20–27.
12. *Иоффе О. С.* Советское гражданское право [Текст]: учебник / О. С. Иоффе. — М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1959. — 800 с.
13. *Грибанов В. П.* Интерес в гражданском праве [Текст] / В. П. Грибанов // Сов. гос-во и право. — 1967. — № 1. — С. 49–56.
14. *Грибанов В. П.* Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / В. П. Грибанов. — М. : Статут, 2000. — 411 с. — (Классика рос. цивилистики).
15. *Гражданское право* [Текст] : учебник / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : Проспект, 1998. — Ч. 2. — 784 с.
16. *Серебровский В. И.* Страхование [Текст] / В. И. Серебровский. — М. : Финиздат, 1927. — 144 с.
17. *Райхер В. К.* Общественно-исторические типы страхования [Текст] / В. К. Райхер. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1947. — 270 с.
18. *Граве А. К.* Страхование [Текст] / А. К. Граве, Л. А. Лунц. — М. : Госюриздат, 1960. — 176 с.
19. *Шершеневич Г. Ф.* Учебник торгового права (по изд. 1914 г.) [Текст]. — М. : Изд. бр. Башмачниковых, 1914. — 335 с.
20. *Серебровский В. И.* Избранные труды [Текст] / В. И. Серебровский. — М. : Статут, 1997. — 567 с.
21. *Шахов В. В.* Страхование [Текст] : учеб. для вуз. / В. В. Шахов. — М. : ЮНИТИ, 2003. — 311 с.
22. *Фогельсон Ю. Б.* Введение в страховое право [Текст] / Ю. Б. Фогельсон. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юность, 2001. — 218 с.
23. *Воблый К. Г.* Основы экономики страхования [Текст] / К. Г. Воблый. — 2-е перераб. изд. — К. : Коопстрах, 1923. — 256 с.

24. *Фогельсон Ю. Б.* Конструкции «интерес» и «риск» в Гражданском кодексе [Текст] / Ю. Б. Фогельсон // Хоз-во и право. — 2003. — № 6. — С. 20–29.
25. *Идельсон В. Р.* Страхование право [Текст] : лекции, чит. преподавателем В. Р. Идельсоном в С.-Петербур. политехн. ин-те на экон. отд-нии, Страх. подотд. в 1907 году / В. Р. Идельсон. — М. : Анкил, 1993. — 96 с.
26. *Серебровский В. И.* Очерки советского страхового права [Текст] / В. И. Серебровский. — М. : Госиздат, 1926. — 184 с.
27. *Ойгензихт В. А.* Мораль и право: Взаимодействие. Регулирование. Поступок [Текст] / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1987. — 312 с.
28. *Илларионова Т. И.* Механизм действия гражданско-правовых охранительных мер [Текст] : учеб. пособие / Т. И. Илларионова. — Свердловск : Изд-во УрГУ, 1980. — 32 с.
29. *Вітлінський В.* Концепція стратегії кредитного ризику [Текст] / В. Вітлінський // Банків. справа. — 2000. — № 1. — С. 13–16.
30. *Вітлінський В. В.* Фінансовий ризик і методи його вимірювання [Текст] / В. В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко // Фінанси України. — 2000. — № 5. — С. 13–23.
31. *Вітлінський В. В.* Економічний ризик і методи його вимірювання [Текст] / В. В. Вітлінський, С. І. Наконечний, О. Д. Шарাপов. — К. : ІЗМН, 1996. — 400 с.
32. *Евдокимов Ф. И.* Учет риска в экономических расчетах [Текст] / Ф. И. Евдокимов, М. П. Зборщик, М. Э. Граф // Уголь Украины. — 1997. — № 7. — С. 6–8.
33. *Волосенко І.* Правова природа ризику в цивільному праві [Текст] / І. Волосенко // Юрид. Україна. — 2005. — № 5. — С. 39–43.
34. *Фогельсон Ю. Б.* Основные понятия страхового права [Текст] / Ю. Б. Фогельсон // Государство и право. — 2001. — № 8. — С. 17–29.
35. *Ігнатюк Л. А.* Поняття та ознаки інвестиційного ризику як одного з елементів страхового відношення [Текст] / Л. А. Ігнатюк // Часопис Київ. ун-ту права. — 2004. — № 3. — С. 46–51.
36. *Солодова О. О.* Врахування ризику при оцінці ефективності інвестиційних проєктів [Текст] / О. О. Солодова // Фінанси України. — 2000. — № 9. — С. 101–106.

37. *Шапошникова Е. Н.* Организация управления инвестиционными рисками [Текст] / Е. Н. Шапошникова // Менеджер. — 2000. — № 3. — С. 60–66.
38. *Пилипко Л. П.* Фінансовий аналіз як інструментарій оцінки ризику інвестора [Текст] / Л. П. Пилипко // Фінанси України. — 1997. — № 1. — С. 80–85.
39. *Цивільне право України* [Текст]: академ. курс : у 2 т / за заг. ред. Я. М. Шевченко. — К. : Ін Юре, 2003. — Т. 2 : Особлива частина. — 408 с.
40. *Страхове право України* [Текст]: навч. посіб. / за ред. Ю. О. Заїки. — К. : Істина, 2004. — 192 с.
41. *Брагинский М. И.* Договор страхования [Текст] / М. И. Брагинский. — М. : Статут, 2000. — 174 с.
42. *Харитонов Е. О.* Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства [Текст] : учеб. пособие / Е. О. Харитонов, Н. А. Саниахметова. — К. : А.С.К., 2001. — 832 с.
43. *Пацурія Н. Б.* Страхове право України [Текст] : навч. посіб. / Н. Б. Пацурія. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 176 с.
44. *Кондаков Н. И.* Логический словарь-справочник [Текст] : словарь / Н. И. Кондаков. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Наука, 1975. — 717 с.
45. *Чапичадзе Я. А.* Правовое регулирование страховой деятельности в Украине [Текст] : учеб. пособие / Я. А. Чапичадзе. — Х. : Апекс+, 2004. — 416 с.
46. *Сербиновский Б. Ю.* Страховое право [Текст] : учеб. пособие для вуз. / Б. Ю. Сербиновский, В. Н. Гаркуша. — Ростов н/Д : Фенікс, 2004. — 416 с.
47. *Гордон М. В.* Радянське цивільне право [Текст] : навч. посіб. / М. В. Гордон. — 2-ге вид. — Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1966. — Ч. 2. — 315 с.
48. *Брагинский М. И.* Договорное право [Текст] / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. — изд. 2-е, испр. — М. : Статут, 1999. — Кн. 1 : Общие положения. — 848 с.
49. *Клапків М. С.* Методи ідентифікації фінансових ризиків [Текст] / М. С. Клапків // Фінанси України. — 2000. — № 1. — С. 39–46.

50. *Брагинский М. И.* Договорное право [Текст] / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. — Изд. доп., стереотип. (5-й завод). — М. : Статут, 2002. — Кн. 1 : Общие положения. — 848 с.
51. *Ноткин О.* К вопросу о кодификации страхового права [Текст] / О. Ноткин // Страх. обозрение. — 1894. — № 6. — С. 371–374.
52. *Идельсон В. Р.* Страховое право [Текст] : лекции, чит. преподавателем В. Р. Идельсоном в С.-Петербур. политехн. ин-те на Экон. отд-нии, Страх. подотд. / В. Р. Идельсон. — СПб. : Изд-во студ. кассы взаимопомощи, 1907. — 78 с.
53. *Цивільне право України* [Текст] : у 2 кн. : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — Кн. 2. — 784 с.
54. *Иоффе О. С.* Советское гражданское право. Общая часть : Право собственности. Общее учение об обязательствах [Текст] : курс лекций / О. С. Иоффе ; отв. ред. А. К. Юрченко. — Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1958. — 511 с.
55. *Спасибо-Фатеева І. В.* Спiрні питання недійсності правочинів [Текст] / І. В. Спасибо-Фатеева // Вісн. Академії правових наук України. — Х., 2007. — Вип. 3. — С. 95–106.
56. *Положення про порядок провадження діяльності страховими посередниками* [Електронний ресурс] : затв. Постановою Каб. Міністрів України від 18 грудня 1996 р. № 1523 // Мега НаУ : проф. юрид. система. — Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=366020ю. — Заголовок з екрана.
57. *Положення про реєстрацію страхових та перестрахових брокерів і ведення державного реєстру страхових та перестрахових брокерів* [Електронний ресурс] : затв. розпорядженням Держ. коміс. з регулювання ринку фінан. послуг України від 28 травня 2004 р. № 736 // Мега НаУ : проф. юрид. система. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0801-04>. — Заголовок з екрана.
58. *Про затвердження Тимчасового положення про товариство взаємного страхування* [Текст] : Постанова Каб. Міністрів України від 1 червня 1997 р. № 132 // Офіційний вісник України. — 1997. — № 6. — С. 64.

Додаток до юридичного журналу «Право України»

**НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
«АКАДЕМІЧНІ ПРАВОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ»**

Випуск 26

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації

Серія КВ № 195209320ПР від 13.11.2012 р.

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ІНВЕСТИЦІЙНИХ ВІДНОСИН**

Монографія

Видано в авторській редакції
Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко

Коректор *В. В. Лук'ячук*
Комп'ютерна верстка *Т. Г. Замури*
Художнє оформлення *В. С. Жиборовського, М. І. Зудіної*

Підп. до друку 15.04.2013. Формат 60 x 84/16.
Папір офсетний. Офсетний друк. Ум. друк. арк. 12,25. Обл.вид. арк. 10,51.
Зам. ДФ046. Тираж 300. Ціна договірна.

Редакція журналу «Право України»
Україна, 04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17–21
Тел.: 0(44) 537-51-00, e-mail: info@pravoua.com.ua, www.pravoua.com.ua

Юридичний журнал «Право України»
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 17414-6184ПР від 08.02.2011 р.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Віддруковано у ПП «Видавництво «Фенікс»
Україна, 03680, м. Київ, вул. Шутова, 136
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 271 від 07.12.2000 р.